

Рік XIV.

Р. 1904 кн. IV.

Т. LX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XIV Jahrgang.

1904, IV B.

B. LX.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Вийшло 28/VII с. с. 1904.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

має на складі між иньшими отсі книжки:

	Корон
Адріян. Аграрний процес у Добростанах	1 —
Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст.	0 40
Барвінський В. Досліди з поля статистики	0 20
Бодянський О. Українські казки, зі вступом і поясненнями	0 50
Боровиковський Л. Маруся, теж	0 26
Брайтенбах В. Біологія в XIX в.	0 26
Будзиновський В. Хлопська посілість	2 —
Верхратський Ів. — Начерк соматології	3 —
„ Знадоби для пізнання угро-руських говорів, т. 1—2 по	2 —
„ Про говор долівський	1 30
Візнер Ю. Житє рослин у морі	0 15
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношік в народній поезії	0 50
„ Русини Пряшівської єпархії і їх говори	0 70
„ Словаки чи Русини?	0 80
„ Hungarico Ruthenica	0 20
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ словесности	0 50
„ Угроські духовні вірші	2 50
Грушевський М. Історія України-Руси, т. I, вид. 2	7 50
„ т. III—IV див. іст.-філ. секції. (т. II, вид. 2 в друку).	
„ Люстрації королівщин в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	
„ Віймки з жерел до історії України-Руси ч. I, до пол. XI в.	2 00
„ Розвідки й матеріяли до історії України-Руси, II—IV	9 00
„ Останні романи Г. Сінкевича	0 40
„ Вступний виклад з історії давньої Руси	0 20
„ Хмельницький і Хмельницщина	0 20
„ Звенигород галицький	0 70
„ Похоронне поле в с. Чехах	0 60
„ Описи Ратенського староства	0 60
„ Хронологія подій Галицько-волинської літописи	1 00
„ Екопчний стап селян в Львівській королівщині XVI в.	0 20
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0 20
„ Рай і поступ 2 вид.	1 00
„ Микола Ів. Костомарів	0 16
„ Літературно суспільні партії в Галичині	1 80
Етан Е. Економічне положенє руських селян на Угорщині	0 26
Енгельс Ф. Людвік Фаербак	0 50
„ Початки родини, приватної власности і держави	1 50
Етнографічний збірник т. I—IV, VII—X і XII по 3 — кор. т. V, VI і XIII—XV по 4 00 кор., т. XI	6 00
Ефремов С. Національне питанє в Норвегії	0 30
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській	4 00
„ т. II: Люстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	4 00
„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Белзьській	5 00
„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9	4 00
„ т. V: теж — зр. 1649—51	4 00
„ т. VII: — Люстрація королівщин з р. 1570	4 00
Житє і Слово, вістник літератури історії і фольклору, рік 1 і 2 по 10, рік 3	5 00
Заклицький Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	0 40
Заневич — Знесене панципи в Галичині	1 00
Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII — LX по 3 00, т. XXIII — IV 5 00, т. XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5 00, комплети I—XX по 48 00 I—L по	120 00
Збірник фільологічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. I., нап. О. Кониський, 3 —, на ліпнім папері 4 00, в оправі	5 00
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3 00, на ліпнім пап.	4 00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова, т. II 3 00, на ліпнім папері	4 00
„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. II., нап. О. Кониський	4 00
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. І. Верхратський	5 00
„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева	4 00

Рік XIV.

Р. 1904 кн. IV.

Т. LX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XIV Jahrgang.

1904, IV B.

B. LX.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 28/VIII с. с. 1904.

Зміст LX тому.

---

1. Святий Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської легенди. X. Віднайдене мощей свв. Климента, написав Др. Іван Франко (Кінець) . с. 209—256
2. Козаччина на переломі XVI і XVII в. (1591—1603), написав Василь Доманицький, I—III . . . с. 1—32
3. Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії, написав Василь Герасимчук, IV—VI (Кінець) с. 41—70
4. Miscellanea: Недруковані твори Артемовського-Гулака, подав Юліян Романчук . . . . . с. 1—14
5. Наукова хроніка: Етнографія в західноєвропейській науковій літературі останніх років, подає Зенон Кузеля (Далі буде) . . . . . с. 1—25
6. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на с. 41) с. 1—42

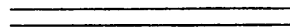
Inhalt des LX Bandes.

---

1. Der heilige Klemens im Chersonesus, Beiträge zur Geschichte der altrussischen Legende. X. Die Wiederauffindung der Reliquien des hl. Klemens, von Dr. I v a n F r a n k o (Schluss) . . . . . S. 209—256
2. Ukrainische Kosaken an der Grenzscheide des XVI und XVII Jahrh. (1591—1603), von Basilius D o m a n y č k y j, I—III . . . . . S. 1—32

3. Vyhovskýj und Georg Chmelnyčkyj, Studien aus der
Geschichte der Ukraine im XVII Jhrh., von Basilius
Herasymčuk, IV—VI (Schluss) . . . . . S. 41—70
4. Miscellanea: Ungedruckte Gedichte von Artemovskýj
Hulak, mitgeth. von Julian Romančuk . . . . . S. 1—14
5. Wissenschaftliche Čhronik: Ethnographie in der west-
europäischen wissenschaftlichen Literatur der letzten
Jahre, von Zeno Kuzela (Fortsetzung folgt) . . . . . S. 1—25
6. Bibliographie . . . . . S. 1—42

Inhalt voriger Bände (deutsch) siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

СВЯТИЙ КЛИМЕНТ У КОРСУНІ.

Причинки до історії староруської легенди.

Написав *Др. І. Франко.*

Лишаєть ся нам тут лише свідощтво Митрофана. Що-ж властиво подає Митрофан?

Уже сам початок його оповідання будить певні сумніви. Як сучасник Константина і чоловік, що був у Корсуні, він очевидно знав про хазарську місію Константина, але знав мабуть не дуже докладно, коли уявляв собі, що Константин кілька разів їздив туди з Корсуня й вертав назад (*frequentaret*), отже не можна навіть сказати, що був там раз їдучи в Хазарію, а другий раз вертаючи, але виходить так, що їздив кількома наворотами. Дивно далі, чому Константин розпитує про Климентів гріб не самих Корсунян, а тільки сусідів того міста (*assolae loci illius*), які справді були варвари і могли не знати нічого. Та найцікавійше те, що Митрофан говорить при кінці про розкопи, до яких буцім то намовив Константин єпископа, клир і народ. Ся версія вказує нам відразу жерело, з якого черпав Митрофан свої відомости, а сим жерелом була та сама корсунська легенда про відкопанє Климентових мощей, якої перерібку маємо в церковно-славянськїм „Словѣ на пренесеніє мощей“. Можемо піти ще далі і сказати, що й усе оповіданє Митрофанове про розпити Константина, про його пошукуваня за гробницею, про

Його зусилля намовити Корсунян до пошукувань за мощами взяте не з устних оповідань зібраних на місці, а з тої самої корсунської легенди, в своїм ядрі, як ми бачили, значно давнійшої від побуту Константина в Корсуні. Навіть у тій дефектній формі, в якій маємо се оповідане в церковно-славянським тексті, можемо віднайти натяки на те, що автор того оповідання, який був заразом ініціатором пошукування за мощами, з разу мусів поборювати різні труднощі. Віднайдене мощий Климента довгий час було для нього *idée fixe*; се бажане було у нього як „искра вжагаючи и пождаючи словесы не плоть токмо до кости, иже и мозга касакшиса и всегда пождаючи“. Автор натякає на те, що мабуть за його намовами „члвколюбець Іѵ оубоуди етеры жившцаа въ Херсонѣ, пачеже вѣрнаго пастыра... съ мнѣжствомъ етеромъ и съ славнымъ причтомъ“ — як бачимо, майже дословно те, що Митрофан каже про Константина. І коли Митрофан далі оповідає, як то Константин переконував корсунського єпископа, показуючи і відчитуючи численні книги, „*de templi siti penes illos structura*“, то се очевидна бляга, бо книг таких крім одної псевдо-Єфремової легенди про чудо з хлопцем тоді у Греків не було, а те, що написане в тій легенді про положене церкви на дні моря на три милі від берега, повинно-б було від разу виключити всяку тіль думку про якесь розкопуване. Очевидно і тут Митрофан оповідав не те, що чув у Корсуні, але те, що вичитав у легенді, яка знає про відкопане Климентових мощий. Важне вкінці також свідощтво Анастазія про те, що Митрофан покликують ся на „*historica narratio*“, яку буцім то „*ipse philosophus*“ написав про докнане ним віднайдене мощий. Анастазій не згадує близше, відки він дістав відомість про Константинові писаня і самі грецькі тексти тих писань, але на основі сього натяку можемо догадувати ся, що й тут його авторитетом був Митрофан. А коли се так, то нам не буде трудно зідентифікувати всі три названі Анастазієм ніби то Константинові твори. В розд. 4 сього листа Анастазій каже, що Константин написав три твори, що мають темою віднайдене Климентових мощий, а власне „*brevem historiam*“, „*sermonem declamatorium*“ і „*hymnologicon Dei omnipotentis in inventione reliquiarum*“. Далі каже про себе, що переклав „*agresti sermone*“ коротку історію і похвальну промову; мабуть се не зовсім вірно, бо з тої промови не бачимо ніякого сліду в тій *Vita cum translatione*, що основана на достарченім ним перекладі. Отже можемо спокійно припустити,

що „brevis historia“ була якась коротка, синаксарна стаття в роді нашої проложної, а „sermo declamatorius“ був прототип нашого „Слова на пренесеніє“; може Анастазій користуючи ся обома скомпонував із них своє оповіданє, а може переклав лише коротшу статю, що в таким разі була значно повнїйша від нашої проложної, але не згадувала ані про імп. Никифора, ані про сьвящ. Филипа, властивого ініціатора та промотора віднайденя. А коли се так, то нам не далеко шукати й за затраченою „гимнольоїєю“: се очевидно та сама пісня, яку цитуєть ся кілька разів у нашім „Слові“, про яку можемо сказати, що вона складала ся що найменше з 16 строф і напевно не була твором сьв. Константина. Чи Анастазій мав її всю в руках, чи знав із неї лише стілько, скілько було цитовано в прототипі нашого „Слова“, сього не беремо ся рішати; в усякім разі аргумент поданий у листі, для чого він не перекладає сього твору, дуже нетривкий, бо ж Іавдерикови певно був би вистарчав і прозовий переклад, а відомість, буцім то сим Константиновим гимном „Graecorum resonant scolae“ — зовсім недорічна, бо гимн був зложений для ужитку церковного, а не шкільного, а в грецькім тогочаснім письменстві з нього не маємо ніякого слїду.

Як бачимо лист Анастазія не можна зовсім уважати у всьому його текстї жерелом одноцїльним і першої руки, і се була важна помилка німецьких учених, які головно на ньому опирали свої висновки. Віднайдене нашої проложної статі і установлене при її помочи часу написаня „Слова на пренесеніє“ дозволяє нам приложити властиву міру до ріжних реляцій уміщених у тим листі, міру відповідну до тих загальних відомостей, які передають нам иньші жерела про віридостойність і характерність Анастазія Бібліотекаря, якого німецькі вчені як раз при отсїй нагоді авансували на одиноко автентичного, сумлінного й віригідного сьвідка.

IV. Італьяська легенда. Адресат отсього Анастазієвого листу, Іавдерик єпископ Веллетрійський, а властиво діякон Іван, що з його порученя писав просторий житєпис сьв. Климента, користував ся листом Анастазія Бібліотекаря і доконаним тимже Анастазієм перекладом ніби то Константинових писань про віднайдене Климентових мощий для третьої части свого твору. Хоча сей твір затратив ся, одначе виїмок із його третьої части заховав ся окремо від цілости і послужив основою невеличкої статі „Vita cum translatione B. Clementis“, яку новїйші ні-

мецькі критики в звязку з розібраним висше листом Анастазієвим уважають головним і одиноко автентичним жерелом для історії Константина і славянських первоучителів до р. 869. Правда, самі ті оборонці сеї статі не вважають усього в ній однаково автентичним, і прим. Ієц обороняє автентичність лише перших 9 розділів, уважаючи 3 кінцеві пізнішим додатком; проф. Фрідріх іде ще дальше, відкидаючи автентичність ще й 1 розділу і деяких уступів у середині ніби то Іавдерикового тексту. На скільки підстави має вся та критична процедура, не буду тут розбирати; сама її потреба була викликана тою апріорною думкою, що твір Іавдерика (зглядно діякона Івана, інспірованого Іавдериком) був справді колись написаний (сього ми на певно не знаємо) і що *Vita cum translatione* в головному була його частиною — знов річ, яку можна-б доказати аж тоді, якби ми мали в руках весь текст Іавдерикового твору. А так докази Фрідріха й Ієца про неналежність деяких уступів сеї статі Іавдерикови зовсім не можуть переконати нас і доказують на нашу думку лиш одно, а власне те, що *Vita cum translatione* в тій формі, як її маємо тепер і як її з одного пізнього (з XV в.) рукопису в р. 1668 опублікував Боляндист Геншен у другім мартівськім томі „*Acta Sanctorum*“ (стор. 19—21), не може вважати ся вповні автентичним твором Іавдерика, і що основа, яку для сього твору подав був Анастазій Бібліотекар та dokonаний ним переклад „короткої історії“ віднайденя Климентових мощій, у *Vita cum translatione* підпала деяким перерібкам, була збогачена новими деталями, яких нема у Анастазія і яких походження треба-б дошукувати ся. Отся статя за почином Йос. Добровского називаєть ся в науці Італьською легендою, і ми також будемо так називати її, не входячи на разі в питанє її авторства, часу написаня та відносин до інших жерел, що трактують про жите й діяльність славянських первоучителів. Подаю тут у перекладі ті уступи сеї легенди, що доторкають ся нашої теми:

„1. Отже в часі, коли цісар Михайло кермував цісарством Нового Риму, був один чоловік шляхотного роду, родом із міста Солуня, на імя Константин, що задля дивного таланту, яким від самого дитинства чудесно славив ся, справді по заслугі був називаний філософом. Коли сей доріс і родичі привели його до цісарського міста, а надто визначав ся великою побожністю і розсудливістю, одержав також честь сьвященства за Господнім показом. В ту пору до згаданого цісаря прийшли послы Хазар,

просячи й благаючи, щоб зволив післати до них якого вченого мужа, щоб їх правдиво навчив католицької віри, додаючи між иньшим, що тепер Жиди силкують ся повернути нас до своєї віри, то знов з противного боку Сарацени до своєї. А ми не знаючи, до кого найліпше удати ся, задля того постановили у найвисшого і католицького імператора шукати поради для нашої віри і спасенія, покладаючи найбільше довіря до вашої віри і старої приязни. Тоді цісар разом з патріархом відбувши нараду, покликавши згаданого філософа послав його туди з найбільшими почеснями разом з післанцями їх і своїми, вповні довіряючи його розумови і проречистости.

2. Отож без проволоки приготувавши все потрібне, хопуючи ся до дороги прибув до Херсона, що лежить в сусідстві і сумезности з землею Хазарів, і тут троха задержав ся, щоб вичити ся язика того народа. Тимчасом за вітхненем Бога, який уже постановив був ось-ось відкрити своїм вірним так великий і цінний скарб, себто тіло св. Климента, почав згаданий муж, як цікавий дослідник, у місцевих мешканців як найпильніше розвідувати та старанно слідити за тим, що дійшло було до нього чи то з письменної традиції, чи з народніх переказів про тіло бл. Климента, про храм збудований ангельськими руками і про його ковчег. Та всі згадані, яко не тубольці, але зайти з ріжних народів, признали ся йому, що зовсім не знають того, про що він розпитує. Бо вже від довгого часу за провини й недбальство мешканців те чудо морського відпливу, про яке в історії замученя згаданого папи маєть ся досить славна повість, перестало показувати ся і море свої хвилі виливало аж до первісних границь. Надто й задля множества варварських нападів се місце запустило і храм занедбаний та зруйнований і велика часть тої околиці стала ся майже безлюдною та незамешканою, і задля того й сам ковчег святаго мученика з його тілом був завалений хвилями.

3. Сею відповідю здивований дуже й засмучений філософ обернув ся до молитви, щоб те, чого через людей не може вислідити, зволило боже відкрити показати йому за заслуги згаданого папи. І митрополіта того місточка, на імя Георгія, разом з клиром і народом запрошуючи виблагати се з неба, а надто оповідаючи їм події його замученя або чудес того преблаженного мученика, многих із них своїми упімненнями заохотив заняти ся сим ділом і пошукувати так цінних, а так довго занедбаних перел і при божій помочи привести їх знов на

світло. І ось одного дня, коли пишеть ся дня 30 грудня (III Calendarum Januariarum) при спокійному морі всївши на корабель, за Христовим проводом подають ся в дорогу, себто висше згаданий фільсоф з єпископом і шановним клиром і де-з-ким із народа. Отож веслючи з великою побожністю і вірою, співаючи псалми і молячи ся прибули до острова, на яким, значить, догадували ся, що містить ся тіло мученика. Отже обходячи його з усіх боків і обдивляючи при блиску многих світел, почали чим раз більше налягати на сьвяті молитви, і на тім горбику, де можна було догадувати ся, що спочиває так великий скарб, досить пильно і усильно копати.

4. Коли там довго і багато зі сьвятим бажанем потратили часу і покладали велику надію на боже змилуванє, нарешті несподівано як якась прєясна звїзда з божого дару заблисло одно ребро коштовного мученика. На сей вид усі наповнивши ся безмірного запалу, вже без ніякого побуджуваня розкопували землю глубше й ширше, і ось наслідком сього показала ся також його голова. Які тут окрики до неба, які похвали та подяки Богови від усіх пішли серед проливаня сліз, се коли навіть ледво можемо відчути, то о скілько-ж менше висловити? Така, бачите, на всіх чи то задля знайдєня сьвятих реліквій, чи то задля приємности пребезмірного запаху найшла веселість, що з невимовною втіхою поздоровляючи одні одних міркували, що вони не при собі, а пробувають у раю. І ото по якімось часі знов і в невеличких відступах часу мов із якихось криївок познаходили ся звільна всі частки сьвятих реліквій. А нарешті показав ся й сам той якір, з яким (сьвятий) був укинений у море.

5. Коли отже всі задля так великого божого дару наповнили ся безмірною радістю і коли сьвятий єпископ тамже відправив прєсьвяту Тайну, сам той сьвятий муж на власну голову піднявши пушку (loculum) зі сьвятими реліквіями, поніс до корабля з безмірними веселощами (tripudio) всіх присутних, а потім переніс до метрополії Ільорії з великими гимнами і похвалами. Тимчасом коли вже зближали ся до міста, благородний муж Никифор, начальник того міста, вийшов їм на зустріч з многими иньшими і помоливши ся до сьвятих реліквій з многими подяками йдучи перед сьвятою пушкою спішив ся з радістю вертати до міста. Там знов з величезною радістю помодив ся до зложеного сьвятого і шановного тіла, і коли перед цілим народом була відчитана тайна його віднайденя та коли вже вечеріло і задля надзвичайного стиску народа годі було

йти далі, положили його в церкві св. Созонта, що притикала до міста, під пильною сторожею. Відси, коли настало рано, все множество міщан зібрало ся, і взявши пушку зі свѣтими реліквіями, обійшли ціле місто довкола з великими похвалами, і так дійшовши до більшої базиліки, в ній його помістили з почетом, і аж тоді всі радуючи ся пішли до своїх домів“.

Пропускаючи дальші глави: 6, де говорить ся про місію Константина у Хазарів, 7, де мова про місію Константина й Методія в Моравії і 8, де оповідаєть ся, як папа Миколай покликав їх до Риму, подаємо тут іще гл. 9 в дословнім перекладі:

9. Та коли перед немногими днями висше згаданий папа Миколай перейшов до Господа, другий Адріян, що наступив по ньому на римськѣм понтіфікаті, чуючи, що висше згаданий філософ несе з собою тіло бл. Климента, що був віднайшов своїм заходом, незвичайно звеселив ся і виїшовши їм на зустріч за місто з клиром і народом, приняв їх з великою пошаню. Тимчасом через присутність свѣятих реліквій, силою всемогучого Бога почали діяти ся чудесні вздоровленя, так що якою-б хто хоробою був діткнений, помоливши ся до пресвѣятих реліквій коштовного мученка, зараз одужував. Оттим то не лише шановний апостолік, а й увесь загал римського народа, віддаючи великі подяки й похвали Богу, радували ся і веселили ся в ньому, що зволів їм по упливі такого довгого часу за їх днів у своїй столиці прийняти свѣятого й апостольського мужа, наступника самого князя апостолів Петра, і не тільки ціле місто, але також увесь округ римського царства просвѣтити своїми чудами та силою. І отож зложивши багато подяки висше згаданому філософови за таке велике добродійство, посвѣятили його й Методія на єпископів, а иньших їх учеників на пресвитерів і дияконів.

Дальші глави 10, 11 і 12 сеї Італьської легенди, де говорить ся про смерть Константина в Римі і його похорони в церкві св. Климента, „якого тіло з многим своїм трудом і зусилем віднайдене сюди приніс“, пропускаємо і приступаємо до аналізу поединских складових частий отсього оповіданя.

Отже починаючи від кінця бачимо, що гл. 9, хоч судячи з исту Анастазія Бібліотекаря, повинна-б бути написана самим Гавдериком як самовидцем подій, або бодай на підставі його оповідань, виглядає так, як досить побіжний витяг із XVII гл. тзв. Панонської легенди про Константина. Всі конкретні факти,

згадані в тій гл. 9, з виїмком одного, маємо в гл. XVII ЖК., але в ЖК. конкретних і без сумніву автентичних деталей далеко більше: апостолік Адріян виходить на зустріч мощам; при мощах діють ся чуда: один ослаблений видужує тут же, бісноваті „Христа нарештє и свѣтаєго Климента“ позбувають ся демонів; папа сьвятить славянські книги в церкві сьв. Марії, що зветь ся Фатні (тепер Santa Maria Maggiore); потім велить папа двом єпископам, Формозови і Гондрихови висьвятити славянських учеників; при їх посьвяченю співають славянську литургію в церкві сьв. Петра, а другого дня в церкві сьв. Петроніли, а третього в церкві сьв. Павла і ранішню службу над його гробом при участі єпископа Арсенія і Анастазія Бібліотекаря. Далі оповідає славянське житіє ще про різні розмови Константина з Римлянами і з одним Жидом. Як бачимо, се такі деталі, яких би ми найборше сподівали ся від Іавдерика або Анастазія і які вказують, що автор сеї глави славянського житія або сам був сьвідком подій, або черпав із якогось жерела дуже близького до них. Натомісь гл. 9 Італьської легенди робить вражінє блідого витяга з детальнійшого оповіданя, а одинокий деталь, який подає ся глава понад те, що подає ЖК., себто висьвяченє також Константина на єпископа в Римі, по всякій правдоподібности зовсім неісторичний, бо ані славянські легенди, ані Анастазій, пишучи незабаром по смерті Константина, ані жаден із пап, що згадували про нього в своїх листах, нічого не знають про його єпископство (пор. Götz, op. cit. 153).

Так само невисоку жерелову вартість мусимо признати й иньшим оригінальним додаткам Іавдерика, чи того, хто писав по його вказівкам Іт., а власне в першій половині гл. 1 Vita cum translatione. З листу Анастазія автор сього уступу знав, що Константин був родом із Солуня і звав ся філософом; до сього він додає від себе два деталі — і оба невірні, а власне; 1) що філософом він був прозваний „ob mirabile ingenium“ — се не зовсім правда, бо „філософ“, се було офіційальне становище Константина при константинопольськїм дворі яко вчителя при найвисшій школі¹⁾; 2) що Константин уже дорослим (cum adolevisset) був приведений родичами до Кон-

¹⁾ Götz, op. cit. 120—121 нота; Pastrnek, op. cit. 43—44, особливо в ноті поклик на Діканжа Glossarium mediae et infimae graecitatis стор. 1636.

стантинополя, — се о стілько неправда, що Константин осиротів по батькови маючи 14 літ, а до Константинополя був покликаний тоді-ж якимось льоґотетом, „да са би съ цѣсаріємъ оучилъ“; славянське ЖК заслуґує тут абсолютно більше на віру, а відомости Італ. лєт., як бачимо, дуже загальні.

Відки взяв автор Іт. другу часть першого розділу своєї *Vita cum translatione*? Проф. Фрідріх признає цілий розд. 1 так само як поминені нами розд. 10—12 пізнійшим додатком до первісного Іавдерикового твору; Іец боронить автентичности розд. 1, по моїй думці успішно, але як при розд. 9, так само й тут не завдає собі питання, відки-ж узяв автор Іт. деталі, яких не подав йому Анастазій? Певна річ, найпростійша відповідь була би така, що як сучасник і особисто знайомий зі славянськими первоучителями він міг ті деталі чути від них самих або їх окруження. На жаль, такому припущеню перечать такі факти, як сей, що з Константинового оповіданя Іт. лєт. подає тільки те, що подав у своїм листі Анастазій, а там, де відступає від його вказівок, пише пусті фрази або помилки; а по друге те, що деякі з тих додатків аж надто виразно виявляють залежність Іт. лєт. від певних літературних жерел, а власне від славянського ЖК. Ми вже бачили се при гл. 9, бачимо се й тут при другій половині гл. 1. В Анастазієвім листі, а властиво в репродукованім там (гл. 3) оповіданю Митрофана Смирнейського про посольство Хазар до царя Михаїла не було сказано нічого. Тимчасом прошу порівняти оповіданє Іт. з першою половиною ЖК — подаю тут оба тексти по латині (славянський у Міклошичевім перекладі), щоб лекше впадала в очи їх стичність:

Vita cum translatione.

Tunc temporis ad praefatum imperatorem Cazarorum legati venerunt, orantes ac supplicantes, ut dignaretur mittere ad illos aliquem eruditum virum, qui eos fidem catholicam veraciter edoceret; adjicientes inter cetera, quoniam nunc Judaei ad fidem suam, modo Saraceni ad suam nos e contrario molun-

Vita Constantini.

Venerunt autem legati ad imperatorem a Kozaris dicentes: A principio unum Deum agnoscimus, qui est super omnia, et eum veneramur ad orientem, et mores nostros alios turpes tenentes. Hebraei vero suadent nobis, ut fidem eorum et actionem accipiamus; Saraceni autem in aliam partem, pacem offerentes

tur. Verum nos ignorantes ad quos potissimum nos transferamus, propterea a summo et catholico Imperatore consilium[quaerere nostrae fidei ac salutis decrevimus, in fide vestra ac veteri amicitia plurimum confidentes. Tunc Imperator simul cum Patriarcha concilio habito, praefatum philosophum advocans simul cum legatis illorum ac suis honorificentissime transmisit illuc, optime confidens de prudentia et eloquentia ejus.

et munera multa, trahunt nos ad suam fidem dicentes: Nostra fides est melior (fide) omnium gentium. Ideo mittimus ad vos, veterem amicitiam et amorem servantes. Gens enim magna cum sitis, imperium a deo tenetis et vestrum consilium exquirentes, petimus virum in litteris eruditum a vobis, ut si refutaverit Hebraeos et Saracenos, vestram fidem sequamur. Tunc quaesivit Imperator philosophum et postquam invenit, communicavit ei Kozarorum orationem i т. д.

Коли Іец в обороні оригінальності й автентичності 1 розд. Vitae cum translatione пише: „denn gerade darin, dass diese biographische Notizen kurz sind, nur Tatsächliches bringen und sich dadurch eben von der Vita Constantini unterscheiden, liegt eine Gewähr, dass sie wohl von Gauderich selbst stammen können“ (ст. 28), то в нашій випадку треба би запитати: чи автор Іт. дає більше фактів, ніж ЖК? чи ті факти, які він передає коротше, передає вірно, чи ні? і вкінці чи передає їх у формі незалежній від ЖК? Бо коли-б показало ся, що він не вмів подати майже нічого нового понад те, що маємо в ЖК, а де подає нове, там відбігає від правди, що подаючи факти коротше, він часто затемнює їх значіне і надто самою формою вислову нагадує ЖК, то в такім разі осуд про оригінальність і певність його оповідання випаде зовсім не такий, як у Іеца. Що до паралельних уступів наведених вище ми мусимо з усею рішучістю признати оригінальність не Іт., а ЖК. В ЖК хазарські послы зразу характеризують свою віру даючи до пізнання, що вона їм не вистарчає. Вони приходять до грецького цісаря просячи мудрого мужа, який би вказав їм найліпшу віру між двома: жидівською і сараценською, а евентуально готові прийняти третю, грецьку, коли ся покажет ся їм найліпшою. Вони просять поради у Греків, бо їм імпонує величність грецької держави, тай надто чують себе зобовязаними до сього давньою приязню. Се справді промова льотічна і держана в дусі людей, що мають свою державу і свою волю і ще не заанта-

жовані ні на жадну сторону. А що бачимо в Іт.? Хазарські послі приходять з униженою просьбою (*orantes et suplicantes*); вони з гори вже постановили прийняти католицьку віру і просять лише вчителя; вони приходять до грецького цїсаря як до найвисшого і католицького володаря, признаючи тим самим його зверхність; диспута з Жидами і Сараценами, се властиво пуста формальність, бо Хазари вже постановили шукати спасенія в грецькій вірі. Як бачимо, трошка коротшими словами автор Іт. встиг передати промову хазарських послів зовсім фальшиво, поставити ціле їх посольство в зовсім неможливім освітленю. А коли в додатку візьмемо на увагу, що ціла ся реляція про хазарське посольство в тій формі і в ЖК. і в Іт. — не історична, що коли й приходили в р. 851 хазарські послі до Константинополя, то вони певно так не говорили і що, значить, маємо тут діло з певним прикроєнем історичних подій відповідно до легендарного стилю (порівняй подібне устатізоване в нашім літописнім оповіданю про хрещене Владимира), то стане нам ясно, що автор *Vitae cum translatione* і автор ЖК не могли незалежно один від одного зложити свої оповідання; а в таким разі першенство буде безсумнівно на боці ЖК.¹⁾

Розд. 2 Іт. зложений з ріжних частин. Поперед усього Митрофанове означенє Корсуна як міста близького і сумежного з хазарською землею; далі оповіданє того-ж Митрофана про те, як Константин розпитував за Климентовими мощами, і вкінці характеристика сумного стану і опущеня Корсуна та заникну й забутя чуда над мощами Климента. Та маємо й тут деякі додатки самого автора Іт. і деякі зміни пороблені ним у тих звістках, що подав Анастазій. І так поперед усього він не звернув уваги на те, що по представленю Митрофана Константин шукав памяток по Клименті і самих його мощий не в самім Корсуні, а в його околиці, отже й розпитував мешканців тої околиці (*assolae loci illius*), які не знали нічого яко зайти та розбишаки. Автор Іт. із *assolae* зробив *incolae*, які таким способом оказують ся „*non indigenae, sed diversis ex gentibus advenae*“, хоча в оповіданю Константина мешканців Корсуна представлено власне як невеличкий грецький остров серед вар-

---

¹⁾ Варто завважити ще одну дрібницю: говорячи про проханє послів хазарських автор *Vitae cum translatione* каже: *adjicientes inter cetera*, даючи сим до пізнаня, що мав перед очима ширший текст промови послів, значить, скорочував якийсь иньший текст.

варського моря, як вязнів, що боять ся виглянути зі своєї вязниці. Як бачимо, і тут автор *Vitae cum translatione* зробив зміну на гірше. Значнійшу, вже зовсім умисну поправку він допустив у однім деталі. Коли Митрофан каже, що Константин кілька разів ідучи з Корсуня до Хазарії і вертаючи відти був у Корсуні і розшукував та слідив за мощами Климента, даючи сим зрозуміти, що їх відкритє було dokonane аж по остаточнім повороті Константина з Хазарії, то в *Vita cum translatione* читаємо навпаки, що се стало ся перед від'їздом до Хазарії, коли Константин якийсь час пробував у Корсуні вчачи ся хазарського язика. Коли зважити з одного боку трудности, які по оповіданю Митрофана мусів побороти Константин, заким віднайшов мощі, а з другого боку його характер як учасника офіційального посольства, що мусіло як мога поспішати на місце свого призначеня, то переказ Митрофана був би натуральнійший і більше згідний з обставинами.¹⁾ Чому автор *Vitae cum translatione* вважав потрібним переправити сю реляцію на другий бік? Я не бачу ніякої иншої причини як лише ту, що він мав перед очима иньшу реляцію, якій не смів супротивити ся, і яка оповідала хід подій відмінно від Митрофана. Таку реляцію ми маємо власне в ЖК (гл. VIII), та тут побут Константина в Корсуні мотивовано зовсім инакше і далеко ближе до історичної дійсности. Читаємо в тій главі аж про два напади на Корсунь: Хазар і Угрів, які приходило ся Константинови та византийському посольству відвертати від Корсуня. Значить, дорога була небезпечна і посольство мусіло довший час сидіти в укріпленім Корсуні, доки в околиці не успокоїло ся. Сей примусовий побут Константин використовує для язикових студій, а не для пошукування за мощами Климента. Що до язикових студій, то він, маючи в Хазарії сперечати ся з Жидами, заглиблює ся поперед усього в читанє жидівських книг, при чім йому являєть ся нагода познайомити ся з самаританським письмом та діалектом, як відомо, дуже близьким до арамейського. Тут же являєть ся йому нагода познайомити ся і з „руським“, (дехто думає, що іотським) письмом і язиком. Не входячи в питанє, на скільки всі ті деталі історично вірні, ми мусимо сказати, що вони дібрані дуже відповідно для характеристики живої вдачі

¹⁾ Софізми, якими Гец силкуєть ся погодити обі сї суперечні реляції, *op. cit.*, стор. 31—33, не доводять ні до якої ціли і впливають із апріорного ігнорованя славянського ЖК.

та непосидючости Константина, а з другого боку дуже добре характеризують ріжноплеменну та ріжноязичну людність такого „українного“ міста, яким був тоді Корсунь. З усеї тої живої та барвистої картини в *Vita cum translatione* не лишило ся нічого; одиноким мотивом довшого Константинового побуту в Корсуні являєть ся бажанє навчити ся хазарської мови. Який безпредметовий сей мотив, зміркуємо аж тоді, коли пригадаємо, що диспути при дворі хазарського хана вів Константин з Жидами й Сараценами, отже ні в яким разі не варварською хазарською, але правдоподібно грецькою мовою, що тоді була на сході в значній мірі інтернаціональною мовою науки й дипломатії і певно була зрозуміла також для хазарських володарів.

Розділи 3, 4 і 5 Італьської легенди являють ся репродукцією звісної нам уже Корсунської легенди про віднайденє, а властиво відкопанє мощей св. Климента. З листу Анастазія до Іавдерика бачимо, що Анастазій сам переклав се оповіданє з грецького в тій певности, що автором і героєм сього оповіданя (*storiola*) був св. Константин; він переклав його „простою мовою, далекою від блискучої проречистости оригіналу“. Чи на карб Іавдерика почислити абсурд у гл. 5 про „*Gloriam metropolim*“, із яким інтерпрети й доси не можуть собі дати ради? З порівняня зі славянським текстом „Слова на пренесеніє“ тут без ніякого сумніву виходить, що „*Gloriam*“ стоїть замісь *Georgius*, а те *Georgius* належить више до слів *sanctus vir*, так що реченє виглядало би: *ipsemet sanctus vir Georgius super proprium caput... levans ad navim... detulit ac deinde metropolim (scil. Chersonam)... transportavit*. По теперішньому тексту *Vitae cum translatione* виходить, що пушку з мощами ніс на голові Константин, коли тимчасом у „Слові на пренесеніє“ стоїть виразно — і зовсім природно — що се вчинив найдостойніший із учасників, сам єпископ Георгій.

Розумієть ся, що певність Анастазія й автора Іт. що до Константинового авторства „Слова на пренесеніє“ чи властиво грецького оригінала сього „Слова“, певність, яку без дальшої дискусії прийняли німецькі і майже всі иньші критики, що займали ся сею справою, для нас являєть ся не то захитаною, але по просту виключеною. Раз ми знаємо, що корсунський єпископ Георгій був сучасник не св. Константина, а цісаря Никифора I, і що в Корсуні вже перед Константином була легенда про чудесне віднайденє Климентових мощей, то нам стане від разу ясно, чому св. Константин ніколи сам не хотів признати ся

до віднайденя тих мощій; він не чинив цього не з надмірної скромности, яка тут була би зовсім не на місці, але як чесний чоловік не міг признавати ся до діла, якого не доконав, а коли й знав, як на правду було се діло, то певно мав свої причини мовчати. Та про се ще буде мова далі. Тут тільки заважимо, що один уступ Італьської легенди категорично заперчує нашому твердженю, а власне в розд. 12, де сказано, що по смерти Константина Методій, коли йому не вдало ся добити ся в Римі того, щоб позволено йому перевезти Константинове тіло до Греції, просить зверхників римського клиру сповнити його маленьку просьбу (*petitiunculam adimplere*) і поховати тіло Константина в церкві св. Климента, „*cuius corpus multo suo labore ac studio repertum huc detulit*“ (Pastrnek, 244). Із цього виходило би, що Методій дуже добре знав про віднайдене Климентових мощій його братом. Виходило би, як би була певність, що сї слова дійсно були сказані Методієм і як би ми не знали, що автор Італьської легенди крім листу Іавдерика та Корсунської легенди користував ся надто коли не самою славянською Панонською легендою, а власне ЖК, то бодай якимось документом, що служив головним жерелом того житія. А в такому разі, розумієть ся, віднайдене мощій Константином для автора не підлягало ніякому сумнівови і він не вагав ся сей свій погляд вложити в уста й Методієви. Зрештою і сей уступ Італьської легенди виглядає мов живцем узятий із Панонського ЖК; ось порівнане:

Італьська легенда, 12.

Methodius... oravit iterum:
„Obscero vos, Domini mei, quandoquidem non est placitum vobis meam petitiunculam adimplere, ut in ecclesia B. Clementis, cuius corpus multo suo labore ac studio repertum huc detulit, recondatur“.

Vita Constantini, 18.

Dixit vero frater eius: Quia me non audivistis, neque dedistis mihi eum, si vobis placet, iaceat in ecclesia sancti Clementis, quocum etiam huc venit“.

Як бачимо, наперекір осудови д. Ієца, який у ЖК бачить безмірну балакучість, у оповіданю фактів се житіє скупійше на слова від Італьської легенди. Обмежуючи ся поки що на сих увагах ми, про те, думаю, без ваганя можемо сказати, що Італь-

ська легенда ні в цілості ні в частих не може вважати ся твором самовидця подій, а була твором значно пізнішим, якого автор крім листу Анастазія користував ся Панонською легендою і ніде не виявив ані докладнішого знання фактів, ані вірнішого розуміння подій, ніж його жерела. Супроти сього тратить усяке значінє розпочата дд. Фрідріхом і Тецом суперечка про те, які части Італ. легенди признати власністю Гавдерика, а які пізнішому перерібникови, тай уся Італьяська легенда з першого рядного історичного жерела мусить бути здеградована до ряду пізних компіляцій без оригінальної вартости.

V. Переходимо тепер до того жерела, яке славянськими вченими вважало ся і вважаєть ся доси головним жерелом для звісток про Константина, а яке західні, особливо німецькі вчені (Фрідріх і Тец) супроти віднайденого листа Анастазія до Гавдерика раді би зіпхнути на другий або на третій плян як витвір пізний і тенденційний. Се жерело — славянська або Панонська легенда про Константина або Житіє Константинове (ЖК). Ми вже мали нагоду кілька разів цитувати сю легенду і порівнювати її звістки зі звітками тзв. Італьяської легенди, і вказали, здаєть ся, досить наглядно, що там, де обі сї легенди говорять про одну й ту саму річ, оригіналом являєть ся не Італьяська, а Панонська легенда (ЖК), а де Італьяська легенда відбігає від Панонської, виявляє незнанє річи і робить помилки.¹⁾ Не бажаючи вдавати ся в дискутованє всіх заплутаних питань, які вяжуть ся з текстом сього твору, ми подамо тут у перекладі і роздивимо докладніше тільки ті уступи сеї легенди, де мова про віднайденє мощий св. Климента в Корсуні і про їх привезенє до Риму.

„8. Та ось прийшли послы до цісаря від Хазар мовлячи, що „з поконвіку знаємо одного Бога, що єсть над усіми, і йому кланяємо ся на схід, заховуючи й иньші свої соромні обичаї. Та ось Жиди намовляють нас прийняти їх віру й обряди (дѣтѣли), а Сарацини з другого боку, даючи мир і многі дари, силують нас на свою віру мовлячи, що наша віра ліпша від усіх народів. То задля сього посилаємо до вас, заховуючи стару

---

¹⁾ Може не від річи тут буде вказати й таку чисто язикову коінциденцію, як дворазове ужитє в Італьяській легенді незвичайного латинської мові звороту „iter arriprens“, ужитого для переданя відповідного славянського звороту „пѹти сѧ пѧтъ“. В славянськїм сей зворот зо-всім природний.

приянь і любов, бо ви, будши великим народом, маєте цісарство від Бога, і запитуючи вашої поради просимо від вас чоловіка вченого в книгах (кънижьна), і коли він переперечить Жидів і Сарацинів, то ми прихилимо ся до вашої віри“. Тоді відшукавши і знайшовши філософа цісар сказав йому хазарську промову говорячи: „Іди, філософе, до тих людей, і виголоси їм промову й відповідь про сьвяту Трійцю при її помочи; бо ніхто иньший не може гідно зробити се“. А він мовив: „Коли велиш, володарю, то на таке діло я радо піду й пішки і босо і без усього, чого не велів Господь носити своїм ученикам“. А цісар відповів: „Коли-б ти хотів учинити се лише від себе, то добре мені мовиш; але знаючи цісарську власть і почесть іди з почестью і з цісарською помічу“.

І тоді зібравши ся до дороги і дійшовши до Корсуня навчив ся тут жидівської мови і письма, прикладаючи вісім частий граматики і з того доходячи до ліпшого розуміння.¹⁾ А жив тут один Самарянин і приходячи до нього сперечав ся з ним, і принісши книги самарянські показав йому. І випросивши їх у нього філософ запер ся в сьвітлиці і вдав ся в молитву і одержавши від Бога розуміне почав читати книги без помилки. І побачивши се Самарянин закричав великим голосом і мовив: „На правду ті, що вірують у Христа, швидко одержують сьвятого Духа і ласку“. І зараз охрестили ся його сини, а потім охрестив ся і він сам.

І знайшовши тут євангеліє і псалтир писані росськими письменами і знайшовши чоловіка, що говорив тою мовою, і поговоривши з ним і похопивши значіне слів, прикладаючи до своєї мови, розріжнив букви голосні і співзвуки і творячи молитву до Бога почав швидко читати і толкувати, і многі дивували ся йому хвалячи Бога.

І почувши, що сьвятий Климент іще в морі лежить, помоливши ся мовив: „Вірую в Бога і надію ся на сьвятого Климента, що мушу його віднайти і винести з моря“. І намовивши архієпископа з усім клиром і побожних мужів, всївши

¹⁾ Так значіне на мою думку має церковно-славянський зворот „осьмь частий прѣложь граматики и отъ того разоумъ больи въспримъ“. Автор очевидно хоче сказати, що Константин учачи ся жидівської мови, чинив се користуючи ся правилами грецької граматики і для того не тільки швидше віднаходив звязок речень, але також глибоше і вірнійше вникав у їх змісл.

на корабель подали ся на місце, і коли дуже втишило ся море, і дійшовши, почали копати співаючи. І нараз розніс ся великий запах (хризма) як від многих кадил, і потім появили ся святі мощі, і взявши їх з великою почестю і славою всі горожани внесли в город, як про се пише в „обрѣтенъи“ його“.

Лишаємо на боці трудне питанє, скільки історичної підстави мають усі епізоди, оповідані в отьому розділі. Ми бачили вже, що з чисто формального, літературного боку оповіданє нашого житія про побут Константина в Корсуні льоґічнійше і вірнійше історичним обставинам, ніж анальоґічний уступ Італьської леґенди. Щож до самого оповіданя про віднайденє Климентових мощій, то ЖК робить нам нову несподіванку. Воно, що правда, покликаєть ся на якесь писанє „обрѣтенъе“, під яким правдоподібно треба розуміти чи грецький чи славянський текст звісного нам „Слова на пренесеніє мощемъ св. Климента“, але збуває сей епізод, так широко трактований у „Vita cum translatione“, дуже коротко, в 10 рядках, і очевидно не зовсім довіряє тій реляції, а бодай дивить ся на неї критично, бо в деяких важних деталях відбігає від неї. І так автор ЖК виразно зазначає (згідно з давнійшою леґендою про мучеництво Климента і чудо з хлопцем, а незгідно зі „Словом на пренесеніє“ і з Італьською леґендою), що святий Климент лежить у морі і що св. Константин надієть ся „ї изнести изъ моря“. Зовсім суперечно з Італьською леґендою представляє наш автор іще одну важну річ. Ми бачимо в Іт. леґенді таку ситуацію, що Константин у Корсуні сам починає розпитувати про мощі св. Климента і ніхто не вміє нічого сказати йому про них, так що він, чужинець, на підставі книг і ріжних писань більше знає про корсунські святощі, ніж самі Корсуняни, обставина, що допровадила автора Італьської леґенди аж до абсурдної комбінації, що ті Корсуняни були зовсім не тубольці, а зайди. ЖК нічогосінько не згадує про ті Константинові розпити; навпаки каже виразно, хоч і зовсім ляконічно, що Константин у Корсуні почув про Климентові мощі і про те, що вони лежать у морі, і запалив ся бажанєм і надією віднайти їх. Без сумніву і тут авторови ЖК мусимо признати більше льоґіки. На жаль його відомости про побут Константина в Корсуні були такі скупі, що він мусів окрім таких льоґічних констукцій користувати ся жерелами сумнівної історичної вартости, як ось власне „Словом на пренесеніє“. Правду кажучи, з сього Слова він узяв досить немого: згадку про те, що Кон-

стантин намовляв корсунського архієпископа і клир до участі в шуканю моцій, згадку про плаване на кораблі до незвісного місця і згадку про копанє. При сьому наш автор зовсім не згадує про „блаженный отокъ“, де нібито були закопані моці, ані про часткове їх віднаходженє, ані про городського князя, не нотує імени єпископа ані не описує тих парад, які роблено з мощами. З виразних натяків на те, що моці лежали в морі і з незовсім ясного слова „*такиша са скатыа моци*“ можна би догадувати ся, що автор ЖК знав про иньшу легенду, де віднайденє Климентових моцій було представлено відповіднійше до старших легенд, як чудесна поява, без ніякого копаня, так як се бачимо в нашій проложній статі. В сьому погляді утверджує нас іще одна важна обставина. Автор ЖК, що так старанно нотує побутові та топографічні деталі й назви (пор. вичисленє римських церков, де правлено славянське богослуженє, вичисленє народів, що мають богослуженє своєю мовою і т. д.), тут пропускає назви городського князя й архієпископа в Корсуні. Се можна пояснити собі лише тим, що живучи і часово і місцево ближше описуваних подій і пишучи для Греків або взагалі для людей, яким були доступні оригінальні корсунські легенди, він міг надіяти ся, що всякий тямущий знатиме, хто такий і в яким часі жили згадані в Корсунській легенді Никифор і Георгій. Маючи перед собою готову вже традицію про віднайденє Климентових моцій Константином (така традиція істнувала вже, як знаємо з листу Анастазія, в р. 869, себто рік по смерти Константина; можливо, що той сам Митрофан Смирнейський перший і пустив її в курс), автор ЖК, заповідливий компілятор найріжнійших звісток, що могли відповідати його тенденції, не зважив ся відкинути й сеї звістки, хоча ближше придививши ся її жерелам і сам пізнав її неісторичність, і для того подав її в короткій, безбарвній формі.

Подібне переносене на сьв. Константина фактів, оповіданих деінде про зовсім иньших людей, трафляло ся авторови ЖК частійше. І так уже Горський показав, що оповіданий на початку гл. 3 ЖК сон семилітного Константина про вибір дівчат і вибранє Константином Софії взятий із житія сьв. Григорія Богослова (Горський, Житія св. Кирила и Меѳодія. Слав. Кирило-Меѳодіевскій Сборникъ изд. М. Погодинымъ. Москва 1865, стор. 11). Так само Ламанский виказав недавно, що оповідана в гл. 6 ЖК місійна подорож Константина до Арабів, яка буцім то відбула ся в 24 році житя Константинового, тобто в 850

або 851 р. (Константинъ уродився при кінці 826 або в початку 827 р.), фактично, по свѣдоцтву иньших приступних нам жерел, тоді не відбулася; та замість разом з Ламанським вдаватися в поправлюване жерел і вичитуване з них того, чого в них нема, на мою думку ліпше буде разом з Вороновим і тут прийняти, що автор ЖК, маючи під руками текст полеміки против Магометан та якісь відомости про византийські посольства до них, сконструував із них *ad majorem gloriam* свого героя оповідане про його подорож до Агарян, оповідане, що вже самою інтродукцією характеризує себе як неісторичне. Агаряни — кажесть ся тут — *въздвигъ хоула на єдино божьство свѣтъна троица глгольши*“ — де, коли, до кого — не сказано. Константинъ за ухвалою собора й цїсаря їде з „асикритомъ Теоріємъ“, а куди — незвісно; вони прибувають „тамо“ — знов невідомо, де. Так само дуже сумнівнимъ уважає Воронов епізод диспути несповна 24-літнього Константина з патріархомъ Аннісомъ (ЖК гл. 5), про що нема ніякої звістки в сучаснихъ византийськихъ літописях.¹⁾ Що до хазарської місії Константина, то ми не маємо підстави заперечувати її відбутя, але й тут можемо вказати декілька історичнихъ невірностей, допущенихъ авторомъ ЖК. І такъ із арабськихъ жерел знаємо, що Жиди, вигнані з Византії, ще в початку IX в. (за халіфа Гарунъ ар Рашіда) прибули до хазарського краю і вже від тоді часть Хазар прийняла була жидівську віру. Значить, невірне вже те в ЖК, що Жиди аж коло 850 р. намовляли Хазар на свою віру і що ті намови між иньшимъ були причиною хазарського посольства до Византії; жидівство коло 850 р. вже давно пустило корінь між пануючою верствою Хазар. Не більше історичне значінє має й закінченє гл. 11 ЖК, де оповідаєсть ся про конець Константинової місії у Хазар. Бо коли в гл. 8 хазарське посольство в Константинополі виразно заповідає, що скоро константинопольський місіонар „*прѣпритъ Еврїа и Грацины, то по вашъ свѣкръ имемъ*“, то при кінці, не вважаючи на повний тріумфъ Константина в диспутахъ, нема ані мови про загальне наверненє Хазар на христїянство, а на слізний покликъ філософа, щобъ усї хрестили ся під загрозою страшного суду, „*отъвѣщаши*“ — невідомо, хто, та по всякій правдоподібности хазарський каган — зовсімъ баламутно: „Ми собі не вороги, але помалу, хто може,

¹⁾ А. Вороновъ, Главнѣйшіе источники для исторіи св. Кирилла и Меѳодія. Кієвъ 1877, стор. 61.

так велю, нехай хрестить ся по добрій волі, хто хоче, від сього дня; а хто з вас (один рукоп.: з нас) на захід кланяєть ся, або по жидівськи молить ся, або сарацинську віру держить, швидко смерть прийме від нас". І так розійшли ся з радістю, і хрестило ся з них близько двох сот люда, відкинувши ся поганських огидливостей і незаконних женячок" (Pastrnek, 194). Що значить се оповіданє? Очевидно не що иньше, як те, що місія Константинова не мала ніякого успіха. Із пануючої верстви Хазар, що держала ся жидівства, як бачимо з оповіданя, не навернув ся ніхто. Те, що неясно сказано про таких, що навернули ся від „безаконныхъ женитькъ“, можна витолкувати як невеличкий успіх серед магометан, які признають політамію. Толеранція для християнства не могла бути ніяким здобутком Константинової місії, бо з иньших жерел знаємо, що й перед тим у Хазарії всі віри тішили ся повною толеранцією.¹⁾ Натомісь загроза карати смертю таких, хтоб кланяв ся на захід, молив ся по жидівськи або держав сарацинську віру, являєть ся в устах тодішнього хазарського кагана повним абсурдом і мусить бути вповні покладена на карб автора легенди.

Коли й тут попробуємо порівняти ЖК з Італьяською легендою, то переконаємо ся ще раз, що ся легенда зовсім залежна від ЖК, а о скільки відступає від нього, о стільки ще далі відбігає від фактичної основи. Бо коли автор ЖК очевидячки знає про безплідність Константинової місії й пробує *ad majorem gloriam* свого героя замаскувати сей факт, хоч і дуже незручно та баламутно, то для автора Італьяської легенди, далекого від фактів і від иньших жерел, нема ніяких сумнівів, і він відкидаючи всю баламутну фразеологію ЖК, каже по просгу: „*convertit omnes illos ab erroribus, quos tam de Saraceno- rum, quam de Judaeorum perfidia retinebant*“ (Pastrnek, 242), значить, подає не лиш історичну неправду, але не бачить навіть того зглядного успіха, який у ЖК може ще надавати релігії конкретне значінє, а власне, що не переконавши Жидів Константин мав таки деякий успіх серед Хазар-язичників, а по части й серед магометан. Та ще не досить того. Автор Італьяської легенди *ex propria diligentia* додає, що Хазари в листі до константинопольського цісаря, дякуючи за присилку такого славного місіонаря, не тільки обіцяли ся держати далі като-

¹⁾ Пор. П. Голубовскій, Болгары и Хазары, восточные сосѣди Руси при Владимирѣ, Кіевская Старина 1888, іюнь, стор. 56, 60—61.

лицьку віру, але надто „se ob eam rem imperio eius semper subditos et fidelissimos de cetero velle manere“. Се міг вдумати тільки чоловік, що не мав ані найменшого поняття про византийсько-хазарські відносини в половині IX віку.

Як мало історичної основи має оповіданє про успіх місії Константина, доказують дві обставини: арабські жерела подають, що ще за життя Константина, тобто 868 р. Хазари (певно знов таки їх пануюча верства) прийняли магометанство (див. Горскій, *op. cit.* у Погодіновім *Кир. Меє. Сб.* стор. 5), а византийські свідощтва з початку X в. говорять про Хазар як про народ в часті сьвіжо навернений на християнство. Константинопольський патріарх Миколай Містик, що сидів на патріаршому престолі у-перве від 901—907, а в друге від 911 до 925 р., в 106 листі, адресованім до корсунського архієпископа пише: „Особливо радуємо ся твоїми заходами на користь того народа, що мало не був обдурений злим демоном і вирваний із лона благочестія. Просимо тебе доложити всяких старань і виявити всяку запопадливість і дбанє за спасеніє того народа, щоб у повні заховало ся для Христа Бога нашого їх населенє безпечно від усякої біди і нещастя. Твоя мудрість зрозуміє, яка твоя заслуга, що ти таке множество вивів із негідного стану до гідного. Кладемо на тебе старанє — умовити ся з ними що до архієрея, якого треба поставити. З мудрою розвагою вибери гідного на таке діло і пришли його до нас, щоб ми рукоположили його у пресвятим Дусі на гідність єпископа і поставили пастирем для стада, що доси було позбавлене пастуха“.¹⁾ Правда, з початкового реченя цитованого тут листа можна би було думати, що Хазари вже були навернені на християнство, та потім відпали, а тепер почали наvertати ся в-друге. Але правдоподібнїше буде думати, що патріарх говорячи про „обдуренє злим демоном“ має на думці їх магометанїзм, що замінив їх давнїйшу прихильність до жидівства. В листі 133, адресованім до алянського архієпископа Петра, він виразно називає Хазар „народом новонаверненим на благочестіє“, а в листі 135 до тогож єпископа згадує про єпископа Евтімія, „який уперед був проповідником благочестія тому народови“, а тепер

¹⁾ Migne, *Patrol. Series graeca*, т. CXI. Цитую з перекладу проф. Успенского (Θ. Успенскій, *Византійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря въ IX и X вв.*, *Кіевская Старина* 1885, Май-Іюнь, стор. 283).

посланий на поміч архієпископови. А в 68 листі того патріарха, написанім, як догадуєть ся Успенский, до корсунського стратига, говорить ся про хазарське „посольство, яке прибуло сюди“ (себто до Константинополя) просячи визначити їм єпископа, який би міг ставити сьвященників, і патріарх додає, що „ми поручили архієпископови назначеному на корсунську катедру вирушити при божій помочи до Хазарії і відправити там потрібні треби, а потім вернути назад на свою корсунську катедру“ (Успенский, ор. cit. 283, 284). Як бачимо, аж у початку X віку, геть по смерті Константина виступають у повнім історичнім сьвітлі факти, які в ЖК стоять перед нами ще в легендарнім тумані: і хазарське посольство до Константинополя, і місійна діяльність Евтімія, і заснованє першого єпископства. Чи маємо в оповіданю ЖК бачити тільки проєкцію тих пізніших фактів у минувшину, чи захочемо признати їм якусь реальну підставу, в усякім разі мусимо сказати, що в тій формі, як вони подані в ЖК, а тим паче залежно від нього в Італьяській легенді, вони не можуть бути прийняті історією.

Між історією віднайденя Климентових мощий у Корсуні і їх перенесенєм до Риму в жадній із розібраних доси легенд нема ніякого звязку. І в листі Анастазія і в ЖК і в Італьяській легенді говорить ся, що Константин віднайшов ті мощі ще перед своєю подорожю до Хазарії і розумієть ся, лишив їх у Корсуні. Щоб він опісля, вертаючи з Хазарії, взяв їх із собою, на се нема ніякого натяку; навпаки, контекстом оповідань се майже виключаєть ся, бож Корсуняни приймають ті мощі як дорогоцінну сьвятість і поміщують їх у своїй катедральній церкві. Ми побачимо далі, як пізнійші парости Кирило-Методієвої легенди силкували сл заклеїти сю прогалину. Тут констатуємо лише, що прогалина єсть і що всякі твердження новіших учених, буцім то Константин чи то крадькома взяв із собою частину мощий, чи то випросив їх від корсунського архієпископа, се лише догадки та комбінації, може й льотічні, але на текстї жерел зо-всім не основані.

Найблизшу згадку про Климентові мощі подає Італьяська легенда. Згадавши про посольство Ростислава князя моравського до Константинополя і про висилку імператором Константина і Методія до Морави легенда каже далі (гл. 7): „cognoscentes loci indigenae aduentum illorum valde gavisī sunt: quia et reliquias b. Clementis secum ferre audierant, et evangelium in eorum lingua a philosopho praedicto translatum“. ЖК ні-

чого не знає про радість Моравян з тої причини, що Константин мав зі собою мощі, і згадує про них аж із нагоди подорожи братів до Риму. Щоб зрозуміти значіне тих деталів, мусимо троха довше зупинити ся при моравській місії Константина і Методія.

Про сю місію та її мотиви маємо в жерелах три реляції, ніби згідні, а все таки девчому суперечні. Найдавніша по нашій думці легенда ЖМ (розд. 5) оповідає, що „в ті дні“, коли Константин вернув із Хазарії, „прилоучи ся“ Ростислав князь словінський зі Святиполком і послали з Морави до цісаря Михайла посольство з листом, у якому в досить наївній формі (на початку запевняють, що вони „з ласки божої здорові“) заявляють, що „сѣтъ въ ны въшьли оучителиє мѣнози хръстыяни изъ Влахъ и изъ Грекъ и изъ Нѣмьць, оучаще ны различь. а мы Словане проста чадъ и не имамъ, иже би ны наставилъ на истинѣ и разоумъ сѣказалъ. то добръ, владъко, посъли такъ мѣжъ, иже ны исправитъ всьакъ правьдѣ“. В ЖК посольство шле сам Рагислав князь моравський по нараді „сѣ кънази своими и сѣ Моравляны“; про лист не згадано, а послі передають цісареві устно ось які уваги: „людьмъ нашимъ поганьства сѣ отъврьгъшемъ и по хръстыяньскъи сѣ законъ дръжащемъ, оучителѣ не имамъ такого, иже ны би въ свои ѣзыкъ истинѣ вѣрѣ хръстыяньскъѣ сѣказалъ, да сѣ биша и ины страны, того зъраще, подобилы намъ. то посъли ны, владъко, єпискоупа и оучителѣ такого, отъ васъ бо на всѣ страны всегда добръи законъ исходитъ“ (Pastrnek, 199). Так само в Іт. посольство посилає сам Рагислав „genti suae consulens“, доносячи цісареві, „quod populus suus ab idolorum quidem cultura recesserat et christianam legem observare desiderabat; verum doctorem talem non habent, qui ad legendum eos et ad perfectam legem ipsam edoceat; rogare se, ut talem hominem ad partes illas dirigat, qui pleniter fidem et ordinem divinae legis et viam veritatis populo illi ostendere valeat“ (Pastrnek, 242). Недорічність усіх трьох тих реляцій дуже добре критикує Толубінський: „Про причину посольства Моравян до Греків у обох Панонських житіях не говорить ся те, чого неминуче треба догадувати ся, а замісь того говорить ся в ЖК таке, що задля неповної виразности розуміючи так, як розуміють звичайно, не може бути прийняте, а в ЖМ — явна недорічність. Щоб Моравяни обернули ся з якою будь церковною просьбою до Греків, не віддаючи себе рівночасно їм у цер-

ковно-адміністративну залежність, і щоб Греки згодили ся задоволити їх просьбу, не приймаючи рівночасно Моравян під свою церковну власть, се приймати зовсім неможливо... Значить, мусимо прийняти, що Моравяни захотіли віддати себе в церковну залежність Грекам і що Греки прийняли їх під свою церковну власть". Мотиви для цього були чисто політичні — бажане здобути для Моравії не тільки політичну, а й церковну незалежність від Німців. „Життя не говорять про таке підданє Моравян Грекам, без сумніву тому, що воно було дуже коротке і що Греки виставили себе з ним немов зовсім на сьміх: не встигли прийняти Моравян під свою власть, тай ще маючи надію, що через славянські книги міцно привяжуть їх до себе, аж уже та власть і скінчила ся. Не говорячи того, чого неминуче треба-б догадувати ся, ЖК говорить, що посольство Ростислава просило єпископа і вчителя, який би їм ісказав правдиву християнську віру своїм язиком. Коли ті слова розуміти так, що Моравяни просили у Греків єпископа для свого краю, який поставив би їм (а його наступники ставили-б потім далі) низше парафіальне духовенство з числа їх самих, або з родовитих Моравян (розумієть ся, для богослуженя в грецькій мові), то розуміючи таким способом просьба буде зовсім правдоподібна. Моравяни бачили, що у Італійців і Німців, хоча богослуженє правило ся латинською мовою, але духовенство було своє, родовите, і могли забажати того й для себе. Але коли розуміти слова ЖК так, як звичайно розуміють їх, тобто, що Моравяни просили у Греків учителя єпископа, який би переклав богослужєбні книги на їх славянську мову... то ся просьба виявить ся чимось зовсім неправдоподібним і неможливим. Наука латинської церкви, що громадське богослужєне мусить правити ся лише на двох мовах, грецькій і латинській, була загально прийнята; Моравяни були народ сьвіжо навернений на християнство і ще далєко не вповні християнський; і раптом сей ще на половину християнський народ догадуєть ся, що ся всіми прийнята наука — хибна! Приймати се значило би відкидати всяку історичну правдоподібність і всяку історичну льоїку. Словами „отъ васъ бо на вся страны"... в ЖК ніби то пояснюєть ся, чому Моравяни могли обернути ся до Греків зі своєю просьбою, а власне: вони просили у них того, що бачили у них. Але ми напевно знаємо, що Моравяни зовсім не могли бачити у сучасних Греків того, щоб народам, які від них приймали християнство, вони давали богослужєне на їх власних

мовах; навпаки, у Славян, що приймали християнство від Греків, вони й могли бачити як раз те саме, що й у себе — відправу богослуження на грецькій мові. Не бажаючи говорити про властиву причину посольства, автор ЖК мав до вибору або вложити в уста моравських послів якусь нісенітницю, як се чинить автор ЖМ, або *anticipando* вложити в їх уста просьбу за тим, чого вони не просили, але що справді було їм дано наслідком їх просьби — се остатнє він і зробив¹⁾

Критичні уваги проф. Голубінського як звичайно дуже блискучі, хоча основа їх по нашій думці хибна: проф. Голубінський стоїть на тім, що найстарше і найважніше жерело для життяпису славянських учителів, се ЖК, коли не написане, то бодай редаговане самим Методієм; натомість ЖМ він признає далеко меншу вартість. Зрештою й його уваги не пояснюють того, чому-ж се Греки, бажаючи мати Славян у своїй залежності, не дали їм єпископа, як велить їм просити ЖК, ані грецького духовенства, а тільки вислали Константина і Методія, хоча по їх діяльності, коли її інтенції були їм відомі, можна було надіятися не тіснішої злуки Славян із Греками, а власне автономістичних змагань славянської церкви. От тим то мені здається, що проф. Голубінський занадто повірив ЖК, буцім то Моравяни просили у Греків єпископа і вивів із цього висновок, що вони хотіли мати свою незалежну від Риму єпископію, значить, хотіли відірвати ся від римської зверхности; крім цього одного натяку ми не маємо в жерелах нічогоїсь, що потверджувало-б такі далекосяглі пляни. Далекіше правдоподібнішою буде думка, що бажаючи мати своє низше духовенство, вони просили у Греків учителів, які-б помогли їм заснувати школи для підготовки такого духовенства. В такім разі ЖМ та Італьяська легенда були-б ближші правди, ніж ЖК. Тай дальше оповідане ЖК про те, як Константин першою основою своєї місії вважає питанє, чи ті Славяни мають свої букви, і вибираєть ся в дорогу аж видумавши ті букви, набирає тоді властивого значіння. Константин і Методій вибрали ся до Славян як учителі, а не як місіонери і церковні реформатори. По їх приході Ростислав перш усього „оученикы събракъ въдасть ихъ оучити“ (ЖК, XV; те саме читаємо далі про Коцеля, який „възлюбль вельми

¹⁾ Е. Голубинскій, Святые Константинъ и Меодій, первоучители славянскіе. Москва 1885, ст. 59—61, пор. також ст. 10—12.

слов'янські книги... кѣда до ѿ. оученикъ оучити сѧ имъ".¹⁾ Що се справді була школа, де Константин і Methodій, користуючи ся славянською мовою для початкової науки, в дальшій тягу старали ся вводити своїх учеників у ширші сфери знання, сього можна догадувати ся з того, що більшість тих учеників зовсім не спосбила ся до духовного стану, бо тільки малу частину їх сьвячено опісля в Римі: ЖК не подає числа, але ЖМ говорить, що висьвячено лише „три попчы а ѿ. анагностѧ“. Певна річ, школа, яку заснували Константин і Methodій у Мораві, а потім і в Панонії, стояла зовсім на церковній основі: учили по церковним книгам читати ѿ толкувати, так як у нас до недавна по Часослові та Псалтирі, але се певне був лише перший ступінь; довівши учеників до того, що вони при посередництві славянської мови могли зрозуміти грецьку, могли вчителі дальші курси подавати вже по грецьки. Переклад євангельського лекціонаря, що по словам ЖК був розпочатий Константином іще перед вирушенем до Морави, міг мати лише фільольоґічно-педагоґічне значіне, як specimen славянської мови, нічого більше. Думка про перекладенє і відправлюванє всього богослуженя славянською мовою мусіла явити ся аж пізнійше, на місці в Мораві, де солунські брати пізнавши близше обставини могли зрозуміти її вагу в боротьбі Славян із німецьким елементом. На се натякає оповіданє ЖК, де сказано, що Константин прийшовши до Морави із почетом повитаний Ростиславом, переклав „въ скорѣ“ весь церковний чин і навчав його своїх учеників.

Про те, щоб Константин носив із собою до Морави Климентові мощі, Панонські легенди не знають нічого; згадує про се лиш Італьська легенда, і ми легко можемо доміркувати ся, чому. Маючи перед очима ЖК, автор тої легенди мусів бачити, що вийшовши з Константинополя до Морави, Константин уже не вертав ся назад до Константинополя; з Морави він пішов до Коцеля, відси до Венеції, а відси до Риму; значить, увесь сей час він мусів мати Климентові мощі з собою. Тимчасом ЖМ оповідає навпаки, що оба брати пробули в Мораві три

¹⁾ Італьська легенда, і тут опираючи ся на ЖК, переборщує діло говорячи, що прибувши до Морави Константин і Methodій „соерerunt... parvulos eorum edocere“. Се не мусіла бути елементарна школа; навпаки, в того, що по півчетверта роках із неї могли вийти кандидати на сьвященників, можемо бачити, що сюди приймали учеників дорослих, які вже могли знати дещо по латині або по німецьки.

роки, „и трѣмъ лѣтомъ ишѣдъшемъ възвратисте са изъ Моравы, оученикы наоучыша“ (Pastrnek, 226). Значить, оснувавши школу, підготовивши таких учителів, що могли далі вести їх діло, вони вернули назад до Константинополя. Ся відомість видаєть ся мені дуже важною власне для того, що не вкладаєть ся в леґендовий шаблон, виглядає як щось безцільне і випадкове, так що годі придумати причини, для якої автор леґенди міг би був видумати її. Погляньмо, чи обставини, які вони застали в Константинополі, не дадуть нам ключа до зрозуміння дальших подій.

Коли вийшли солунські брати в свою місійну подорож до Морави і коли вернули ся з неї? Докладних хронологічних дат про се не маємо, але деякі підстави до обчислень усе таки дають нам жерела, хоча кожде жерело дає иньші числа. І так ЖМ подає тривок моравської місії на три роки, а прихід братів до Риму кладе ще за життя папи Николая, який умер 13 листопада 867 р. Правда, ся леґенда велить обом братам із Морави йти назад до Константинополя, де їх доходить папське посольство з покликом — явити ся в Рим. Значить, для докладного установа дати, коли почала ся місія братів у Мораві, тут не маємо підстави. ЖК подає дещо більше деталів, але суперечних з ЖМ. Не в Константинополі, але в Венеції знаходить братів папське посольство, тай то незвісно, яким папою виражене; в Римі, куди брати прибувають із Венеції, виходить їм на стрічу папа Адриян, який був вибраний 14 грудня 867 р. Коли припустимо, що сей сам папа велів покликати братів із Венеції, то можемо прийняти прихід їх до Риму на початок 868 р. А що після сеї леґенди в Мораві пробули брати 40 місяців, тобто 3 роки і 4 місяці, а ще якийсь близше неозначений час у Коцеля, де також заснували школу з 50 учениками (Голубінський кладе на се ще 8—10 місяців — оп. cit. 65, мабуть для того тільки, щоб вирівняти суперечність між ЖК й Іт.), то виходило би, що брати вирушили до Морави при кінці 863 або в початку 864 р. Італьська леґенда, як сказано, кладе на моравську місію півпята року, але не згадує нічого про побут братів у Коцеля і в Венеції, а прихід їх до Риму кладе на початок 868 р. Маємо ще одно постороннє жерело для установа дати, коли почала ся славянська місія братів. У Сказанії монаха Храбра про винайдене славянських письмен сказано, що се було доконане Константином „въ лѣто отъ созданія всего міра 6363“. По константинопольській ері, яка від сотвореня свѣта до Різдва

Христового клала 5508 літ, випадало би се на 858 рік — хронологічна нісенітниця, коли зважимо, що се випало би ще перед хазарською місією Константина.¹⁾ Очевидно Храбр держав ся александрийської ери, яка від сотворення світа до р. Хр. клала 5500 літ, і в таким разі дата винайдення славянського письма і моравської місії, що була приводом для того винайдення, випала би на р. 863. Нові дослідники приймають навіть троха ранішню дату: моравське посольство прибуває до Константинополя при кінці 862, жде тут якийсь час, поки Константин і Методій готують ся до дороги; в початку 863 р. вони прибувають до Морави (пор. Pastrnek op. cit. 72; S. J. Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag 1876, стор. 152; Götz, op. cit. 141). В таким разі виходило-б, що по ЖМ вони вже 866 р. вернули з Морави до Константинополя, звідки аж по році були покликані до Риму. Погляньмо, з якими історичними фактами в'яжуть ся хронологічно ті події.

Початок 863 р., се був сам розгар суперечки між папою Николаєм і Фотієм; у цвітні того року засудив собор у Римі, скликаний папою, Фотія і його сторонників на утрату всіх духовних урядів і признав Ігнатія одиноким законним патріярхом. Чи вислане Константина й Методія до Морави мало який звязок із сими подіями, не можемо сказати на певно. ЖМ приписує вислане самому цісареві — се напевно не зовсім вірно, бо цісар Михайло, прозваний паницею, певне не був здібний сам до обдумання якогось далекосяглого пляну. В ЖК обік цісаря приймає живу участь у тій висилці його вуйко Варда, чоловік інтелігентний і властивий керманич Михайлового правління; те саме жерело надто згадує, що справу обговорювано на якійсь соборі скликаним цісарем. Се певно не був церковний собор, а радше збір найвисших цісарських дорадників, світських і духовних, при участі патріярха Фотія. А в таким разі дуже можливо, що Варда і Фотій мали з моравською місією обох братів якісь свої політичні пляни, дали їм певні інструкції. На жаль нічого докладнішого про се не можемо сказати. Чи була в тих інструкціях думка про заведенне славянської мови в богослуженю у Моравян, про се можна дуже сумнівати ся.

Коли йти за ЖМ, то оба брати вернули з Морави до Константинополя десь при кінці 866 р. Тут застали ситуацію

¹⁾ Неможливість сеї дати і з інших причин показано у Пастрнка, op. cit., 71, нота.

о стільки змінену, що Варда був за наказом цїсаря замордований, болгарський князь Борис, охрещений 864 р. і доси прихильник Константинополя, обернув ся з посольствами до папи і до франкоського короля Людвіка, просячи у них місіонарів і заявляючи охоту піддати ся юрисдикції папи (J. Richterich, op. cit. 169), а Фотій, роздратований негідним трактуванєм його папою, перенїс конфлікт в Римом із церковно-адміністраційного поля на догматично-обрядове і в своїм окружнім листї до всіх єпископів східної церкви підніс цілий ряд відступлень латинян від правдивої віри. Яке становище супроти сього займали солунські брати, документно не знаємо, але з натяків у наших жерелах можемо догадувати ся, що се заострене конфлікту між обома церквами було їм немиле. Свїдоцтво Анастазія Бібліотекаря, що Константин устно виступав против Фотія, як уже було згадано, має досить проблематичну вартість: воно слабо вяже ся з отсею горячою хвилею 866 р. і занадто ясно носить на собі печать тенденції римського пралата, зробити Константина ex post противником Фотія. Але натяки ЖМ про те, що папа Николай почувши про їх діяльність „посъла по ны, желая видѣти на яко ангела кожда“ та згідне з сим свїдоцтво Італської легенди, що „his omnibus auditis papa gloriosissimus Nicolaus, valde laetus super his, quae sibi ex hoc relata fuerant redditus, mandavit et ad se venire illos litteris apostolicis invitavit“ (Pastrnek, 243), велять нам догадувати ся, що папа мусїв почути про їх становище супроти конфлікту таке, що дозволяло йому надїяти ся в них союзників. Тодї було-б ясеним, чому він утішив ся ними, бо-ж сама учительська чи місіонерська їх діяльність у Мораві, в краю підвладнім його юрисдикції, ведена без його уповажнення, не могла дати йому причини до радости, і серед иньших обставин він певно був би їх покликав до Риму не „як ангелів божих“, а як підсудних, а бодай як непрошених гостей. Та тепер, в пору конфлікту, коли папа готовив ся нанести своїму противникови болючий удар, відриваючи від нього Болгарію, йому мусїло бути в двоє пожаданим мати по своїм боці також моравських місіонарів, людей, що мали значний вплив не лише серед Славян, але також у Константинополі. Слїдячи далі за хронологічним звязком подій ми могли-б прийняти, що папський лист, яким покликано братів до Риму, був виправлений із Риму 13 падлиста 866 р. з тим самим папським посольством, до якого прилучили ся вислані папою до Болгар єпископи Петро з Пону-

льонії та Формоз із Порту (Richterich, op. cit. 169), значить, сей лист дійшов до їх рук десь під кінець 866 р. А що маємо певні звістки, що брати не вибрали ся в дорогу до Риму в початку 867 р., але аж у осени того-ж року, то повстає прогалина в ході подій; ми не знаємо, що могли робити брати в Константинополі за той час; можливо, що се була причина, для чого пізнійший автор ЖК продовжив їх місію в Мораві ще о 4 місяці і заставив їх іще неозначено довгий час пробути по дорозі до Риму у Коцеля і в Венеції.

Тимчасом у другій половині 867 р. зайшли в Константинополі події, які радикально змінили становище обох половин церкви. В вересні того року цісар Михайло був замордований Василієм Македонцем. Новий цісар, бажаючи утвердити свою власть, поперед усього подумав про усуненє конфлікту з заходом, усунув Фотія з патріархату і поставив назад Ігнатія. Ми знаємо зі свідощтва Константина Порфірогенета¹⁾, що сей цісар мав якесь особливе набоженство до свв. Климента, збудував на його честь каплицю при церкві свв. Ілїї і положив тут частину Климентових моцій, а власне голову сього святаго. Значить, моці свв. Климента в другій половині 867 р. появляють ся в Константинополі, і відси по всій правдоподібности, а не з Морави або з Панонії, понесли їх (певне якусь часть) славянські вчителі до Риму. У Константина Порфірогенета ми не маємо ніякої звістки, відки взяв ті моці Василь Македонець; що се не були ті самі, які віднайдено в Корсуні, на се маємо докази в тім, що сто літ пізнійше Климентові моці з Корсуня забирає і привозить на Русь свв. Володимір, а ще сто літ пізнійше Ярослав хвалить ся, що він сам привіз із Корсуня Климентову голову, якою й висвячено руського митрополита Кліма Смолятича. Як бачимо, такі моці мали ту добру прикмету, що могли появляти ся, де й коли було їх треба. В р. 867 їх треба було в Константинополі Василієви Македонцеві, і вони появили ся; голова лишила ся в Константинополі, а тіло завезли солунські брати до Риму як знак відновленої єдности східної й західної церкви.

Але вони мали одержати ще й иньше значінє. Дуже правдоподібно, що Константин і Методій вирушили до Риму разом з цісарським посольством, яке мало завітати папу про доко-

---

¹⁾ Constantinus Porphyrogenetes, De vita et rebus gestis avi sui Basilii Macedonis (Migne, Patrologiae ser. graeca т. 109, стор. 345), пор. Götz, op. cit. 149.

наній у Константинополі переворот і прибуло до Риму в маю або червні 868 р. Се вияснило би незвичайно парадний привіт, якого дізнали солунські брати в Римі (по словам ЖК і залежної від нього Іт. лєт. папа вийшов їм назустріч аж за місто з мно- жеством народа). Без сумніву се посольство крім акту фор- мальної куртоазії мало на меті поладнанє деяких важних спір- них питань між обома церквами, що лишили ся по усуненю Фотія. Ми знаємо документально, що одно з тих спірних пи- тань доторкало Болгарії. Там ще за життя Николая, 867 р. пово- дили ся папські легати Петро і Формоз як самовладні пани, ви- ганяли з краю грецьке духовенство за те, що воно жонате, уневажнювали деякі тайни dokonані грецькими духовними, і Фор- моз скінчив нарешті тим, що почав інтригувати против папи, бажаючи сам зробити ся болгарським архієпископом (Richte- rich, op. cit., 169—170). Папа Николай відкликав його з Бол- гарії і вислав двох иньших єпископів та кількох святих до Болгарії, поручаючи Борисови вибрати собі з них архіє- пископа. Ся нова легация вирушила з Риму вже по смерти Ни- колая з листом, що мав уже підпис Адріяна. В ту пору, коли вона вирушала, в Константинополі вже dokonав ся переворот. Та хоч і який прихильник Риму був Ігнатій, то все таки він не хотів зрєкти ся зверхности патріяршого престола над Бол- гарією. Папа, здаєть ся, легковажив собі константинопольські претензії, не хотів затвердити на болгарським архієпископстві Формоза, якого жадав собі Борис, ані Маріна, якого кандида- туру висунув він потім, тільки іменував власновільно архієпи- скопом Сильвестра і вислав його до Болгарії. Се розсердило Бориса, він не прийняв Сильвестра, зрік ся папської зверхности і обернув ся знов до Константинополя.¹⁾ Та сей рішучий роз- рив Болгар з Римом dokonав ся пізнійше, в 869 році. Можемо лише догадувати ся, що результатом переговорів константино- польської легации і самих солунських братів з папською курією було затвердженє славянського перекладу євангелія (як каже ЖМ), чи навіть славянського богослужєня (як хоче ЖК), може як уступка за те, щоб папа не потребував зрікати ся зверх- ности над Болгарією. Що се затвердженє не стало ся з до- брого дива, для гарних очий солунських братів ані з вдячности за Климентові моці, сього можемо бути певні. Можливо хіба

---

¹⁾ С. Jirešek, Geschichte der Bulgaren. Prag 1876; стор. 156—157.

те, що разом з мощами були посвячені славянські книги, про що згідно говорять Панонські житія, хоча не згоджують ся з собою що до місця, бо ЖМ каже, що се стало ся в церкві св. Петра і Павла, а ЖК, що в церкві S. Maria Maggiore. В усякім разі згадка про принесенє мощий Климента до Риму на завсїгди і нерозривно звязана з першим виступом славянського писаного слова на всесвітню сцену, з першим затверженєм його рівнорядности з „великими язиками“, як казав цісар Михайло в листі до Ростислава (ЖК, XIV), тобто з культурними мовами Європи.

Як мало зрештою автопсії зустрічаємо в свідощтвах легенд про сей памятник момент, доказує уступ про чуда, які буцім то стали ся в Римі при принесеню сюди мощий Константина. Італьяська легенда, коли-б була ділом самовидця, Іавдерика Веллетрійського, повинна би, як велить надїяти ся лист Анастасія, дати про се якісь деталі; тимчасом вона дає загальники, що являють ся блідю копією того, що говорить про се ЖК, а само ЖК повторяє тільки те, що каже корсунська легенда про чуда, які діяли ся в Корсуні в часі віднайденя мощий за часів цісаря Никифора. Ось ті паралельні тексти:

Проложна статя:

...наченши же лутр'гїж мнѡга вышж чюдеса: слѣпїи прозрѣшж, бѣсы прогнашж [сѡ] ѡ хромїи и бѣпїи здрави вышж ѿ члѣкь мѡтвѡми ст҃го Климента.

ЖК:

...и лѡвїє чюдеса прѣславна ст҃твори тоу: ослабленѣ бо чловѣкѣ тоу исцѣлкѣ, и ини мнѡзи отѣ различнѣныхъ недѣгѣ исцѣлиша сѡ, іакоже паче и плѣньници Христа нарекѣше и свѡтагѡ Климента, плѣньши[хѣ] ихѣ избакиша сѡ.

Італьяська легенда:

coeperunt interea ad praesentiam sanctorum reliquiarum, per virtutem omnipotentis Dei sanitates mirabiles fieri, ita ut quovis languore quilibet oppressus, adoratis pretiosi martyris reliquiis sacrosanctis, protinus sanaretur.

Що до шаблонности жаден із тих текстів не уступає иньшим; найбільше слідів якоїсь спеціалізації має ЖК, яке, бачить ся, черпало тут із оригіналу повнійшого, ніж наша проложна статя.

VI. Годить ся ще кількома словами згадати про одно жерело, що хоча не має вартости рівнорядної з обговореними доси, все

таки в деяких деталях і то власне в справі віднайдення і перенесення мощей Климентових виявляє деякі відміни. Маю тут на думці тзв. Моравську легенду, а властиво комплекс писань приналежних сюди. Під Моравською легендою розуміють звичайно текст, надрукований Геншеном у *Acta Sanctorum* обік Італьської легенди; Болляндисти одержали сей текст із одного рукописного брєвіярія, що переховував ся в бенедиктинськїм монастирі в Бляубаєрн у Віртембертії і був писаний у Мораві 1480 р. Добровский, що присвятив тій легенді окрему студію¹⁾, користував ся для свого виданя поправнїйшими і старшими текстами з одного Оломуцького і з одного Праського рукопису і розбираючи жерела сеї легенди виказав, що вона в головному опираєть ся на Італьськїй легенді, має деталі взяті з пізнїйших чеських легенд про св. Людмилу і св. Вячеслава, а надто дещо по думці Добровського видумане самим автором (op. cit. 7). Не вадить одначе придивити ся ближше деяким із сих додатків. І так у розд. 2 (Dobrowsky, стор. 13—14) читаємо про побут Константина в Корсуні, про його розпитуваня за мощами Климента зовсім так, як в Італьськїй легенді. „*Miraculum enim marini recessus ob culpam inhabitantium jam dudum cessaverat, et ob incursum barbarorum templum fuerat destructum*“, — кажесть ся далі на основі Італьськїй легенди. „*Porro vir sanctus ad vigiliis, ad jejunia et orationes convertitur, supplicans Domino, ut quae per homines explorari non poterat, divina sibi revelatione pandere dignaretur* (знов майже дословно з Італьськїй легенди. Та далі йде зовсім инакше:) *Tunc mari siccato divinitus ecclesiam ibi dudum constructam ingreditur, et corpus S. Clementis papae et martyris cum anchora invenit, et reverenter sustollens, quocumque ierat loco, secum deportabat*“. Твердити, що се остатнє реченє було видумане компілятором Моравськїй легенди в половині XV в., не уходить. По що мав би се видумувати, маючи перед собою иньшу реляцію, менше чудесну і більше правдоподібну? А головно, тяжко припустити видумку реченя явно суперечного з попереднїм. Бо коли в попереднью реченю говорило ся про зруйнованє Климентової церкви варварами, так як би та церква стояла на суходолі, тут говорить ся про нетикану, чудесну

¹⁾ Joseph Dobrowsky, *Mährische Legende von Cyrill und Method. Nach Handschriften herausgegeben, mit anderen Legenden verglichen und erläutert.* Prag 1826.

церкву на дні моря, в якій лежить Климентове тіло. Виглядає зовсім, як коли би компілятор Моравської легенди взяв те друге речення з якогось иньшого, готового жерела. Що така традиція про чудесне віднайдення, а не відкопання Климентових мощей була в західній Європі вже значно вчасніше від скопільовання Моравської легенди, на це вказує свідок Андрия Дандуля, що вмер 1354 р., і з якого Добровський цитує ось яке речення про св. Константина: „Corpusque b. Clementis parae a Chersona, ubi in mare ponticum projectum erat, mari siccato abstulit et Romam detulit, ubi in ecclesia sui nominis reconditum est“ (Dobrowsky, op. cit. 28). Відки взяв сю відомість Дандуль, Добровський не дошукував ся, а властиво не доглянув: у тій самій Золотій легенді, яку він цитує, на самім кінці, по цитаті ніби то із Льва Остійського, стоїть приписка: „Натомісь читаємо в одній иньшій літописи, що море осушивши ся дало доступ і тіло св. Климента було принесене до Риму блаженним Кирилом, єпископом моравським“ (Légende Dorée III, 371). В пам'яті Якова de Voragine зовсім затемнена свідомість того, що „фільозоф“, який приніс Климентові мощі до Риму, і згаданий у тій якійсь иньшій літописі Кирило моравський єпископ — одна й та сама особа; тим інтересніше його свідокство про те, що вже в XIII в. обік версії про відкопання Климентових мощей була в західній Європі версія про їх чудесне обявлене через повторене чуда з морським відпливом. І тут могли бути якісь відгуки нашої проложної статі, що, як ми бачили, хоч черпає з просторої Корсунської легенди про відкопання мощей, то зручним скороченням маскує се копання і показує віднайдення мощей як чудесну їх появу в ночі на морі. Можливо, що обік такої версії була на заході звісна инша синаксарна перерібка, де віднайдення мощей dokonувало ся також чудом, але иньшим способом, згідно зі старшою легендою про мучеництво Климентове і про хлопця на дні моря — *mari siccato*.

Чому компілятор Моравської легенди вставив у свій текст власне сю версію, не побоявши ся навіть явної суперечности? Правдоподібно тому, що ся версія давала можливість Константинови неостережено забрати мощі з Корсуня. Адже Італська легенда не то що промовчує те, яким способом роздобув Константин ті мощі, раз вони були при здвизі народа зложені в корсунській церкві; навпаки, контекст її оповідання майже виключає можливість вивезення мощей. Тільки така версія, при якій віднайдення

доконав сам Константин, без свідків, виясняла пізнійший транспорт мощей на захід. І автор Моравської легенди виразно зазначає сю тенденцію своєї вставки, додаючи, що Константин „куди йшов, усюди носив ті мощі з собою“. Правда, він не каже виразно, чи возив їх Константин до Хазарії, але зазначає (розд. 5), що їхав до Моравії „secum portans corpus beati Clementis“. Сю відомість він знайшов уже в Італьяській легенді, де говорить ся, що Моравяни дуже радували ся приходом Константина, „quia et reliquias B. Clementis secum ferre audierant, et Evangelium in eorum lingua a praedicto Philosopho translatum“ (Pastrnek, 242).

Що пізнійші книжники і в так спрепарованім оповіданю почували недорічності, доказує тзв. Чеська легенда, написана на основі Моравської (у Добровського третя легенда після Італьяської й Моравської). Автор її оповідає, що Константин віднайшов мощі не їдучи в Хазарію, але вертаючи відтам: „Demum S. Cyrillus ad partes suas rediens, spiritu S. edoctus Cersonam insulam marinam properat et mari siccato divinitus ecclesiam dudum ibi per angelos constructam ingreditur“ і знайшовши там мощі з якором забрав із собою, „et illud ad ecclesiam suam in Welehrad deportavit“ (Dobrowsky, op. cit. 14—15). Цитуємо сей вислід книжної комбінації не для якої будь історичної вартости, а на те, аби показати, як уже в XV віці відчувано і латано недорічності давніших легенд.

Попробуємо тепер зібрати до купи ті уваги та спостереження над жерелами Кирило-Методієвої історії, до яких довела наша аналіза.

Бачимо поперед усього, що всі оповідання про віднайдене Климентових мощей походять із одного жерела, з просторої Корсунської легенди, де ініціатор віднайденя (святий Філіп?) сам оповідав у формі промови до Корсунян про сю подію доконану при помочи копаня на якімось острові, при співуділі Корсунського архієпископа Георгія, сучасного византийському цісареві Никифорови I в перших роках його правління, отже в р. 802—3.¹⁾ Найблизшим зразком сеї легенди, але вже з затемне-

¹⁾ Певна річ, дата опираєть ся, так сказати, на вістря шпильки, на церковно-славянській проложній статі, звісній мені з пізньої копії XVI в., хоча про випадкову коінциденцію імен, або про тенденційне пізніше підправлене сеї статі годі думати. Коли-б удало ся знайти якісь близьші дати про корсунського архієпископа Георгія і впевнити ся про час його життя, справа була би порішена. Не виключена надія, що се удасть ся ствердити.

ною хронологією, треба вважати церковно-славянське „Слово на пренесеніє мощей св. Климента“; з первісної легенди, а не з того „Слова“ пішла з одного боку наша проложна стаття про віднайденє Климентових мощий, а з другого боку та, правдоподібно також синаксарна стаття, чи може дві статі, з яких сліди заховали ся в уривку Льва Остийського та в *postscriptum*-і Золотої легенди, а відси перейшли до Дандуля, до Моравської та Чеської легенди.

Найстарше і найважніше жерело до історії Константина й Methodія, се церковно-славянське Житіє Methodія, писане незабаром по смерті Methodія, може Климом Болгарським, але заховане нам не в первісній формі, а з деякими прогалинами та доповненнями в тексті і що найменше з двома інтерполяціями: одна з них, про участь Methodія в хазарській місії Константина, була зроблена значно пізнійше, на основі Житія Константина; друга, се перероблений чи зовсім сфінтований лист папи Адріяна, була вставлена в готовий уже текст ЖМ чи то самим автором, чи незабаром по його смерті.

Ще старше, але що до своєї достовірности дуже перецінене німецькими вченими жерело, се вислови Анастазія Бібліотекаря, а особливо його лист до Іавдерика Веллетрійського. В цьому листі найцінніше те, що вложено в уста самому Константинові; цінне й те, що Анастазій каже від себе про Константина, але те, що вложено в уста Митрофана Смирнейського, не заслугує на віру, бо се не плід власних обсервацій, а репродукція деяких уступів старшої Корсунської легенди, з певною тенденцією перенесеної на св. Константина. Також подані Анастазієм звістки про Константинові писання на тему віднайденя Климентових мощий не мають ніякої вартости, бо се комбінації самого Анастазія або Митрофана, зроблені на хибній основі пототожнення автора Корсунської легенди з Константином.

Друга, в дотеперішніх дослідях перша Панонська легенда, Житіє Константина, уступає Житію Methodія що до достовірности, написане иньшим автором і пізнійше, ніж ЖМ, хоча автор ЖК користується ся многими цінними і вірними традиціями. Але він навмисно розширює свій твір додатками та вставками або явно неналежними до Константина (сон семилітнього Константина, переміна солоної води на солодку, Фульський дуб), або сумнівного походження (всі диспути), і аби приторочити їх до свого героя, видумує проблематичної вартости епізоди (місія до Сарацен, побут у Венеції). Корсунською легендою автор ЖК ко-

ристував ся здержливо, але взяв із неї уступ про чуда над Климентовими мощами, хоча й переніс його із Корсуня в Рим.

Нарешті Італьська легенда, кладена німецькими вченими на основі Анастазієвого листу як головна підвалина досліду, при ближшій розборі показує ся не твором Іавдериковим і не писаним під його доглядом, але пізнішим від ЖК. Вона користує ся листом Анастазія до Іавдерика й Анастазієвим перекладом скороченої Корсунської легенди, але всюди там, де виходить по за рамки сих жерел, або передає оповідане ЖК, зраджуючи при тім слабе розуміне обставин, або подає власні комбінації, баламуцтва та загальники. Лев Остийський не користував ся Італьською легендою; натомісь Яков de Voragine очевидно мав її в руках. Се ще не доказ датувати її надто пізно; вона могла повстати ще в X віці, коли в Римі ще живий був культ свв. Климента (він, як знаємо, держав ся там іще і в XII в.) і були в руках письменних людей літературні пам'ятки IX в. Що Італьська легенда не була написана Славянином, хоч її автор і знав церковно-славянську мову, на се вказує його мовчанка про одобрене й усьвячене папою Константинового перекладу євангелія та літургії.

Додаток до розділу X.

Слово на пренесеніє мощей св. Климента.

Отсе „Слово“ було віднайдене і опубліковане російським ученим А. В. Горским зразу в „Москвитянині“ 1856 р., а пізнійше передруковане в Полюдиновім виданю „Кирилло-Методієвскій Сборникъ“ 1865 р., стор. 319—326. Хоча многі вчені, в тім числі такі як Голубінський (Исторія русской церкви, т. I, ч. 1, 2 вид., стор. 904) уважають се „Слово“ твором, і то одиноким дохованим до нашого часу твором сьв. Константина, то про те воно доси якось не мало щастя в ученій літературі. На нього покликали ся иноді, а дехто, як П. Лавровскій (Итальяская легенда, див. Журналъ мин. нар. просвѣщенія 1876, іюль, ст. 91—94), Петров і иньші присвячували йому більш або менше детальні уваги, та про те для ліпшого зрозуміння його тексту не зроблено нічого, а проф. Пастрнек уважав можливим зовсім поминути його в своїому виданю жерел для Кирило-Методієвого питання. Головна причина сього лежала в тім, що опублікований Горским текст, узятий із рукописної Великої Четї Минеї митрополита Макарія, в значній часті темний аж до повної незрозумілости. Тимчасом опублікований проф. Фрідріхом лист Анастасія до еп. Гаудерика мусів ще збільшити значіне нашого Слова, бо сим листом, бачило ся, стверджено було понад усякий сумнів, що сьв. Константин написав про віднайдене Климентових мощій коротше оповіданє (storiola) і ширшу оздобну промову (sermo declamatorius), а надто „гимнольоію“; Анастасій, як сам сьвідчить, переклав оба прозові твори, а поминув поетичний; із сих прозових творів основа ввійшла в Італьяську легенду, яка таким робом буцім то являєть ся, бодай що до віднайденя Климентових мощій у Корсуні, власним сьвідоцтвом сьв. Константина. Досить було раз кинути оком на те сьвідоцтво, щоб побачити в ньому по часті витяг, а по часті дословний переклад деяких уступів нашого „Слова“. Супроти сього „Слово“ набирало ще більшої ваги і поправнійше виданє його зробило ся одним із пекучих дезідератів науки. Правда, віднайдене мною сьвідоцтво про старшу, до-Константинівську дату легенди про віднайденє Климентових мощій, і ідентичність імен у тій старшій легенді та в нашім „Слові“, змушує мене й отсе „Слово“

вважати твором старшим, отже не Константиновим, та все таки певна річ, що в контроверсії, яка може вивязати ся що до сеї точки, „Слово“ займе дуже важне місце і для того нове, хоч троха поправнійше його виданє являєть ся все таки не менше, або ще й більше пожаданим, як доси. Користуючи ся вказівкою проф. Голубінського про істнованє старшої, перед-Макарієвої копії „Слова“ в бібліотеці Московської Духовної Академії, я постарав ся одержати докладний відпис тої копії, порівняв із нею текст Горського і даю тут результат сього порівняня.

Рукопис, у яким містить ся копія нашого „Слова“, належить до тзв. фундаментальних рукописів Моск. Дух. Академії, себто до тих, що р. 1747 виділені були до бібліотеки Дух. Акад. із бібліотеки Троїцької Сергієвої Лаври біля Москви (тепер ті бібліотеки знов злучені разом). По старому реєстру наш рукопис має число 91; в катальозі архимандрита Леоніда він описаний під ч. 4.¹⁾ Рукопис на думку архим. Леоніда походить із першої половини XVI в. і то з перед р. 1547, писаний полууставом, має 711 карт in folio. Крім нашого „Слова“, що містить ся на к. 677—683, має сей рукопис іще деякі рідкі твори, що попадають ся лише в дуже старих рукописах, як ось прим. „Поученіє о просвѣщеніи св. Богоявленія“, писане, як доказує арх. Леонід, у Панонії одним із учеників св. Методія (ор. cit. 33). Та не вважаючи на се і сей рукопис дає дуже небогато для вясненя тексту нашого „Слова“, і хоча текст нашого рукопису не ідентичний з текстом Макарієвої Четї Миней і дає ряд поправок, а з другого боку має ряд помилок, які можна справити Макарієвим текстом, то все таки треба сказати, що обі ті копії — досить недбалі відписи з одного і то дуже лихо зробленого перекладу. Можна догадувати ся, що й грецький текст, бодай той, яким користував ся Анастазій, був дуже дефектний, коли Анастазій зрік ся майже зовсім перекладати початок „Слова“ і мабуть тільки з середньої його части викроїв те, що сам назвав *Storiola* і що мабуть не було ніяким окремим твором, а тільки містило ся *implicite* в просторійшим *Sermo declamatorius*, тобто в грецьким прототипі нашого „Слова“.

Що обі копії „Слова“ Макарієва і МДАкадемії, пішли з одного оригіналу, на се вказує поперед усього спільна обом

¹⁾ Архимандритъ Леонидъ, Свѣдѣніе о славянскихъ рукописяхъ поступившихъ изъ книгохранилища св. Троїцкой Сергіевої Лавры въ бібліотеку Троїцкой Духовной Семинаріи въ 1747 году. Выпускъ первый. Москва 1887, стор. 31—37.

помилка в даті покладеній у титулі: Д. (4) тисячі зам. Ш. (6). На те вказують також ті місця тексту, де очевидно випало одно або кілька слів і через се ціле реченє стало незрозумілим. До таких місць належать гл. 1 реченє перше, де очевидно бракує чогось на самім початку або по словах „высокою бесѣдою“. Другу спільну обом копіям прогалину бачимо в початку 3 гл., де між остатнім словом гл. 2 і початком гл. 3 мусіло випасти кілька слів і наслідком того полишений уривок реченя зробив ся незрозумілим і може ще дужше був поцсований нетямущими копістами. Лишаючи на боці ті два, здасть ся, невлічимо поцсовані реченя, решта тексту „Слова“ — певне, декуди тільки приблизно і при помочи невеличких конектур та поправок (декілька я й зробив, зазначивши оригінальний текст у нотах) робить ся зрозумілою.

Мѣца тѣмъ (гѣн'варѣ) въ Д.¹⁾ слѣвъ на пренесеніе²⁾ моше^м преславнога Климентѣ, историческою и моше бесѣдоу. іако Хѣою помощію въ Д.³⁾ тысоуца Т. Ш. и Д. лѣт^т и зискавшѣ⁴⁾ его любовнѣ⁵⁾ и вѣрно... іако^ж и зъ инѣ⁶⁾ в' Пон'тѣ восіа. Блѣви Оѣе.

1. Въ обрѣтеніе моши⁷⁾ стѣмъ славнога Климентѣ и радостнымъ образомъ явленіа и хѣ⁸⁾ высокою бесѣдою. .. како дѣвѣ сытость блговѣрны⁹⁾ дѣовны^м, и любачи^м послушаніе¹⁰⁾, еше же и добрымъ званіемъ, вѣдникѣмъ нѣнаго и слад'каго¹¹⁾ слѣвесе в' мыслѣмъ¹²⁾ велелѣпнн прострѣти, еше¹³⁾ и подаднѣ, каково радостнѣмъ и звѣщаніе. егда вѣ братіе вѣсримъ оумомъ¹⁴⁾ на коуплелюбѣца и привѣртникѣ, любецъ шествіа... а іакоже се знаменіе печатно: егда¹⁵⁾ кончяють¹⁶⁾ любовно¹⁶⁾ желаніе и покой Ѡ троуда и подвига желаніе прїи мѣт, тогда пѣвѣдають приключшаѣ сѣ¹⁷⁾ и мѣ по поутн Ѡцмѣ и братін, чадѣмъ¹⁸⁾ и прїателемъ, и еше же и соуѣдѣмъ нетроудашѣмъ сѣ. мнѣгомъ дѣвѣмъ лѣтѣмъ мимоше^дше^м, тогда оумѣ и іазыка прѣложеніемъ. іако се касающе сѣ¹⁹⁾ нїколи же не престанемъ повѣдающе братін и²⁰⁾ свѣтлоу и блѣ-

1) Мак. Въ тѣмъ дѣнѣ. 2) М. пренесеніе 3) Так само хибно (зам. Ш) і в Мак. 4) М. и зискавшимъ 5) М. любовно 6) Мак. дод. бо 7) М. мошемъ 8) Мак. вас. 9) Мак. дод. и 10) Так Мак.; МДА. послушаніемъ 11) М. славнога 12) М. мыслѣнѣ 13) М. постретіе же 14) М. оумѣмъ 15) М. его 16) Мак. вас. 17) М. приключившаѣ сѣ 18) Мак. дод. же 19) М. кающе сѣ 20) Мак. вас.

женоу коупь¹⁾ мощий²⁾, поюще влженаго Климен'та. сами вѡ, ѿ вѣды ѿ раны ѿ азвы³⁾ ѿ многа оулаченїа, множицею вѡ ѿ⁴⁾ к' тѣмь повѣстествоующе^м приложенїе ѿноа сласти, ѿко спсенїе ѿного пон'та повѣстїе мнать. мы же ѡ дх'овнѣ⁵⁾ пирѣ ѿ преславнаго Климента ѿкоже сѣ ѡ тайны^х ѣда⁶⁾ високоюу бестѣдоу прѣложенїемъ⁷⁾ вѣры, оупованїю ѿ люб'ви соущїи⁸⁾ к' стѣмоу, ѿ помышленїемъ дх'вны^м, в'коупѣ же двѣрьмы ѿ влжны^м д'клателемъ приложенїе, ѿ двѣры⁹⁾ ница брашенъ лежащїи, ѿ даемаа б'голюбцемъ оутзержаеть срѣца ѡ самого ѡпоущенїа¹⁰⁾ словеснѣ бесѣдѣ касающе сѧ¹¹⁾ повѣдаемъ. вѣ вѡ¹²⁾ оубо велїе оупованїе вѣрою ѿ любовїю неизликаемаго сѣкровища, влжены^х мощий стѣго Климента в' нашемъ помышленїи не оудобь сѣтворено. ѿкоже сѣ възвор'но¹³⁾ оуглаїе¹⁴⁾ вещью ѡславленїа ѿскра в' жагающїи ѿ поѣдающїи¹⁵⁾ словеси не павѣт, токмо двѣ кости, ѿже ѿ мозга касающїи сѧ¹⁶⁾ ѿ всегда поѣдающїи ѿ оутробоу поналающїи. вѣ же пакы оуповающїи ѿ поноужающїи сѧ¹⁷⁾ дша наша, ѿ ѿко жаломъ побоужающїи сѧ¹⁷⁾, ѿкоже роса пр'орч'скомѣ словеси не до сег'о же, ѣже ѡвер'же сѧ оутѣшнїи сѧ дша моа, стоащїи ѿ жалающїи словжшаго¹⁸⁾ Климента видѣти мощїи. пастыре^м же добрымъ ѿсѣкленїе Бжїе прїемлюще, крилѣ же голоубинѣ възспрїатнїо¹⁹⁾ жалающе влженаго Климента раку²⁰⁾ достигнути ѿ почитїи, ѣи же ѿ¹⁹⁾ сѣвер'шенїе ѿмѣти.

2. Изволь²¹⁾ члвколюбець Іѡ оубоуди ѣтеры живуущаа вѣ Хер'сонѣ, паче же вѣрнаго пастыра Геѡргїа с' Никифорѡмъ славны^м, тогда цр'ствїа добрѣ ѿ кротко прїимша кормила градскаа, сѣ множествомъ ѣтеромъ²²⁾ ѿ сѣ²³⁾ слав'ны^м прич'твм.... теплотою преспѣваше, аще ѿ мнїи вѣ по старѣйшиньствоу. сїце оубв²⁴⁾ сїмъ соущемъ днѣ ѡ днѣ ѿ пв'вигъ ѿмоущемъ к' начатїю, вѣ ѣдинѣ днѣ, ѣгда Бг' ѿзvoli іавнїи сѧ стѣмоу, ѿ. ²⁵⁾ днѣ вѣлаше генвара²⁶⁾ м'ца, ѣтери²⁷⁾ ѡ теплыхъ ѿдѡша [сѣ] пѣсенными пѣнїи ѡ пристанища ѿсходаще. млтвена же вѣ пѣ сїце

1) М. коуплю 2) Мак. дод. и 3) М. ѿ раннаа азвы 4) М. вас. 5) М. дх'овнѣи, дальші два слова вас. 6) М. аада 7) М. прѣложенїемъ 8) М. соущенїи 9) М. добрѣ 10) Так у Мак., у МДА. ѡтпоущенїа ѡ самого 11) Мак. касающасѧ 12) М. вас. 13) М. вѣ соборно 14) Обї копіи мають хибно дѣченїе 15) М. поѣдающїи 16) М. не плот' токмо, да и костей же и мозга касающе сѧ 17) М. побоуждающїи сѧ 18) Мак. славнаго 19) М. вас. 20) В обох копіях хибно рѣки 21) М. изvoli 22) М. нѣкымъ 23) М. вас. 24) Мак. дод. ѿ 25) М. тридесатенѣ 26) М. ѿанюарїа 27) М. нѣціи

глюще: „Не ѿврати ны¹⁾ посрамлений²⁾, Клименте, вѣрою припадающа³⁾ къ твоємоу гробу, стѣй, но⁴⁾ прїими рабъ⁵⁾ срѣца пристоупающа⁶⁾ рацѣ стѣи твои^x мощи и молаще сѧ⁷⁾, іако да влѣжены^x и цѣдры^x оулоучить⁸⁾ насладити сѧ стадоу твоєа хризмы⁹⁾, Боу дающе вѣрнымъ ищѣленіе¹⁰⁾ и грѣхѡвъ ѡставленіе¹¹⁾ млтвами твоими, славне, и велию милѡсть“. и доухомъ же до влѣженаго ѡтока, іако єдинъ неѡлоучимъ троу^{x12)} не ѡрѡжемъ, но пѣнїемъ ѡдержимъ авлаше сѧ. єгда же желанный тѣ ѡтокъ¹³⁾ пре^x ѡчима авлаше сѧ, пришествіе єтеро¹⁴⁾ твердо добрѣ нападущий¹⁵⁾ іаснаго пролитія съ нѣсѣ¹⁶⁾ настоѣщи^x пшѣде, не ѡставлаѧ дерзновенїа нашего желающа^x. вѣторѣи же пѣсни хотѣши начатїе прїати и зъгльѡваѧи вѣсѣмъ гранеса сїїнникъ тѣ и менемъ Солѡмонъ, тогда попъ съ стѣго Прокопїа, тоутою и неѡудобїемъ ѡдержимъ¹⁷⁾ вѣ, послоушающаго свѣта¹⁸⁾ лишенъ бывъ. и се вѣ незапноу помощію стѣго Климента расплоуша сѧ¹⁹⁾ ѡблаци, просвѣщена же вѣ лоуна, просвѣщенъ же²⁰⁾ аєрѣ, и кроугъ єа вѣ свѣтло сїянїе. и єже и єтерѣ кто видѣвъ съсѣдый²¹⁾ моужевн пшѣвига, сый вѣвпѣ на сѣдалици подвижнѣм²²⁾ и²³⁾ прилѣжно послоушаѧ²⁴⁾, єнимъ глѣомъ авїе къзопи: „Ѣче²⁵⁾, вѣсть Бѣ и²⁶⁾ славно просвѣтити влгѣтїю дша желающимъ сладка²⁷⁾ свѣта, млтвами стѣго Климента“. Єєа же радости вѣторѣи пѣсни начатїе славно и невъзбранно просвѣщающа, сїлѣ нїкакоже вѣзвранающа сътворишѣ^x, вѣ же сїце: „Єтрахѡмъ²⁸⁾ Бѣимъ²⁸⁾ и трепетомъ ѡдержимн и слѣсами“. по сей же пѣсни къ славному ѡтокоу²⁹⁾ и рацѣ съ архїєреємъ и доухомъ. и тѣ³⁰⁾ ѡкрочьше³¹⁾ и просвѣщенїемъ достойнымъ просвѣщыше сѧ, на желанноу³²⁾ землю припаѣше все оутрїе хвалословію³³⁾ начатїе сътворишомъ. єда же и вѣ среднаѧ пѣ, и скоушенїе єтеро³⁴⁾ ѡ Бѣ на ползѡу

1) Мак. нѣ, МДА. вас. 2) М. посрамлены 3) М. припадающа
4) Мак. дод. и 5) МДА. рабы 6) М. пристоупаа 7) М. раце твоєи стѣи, твоимъ мощемъ молаще сѧ 8) М. ѡлѣчити и 9) Так. у Мак., в МДА. насладити сѧ твоє хризмъ 10) Так Мак., в МДА. ищѣленїа
11) Мак. єї три слова вас. 12) Мак. тѣи поутъ 13) Мак. твои ѡкѣ
14) М. нѣкоє 15) Мак. дод. и 16) М. нѣсе 17) В обох копіях хибно ѡдержима 18) М. свѣта 19) М. разидоша сѧ 20) Мак. дод. і
21) В обох копіях хибно свѣды 22) Так у Мак., в МДА. подвижнн 23) МДА. вас. 24) Мак. послоушаши 25) М. ѡ ѡче 26) М. вас. 27) М. сладкаго 28) Мак. вас. 29) Так Мак., МДА. ѡтрокоу 30) Мак. тоу 31) М. ѡкрочьше 32) М. желанноу 33) М. хвалословенїю 34) М. нѣкоє

ѣтероу¹⁾ оутвер'женымъ въ вѣрѣкъ в'незадоу наста. ѡблаци же бѣша гоусты, нападающе²⁾ ѡ оужныѧ страны ѡтока. аже видѣвъ архіерѣи, ѣтера³⁾ ѡ блговѣрныѧ, Дигица именемъ, прише⁴⁾ша тѣмъ іако хоудога сѣща страна⁵⁾ тѣмъ исьла⁴⁾, искоусити. ше⁵⁾ше тѣ⁵⁾ бли⁵⁾ сѣща дожда повѣда⁶⁾. тогда оубо за необрѣтеніе мѣста⁷⁾ блженыѧ раки и⁸⁾ исканіе начен'ше, пѣніе же кон'дачьскоѣ пѣти повелѣхумъ. аѣте же ѡблачнаѧ гоустыни на сѣверьскоую страну заше⁴⁾ши, асно небу и прозрачно ави.

3. ..за темность⁹⁾ ѡчима скойма звѣздами на видѣніе искомыхъ мощи блженаго Климентѧ. и подвигомъ приготоваю сѧ къ¹⁰⁾ оубоу сѣце ѡ ѡбще¹¹⁾ подвижаніи. егда же певецъ четвер'тоѣ пѣніе поаше, сѣце въ ѣтерѣ¹²⁾ мѣстѣ глѧ: „Оуже въ скровище не скровище естъ, на свѣщницѣ же свѣт, іако [на] свѣщницѣ же ѣтерѣ¹²⁾ звѣзда днѣнаѧ авлаіуши сѧ“, ѡ мощи блженаго Климентѧ сѣ ребрѣ¹³⁾ ѣтеро¹⁴⁾ начатіе сътвори. в'печали же намъ сѣще¹⁴⁾, зане мнѡго часъ преиде и ничтоже ави сѧ, имѣахумъ оубо ѡчи¹⁵⁾ и оумъ ѡво къ Боу возводаше¹⁶⁾, ѡво къ стѣи той рацѣ имоуше, сѣ.¹⁷⁾ пѣніе поіуше сѣце въ ѣтерѣ¹²⁾ мѣстѣ имоушо: „Хранить въ кости правенныѧ, іако же¹⁸⁾ поетъ въспѣваѧ Дѣдъ в'пѣніихъ“, — въсѣи¹⁹⁾ намъ стѣа¹⁹⁾ преславнаѧ глава пресловоущаго Климентѧ. юже и нѣкто видѣвъ пер'воици, иже и се²⁰⁾ естъ повѣст'никъ, авиѣ блженыи глѧ²¹⁾ возопи: „Ра²¹⁾йте сѧ, ѡци и братіа, ѡ Ги! накы рекоу: радоуйте сѧ! сѣ въ блженаѧ²²⁾ глава іакоже сѣнце свѣтло ѡ глаубины ада восѣа намъ“. сѣ²⁰⁾ же глѧ слышав'ше вси¹⁸⁾, в'незадоу весели быв'ше хвал'ноу пѣ Боу в'сылахоу, ѡ небыхъ въ стѡую ракоу възирающе, и іакоже на негибноущее богатство себе рѣіюще²³⁾ и рѣѣми хоташе ловзати ли видѣти свѣтиѧ [sic!] тый²⁴⁾ бисерообразныѧ мѡщи идахоу. и сѣ во ве[се]ліе имъ бѣ и на стѣню довол'но, еже понѣ лице косновеніемъ тѣмъ просвѣтити. егда же дѣховно²⁵⁾ веселіе преславнымъ блгооуханіемъ всѧ ѡзари и възвесели, и²⁶⁾ авиѣ ѡ преиспѣни²⁶⁾ и прочи²⁶⁾ оудѡвъ, съхранени свѣтлыѧ звѣзды намъ восѣаша, самѣ²⁷⁾ оубо стѣи роуцѣ съ блженыма стегнома²⁸⁾ и всѧ съдер'жащаѧ сѧ оуды.

1) М. нѣккимъ 2) М. нападаюши 3) М. нѣкоего 4) Мак. дод. и 5) М. тѣи 6) М. повѣдавъ 7) МДА. вас. 8) Мак. вас. 9) Мак. дод. близ 10) М. бѣ 11) М. ѡпши 12) М. нѣкоемъ 13) Так Мак., МДА. добро 14) М. нѣкое 15) М. дод. же 16) М. возводашь 17) М. шесто на і-е 18) Мак. вас. 19) М. дод. и 20) М. сѣи 21) М. гласумъ 22) М. блженнаго. 23) М. собирающе сѧ 24) М. тѣа и 25) М. дѣховное 26) М. вас. 27) М. сами 28) М. стегнама

и іакоже на с'мысленкѣ тверди¹⁾ нѣси душевнѣ вса събирающи²⁾ и достойн'ныи³⁾ пристоупаніемъ лица в'крны⁴⁾ оукрашающе, а вѣе найпослѣ⁵⁾ же анок'рьское іавленіе⁶⁾, токмо не глѣса поущающи, іакоже пш⁷⁾о бле⁸⁾ по чиноу клáженныи⁹⁾ бѣдѣмъ авити сѣ, еи же тлѣши¹⁰⁾ свойство¹¹⁾, съхраненкѣ же¹²⁾ сбѣши своєю твердостію.

4. Івнѣ же крѣпко и ѡб'ще п'кнїе хвал'но бы и до малыхъ кроупиць оукрашены¹³⁾ ѡ неа. слáвѡсловїе Бжїе неперестан'но бы всю нѡщъ до пш¹⁴⁾добнаго часа бескверныа жер'твы и пр'кношенїа Хѣ Бѣ нашего. мало етерѡмъ¹⁵⁾ вѣмол'вествовавшии¹⁶⁾ за подобїе такоа¹⁷⁾ слоуж'бы, еже и сътвори прїб'ный архїерей, к' корабль бл'женоую ракоу на главкѣ нѡса, съ етерѡмъ в'кр'ныи¹⁸⁾ сбѣциемъ¹⁹⁾ тѡу в'зложи²⁰⁾. весь²¹⁾ градъ Херсонескѣ съ нимъ²²⁾ хвалослѡбеснѣмъ поутѣ начинаютъ: „Взимайтѣ²³⁾ нынѣ вси²⁴⁾ азици, іако же древле четверочастноу²⁵⁾ скнию, Бжїи Херсоньскый съборѣ²⁶⁾, и ст'го нынѣ ракоу, іако зовоуще всѣхъ, поюще²⁷⁾ ѡ конецъ мира на Бжїе праз'днество“.

Егда же ѡстоупиша²⁸⁾ ѡ ѡтока елико десати стадий, б'голюбець князь градскый и съ етерѡмъ²⁹⁾ в'кр'ныи и моудрыи моужи ѡбр'кт'шими сѣ тогда тѡу пш³⁰⁾бно ср'ктенїе сътвори, не пещ'но шествїе к' намъ ѡгнемъ³¹⁾ повѣда авлаа за множествѡ св'кщъ, и сѣ п'кнїе идѡша³²⁾ поюще сбѣщаа ѡ ст'кѣ рацѣ: „Ракоу³³⁾ ѡбидѣмъ оубѡ іако кивѡта нѡсаще, не іако Моисеа³⁴⁾ дне в рацѣ, нѡ аїла потопляюща лестъ невидимаго врага“. пѣв'же с нами и съпохваль³⁵⁾ ѡтока оулученїе³⁶⁾, и со т'щанїемъ тогда в'ниде въ градъ, ср'ктенїе достойно приготова и сътвори. лѡбзав'шоу же емоу бл'жноую ракоу, молаше в'зати ю и на ново-зданѣмъ³⁷⁾ стол'пѣ³⁸⁾ града тѣмъ създанкѣ³⁹⁾ тогда во⁴⁰⁾ йма⁴¹⁾ ст'го Климен'та положити ю в' мало время⁴²⁾ и тѡу словѡ пр'кношенїю почести. послѡшав'ше же его поставишѡмъ ракоу тѡу. пакы же в'торицею молаше сѣ въ храмъ ст'го Созонта донести его, по ст'кнѣ града близъ забралъ сбѣцоу, зане вѣ вечеръ,

1) М. твердѣи 2) М. собирающа си 3) М. найпослѣд 4) Так Мак., МДА. повел'кнїе 5) МДА. вас. 6) М. сохранениж 7) М. нѣккымъ 8) М. тоа 9) М. съ нѣккыми в'кр'ныи соущими 10) М. возложи 11) МДА. вас. 12) М. сим 13) М. возм'кте 14) МДА. вас. 15) МДА. четверочастно 16) МДА. съборѣ 17) Мак. поющих 18) МДА. ѡстоупистѣ 19) М. нѣккыми 20) Мак. вас. 21) МДА. р'ккоу 22) МДА. месиа 23) М. с похвалы 24) М. оученїа 25) М. зданнѣмъ 26) М. столѣ 27) М. созданѣмъ 28) Мак. вас. 29) МДА. вас.

множествомъ же много притѣкаше, тако не оудобь^п донести на мѣсто блжноу ю ракоу. въ первоу ю же стражию ноци вѣ^в молвнио бывшю, вше^а архіеркѣи съ етерыми¹⁾ вкрными, преславнаго Климен'та в' домъ стго Левн'тиа прелѣжи; и тоу собороу выв'шѣ всенощное пкнїе повелѣнїемъ архіеркѣв^м вѣ, до полоунѣши оубѣ мужьскомъ поло^м, а²⁾ ѿ полоунѣши до оугра черноризциами и блго-вкрными женами, ѿвѣчай такъ соудъ вкрными ткми до кончины. пѣ томъ же всенощнѣ пкнїи литанїа етера³⁾ вселюдьска за оутра в' ты же цркви собравши сѣ и зиде по всемоу градоу, в ней же вѣ видѣти всакого члѣка и всакъ ѿбра^в вкрныхъ веселашъ сѣ и слезашъ и играющ⁴⁾ дхвно, дшею и тклѣмъ, и неизгланюю радѣстїю радующе сѣ. не вѣ вѣ разлоучити ли⁵⁾ разсмотрити⁶⁾ старости за оутръство^м радѣван'нымъ ѿбразнымъ шествїа, когатыа и нишаа, блгорѣд'ныа и просторѣныа, нѣ вси и вса в'коупк съ дерз'новеными⁷⁾, забыв'ше всакоу напасть, съ стыми мощьми славнаго Климен'та весь градъ ѿвше^аше в' кадоликю⁸⁾ црквь в'нидоша⁹⁾. и егда въ первыа двери хоташе внити стый Климен'тъ, славыи причетъ съ архіеркѣмъ тако единѣми оусты блгодѣтно сѣ авїе пкѣти начатъ: „Прими просвѣщника, сїннаа¹⁰⁾ цркы, тебе просвѣщающа Климен'та стго и славнаго днѣ! ави вѣ сѣ богатствѣ и¹¹⁾ прѣтаа дрѣжава. тако с Петромъ и Павломъ сподови сѣ слѣво прїати, ткмъ же и прерица¹²⁾ конца земли радѣстїю сконча сѣ и в Херсонѣ Гѣ възлюбль крѣпко¹³⁾, и спсѣеть тѣ. дѣстойно сѣго почѣти тако подлюща вѣрны^м велїю мѣсть“. тоу же стмоу приношенїю¹⁴⁾ выв'шю, и стми мощьми водоу сїшьше и тою просвѣщенїе прїимъ равно и такоже и вѣрою не мнѣ послужыше¹⁵⁾, во скоа дѣмы с' похвалою възвратиша сѣ, и блашце Бѣ ѿ семь дарѣк велицѣмъ и блгѣти нѣнѣи.

5. Сїцк оубѣ, ѿ братїе, нескоудное сѣ вѣатство блжны^х мощїи славнаго Климен'та іавлено выв'ше дѣстойно¹⁶⁾ хвалоу тако ѿ словесна ества сѣдѣтелеви его словеси Бжїю слѣвѣмъ весь миръ прѣзѣнственѣ днѣ, свѣтлыа¹⁷⁾ памяти его дѣстойно сътвораша и градушца въ слѣдѣ вѣры ѿ Бѣ оупованїемъ тако

1) М. нѣкыми 2) МДА. вас. 3) М. литїа нѣкла 4) М. играюща 5) МДА. разлоучители 6) Мак. расмотрѣти 7) М. дерзновенїемъ 8) Мак. соборноу ю 9) М. прїидоша 10) МДА. вас.; Мак. хбно сїннаа 11) Мак. вас. 12) М. прѣхода 13) М. ко истинѣ 14) МДА. приношенїю 15) Мак. посуждыше 16) М. дѣстойноу 17) Мак. дод. и славыи

настоѣща оўсримь. мы бо ёсмы¹⁾ симъ вина, ѿ²⁾ ѿмже сѧ ёсмы¹⁾ лишили ёго, но некли возникнемь. бл҃жнѣ бо гра^х нашѣ сѣцк намѣ соўщемь ѿ противныхъ ѡгонѣщемь ѡвѣт сѧ. **Ѡ** бл҃жнѣи сѣборѣ, пришедѣи въ тѣ³⁾ днѣ къ рацк⁴⁾ преслѣвнаго Климен'та, ꙗкѣ ѡ земля другоѣ сѣнце преславно восилѣвше оўсрѣкѣ! ѡ бл҃жнѣхъ моужѣ несоумѣно оўпованіе, не и^внемог'ше начати ѿ на свѣтъ принести таковы⁵⁾ славнѣи дарѣ, превзѣмающи⁶⁾ ѡ роуки прѣрчьскыи видѣніемъ, клѣшамъ оўподобльша сѧ⁶⁾ ѿ⁷⁾ страшныхъ оўгли⁸⁾ ёго моцѣи Климен'товѣ⁹⁾ прѣимша! ѡ бл҃жнѣи соборѣ¹⁰⁾ всякого тѣкла¹¹⁾ радѣ сѣвокоупль сѧ ѿ вселюдьскоу¹²⁾ [антанію] ѿ сѣи днѣ преносеніа¹³⁾ моцѣи¹⁴⁾ сѣго¹⁵⁾ Климен'та сѣтворѣ ѡ пресловѣи¹⁶⁾ преслѣвне¹⁷⁾ прѣдѡ¹⁸⁾ всѣми¹⁹⁾ ѿ надо всѣми Климентѣ, давыи намѣ сѣи сѣи днѣ ꙗвленіемъ твоихъ моцѣи, не посрамилѣ ѿ давно вжагающаго нашего ѡпованіа, но себе вдавѣ неключим[ымъ] намѣ²⁰⁾ ѿ непотребными роуками нашими ѿзысканѣи ѿ ꙗвленѣи быти ѿ желаннаго сокровища богато насытити сѧ. боудѣи ѿ намѣ чѣвѣшимъ тѣ днесѣ мысленыхъ дарѡв датель незавидливѣ, блистающимъ сѧ ѿ истекающимъ мыслено ѡзреніе ѡ красныа твоѣа раки, да дѣвѣныхъ ѿ телѣныхъ стрѣтенѣи ѿ всѣхъ противныхъ приложеніи ѿзбавлѣми изгѣныа прѣрчьскыи ѡ твоихъ моцѣи да сподобимъ сѧ насладити сѧ. ѿ ёще ꙗко ѡ сада растуѣща ѿ цвѣтоуѣща все земно наслажденіе мысленаго села вѣїа мысленіа, да тѣми великими дарми напалѣми ѿ храними всяко смоуѣненіе ѿ силѣи противнаго поправше ѿ потребльше преславноуѣи твою памѣть ликѡвствоуѣи радоуѣюще сѧ оўкрашаемы ѿ всякоу доброты ѿсполнѣми ѿ нѣ^вномуу црѣтвѣю небѣклонно да оўтвержени боудемъ бл҃тѣю ꙗвльшаго тѣ²¹⁾ днѣ свѣтло творѣннѣи присно чѣтное твоѣ сѣе ꙗвленіе моцѣи твоихъ, Хѣи ѿстиннаго Бѣншѣго со ѡцѣмъ ѿ со сѣимъ дѣмъ нѣкѣи ѿ вѣсконечныа вѣкы вѣкомъ. амин.

Із порівняннѣ обохъ копій нашого тексту виходить, що копія Московської Дух. Академії справді заховала подекуди

1) МДА. ёсмы 2) Мак. вас. 3) М. тѣи 4) Тѣ два слова в МДА. вас. 5) МДА. тако, Мак. далі превзѣмающи дарѣ 6) Мак. оуподобльше сѧ 7) Мак. вас. 8) Мак. югли 9) Мак. моци Климентовы 10) МДА. соборѣ 11) Мак. возраста 12) М. всеславныи 13) М. преносеніа 14) М. моцѣемъ 15) М. славнаго 16) М. пресловоуѣи 17) М. и преслагныи 18) М. ѿ прѣд 19) На сѣому слові уриваетъ ся текст у рукописі Моск. Дух. Академії; докінченѣ даемо в тексту Горского. 20) Мак. неключимъ 21) Мак. сѧ

прикмети старшої доби церковного язика: правильне уживанє єтеръ зам. н'ккын, т'ѣ зам. т'ѣи або т'ѣи, всакого т'к'ла зам. всакого возраста, старє слово коупь зам. коупла і т. и. Правда, в копії Моск. Дух. Акад. не знаходимо старих форм зложеної відміни прикметників: добраго, н'ккыми і т. и., коли натомиє текст Макарія має такі архаїчні форми в суміш з новішими: добраго, н'ккыми. На грецький оригінал указує замишуванє до скрутних партіципійальних конструкцій, що так часто, подекуди може через пропущенє якогось слова, роблять наш текст темним або й зовсім незрозумілим. Указують на грецький оригінал також два полишені в копії Моск. Дух. Акад. грецькі терміни: „кафолікіа црковъ“ у значіню соборної церкви і „литаніа єтера вселюдська“, що текст Макарія передає зовсім невідповідно словом „литіа“, а що являєть ся простою транскрипцією грецького *λιτανεία* — просьба, благанє, тут очевидно благальна молитва з обходом.

Крім зазначених у передмові до сього тексту двох більших прогалин у тексті „Слова“ — на початку 1 і на початку 3 глави — треба прийняти без сумніву декілька менших, у яких через пропущенє одного або кількох слів затемнено змісл. Треба жалувати особливо ушкодження другого реченя гл. 2, де між словами „причтѣм“ і „теплотою“ випала очевидно перша половина реченя, де була мова правдоподібно про ініціатора цілого подвига віднайденя моцій, і zarazом автора отсього „Слова“; з того реченя лишив ся тільки кінець, де сказано, що він був найгорячіший прихильник думки про шуканє моцій, хоча займав одно з низших місць у церковній єрархії. Як бачимо одначе з дальшого оповіданя, се місце було низше в порівнаню до єпископа та князя, але супроти решти духовенства було досить авторитетне.

Варто ще зазначити ряд дрібніших помилок спільних обом копіям; вони доказують, що їх оригінали були дуже близькі себе. І так у гл. 1 обі копії мають загадкове реченє: іакоже се в'язбор'но оученіє вєщїю ѿ славленїа йскра вжагаючи“. По аналогії з відповідним реченєм у гл. 5, де автор каже про себе і про своїх сподвижників у шуканю моцій, що їх руки „к'к'цамь оуподобльши сѧ ѿ страшна оугли єго моцій прїимша“ (ст. 254), я поправляю і в гл. 1 „оученіє“ на „оугліє“. Так само при кінці гл. 1 обі копії мають хибно: „желающе в'їже-наго Климен'та р'ккы достигнѣти“; що тут зам. „р'ккы“ мусить стояти часто вживанє в сьому „Слові“ „ракы“, сього, здаєть ся,

не треба доказувати; ні про яку Климентову ріку ані дальший текст „Слова“, ані загалом Климентова легенда не знає.

В гл. 2 обі копії мають: „и ѿже и ѿтеръ кто свѣды мочужевн подвига“ — місце важне, бо говорить правдоподібно про ініціатора того „подвига“ і автора оповідання (пор. аналогічне в гл. 3 „юже нѣкто видѣвъ первоци“). Отже „свѣды“ тут не дає ніякого значіння і я поправляю його на „сѣсѣды“, чого домагається далше „сынъ вкѣпѣ на сѣдалици подвижнѣм“.

Інтересно, що копія МДА, яка зрештою заховала значне число цікавих архаїзмів, має такі помилки, як „отрока“ зам. „отека“ або „добро“ зам. „рекро“; та се доказує тільки, що копіст дуже слабо розумів те, що переписував. Розумієть ся, що копіст у Макарієвій Четі Минеї ще менше розумів свій текст і наробив далеко більше помилок; досить буде згадати такі, як у гл. 1 „такъ се кающа сѣ“ зам. „такъ се касающе сѣ“, або в гл. 4 „столѣ“ зам. „столпѣ“, або в тій же гл. „посоуждѣше“ зам. „послужѣше“, щоб зрозуміти, до якої безрадности такі помилки мусіли доводити всякого, хтоб силкував ся видусити з того тексту якийсь ясний змісл. Певна річ, що подібних помилок, не добачених нами, мусить бути ще немало (прим. спільна обом копіям лекція в гл. 3 „и се бо велѣ имъ вѣ“ по всякій правдоподібности мусить бути справлена на „веселіє“), і можна надіяти ся, що хоч би навіть не пощастило знайти ще яку нову копію, яка дала-б підставу до нових поправок, пильне студіюване самого предложеного тут тексту дасть іще неодну щасливу поправку.

Козаччина на переломі XVI—XVII в.

(1591—1603).*)

Написав Василь Доманицький.

I.

Історичні умови життя України в останній чверті XV ст. викликали появу серед рухливої, воєнно-промислової частини людности української осібною групою людей, відомих уже в 90 р. XV ст. під назвою козаків. Спочатку імя се зовсім не означало якоїсь спеціальної верстви або стану як пізнійше: се були люде ріжних верств, всякого стану і всякої національності, — переважно пограничне українське поспільство, дрібна руська шляхта і міщанство, — що бавились козацтвом, робили напади на Татар, лупили чабанів, грабували переїзжих. „Треба було довшого процесу, намноження людей, що спеціалізувались в козакованню, аби козацтво відокремилось в осібну групу, з другого боку — певної історичної традиції, щоб зробити з козацької назви признане урядом і самими козаками імя“¹⁾.

В середині XVI в. сей процес лише ще починаєть ся, і тільки із зростом колонізації Браславської та Київської України в другій половині XVI в. козаччина значно множить ся; але незвичайно великий зріст її численний і територіяльний

---

*) Вважаю своїм обов'язком принести сердечну подяку за цінні вказівки джерел і за уділюванне книжок Вп. проф. М. Грушевському, В. Антоновичови й І. Каманіну.

¹⁾ М. Грушевський, Примітки до історії козаччини, Зап. Н. Тов. ім. Шевч., т. XXII, с. 5.

і сформування в особну верству настає лише з кінцем XVI і початком XVII в., коли, з різних причин, — по части заходів уряду, по части розвитку почуття власної сили у самої козаччини, — виробляється ідея козацького імунитету: що козак із своїм ґрунтом виключається із всякого адміністративного поділу й усякої звичайної судової чи адміністративної компетенції¹⁾.

Чималу роль в історії розвитку і зміцнення козаччини відіграв самий польський уряд. Потребуючи послуг козаків найбільш в боротьбі з „бусурменом“ і взагалі для оборони краю, він уже в першій чверті XVI в. (1524 р.) робить пробу організувати з них регулярний корпус: „кды бы тамъ тысяча або двѣ людей нашихъ козаковъ на Днѣпрѣ мѣшкали, снать бы и овшемъ была отъ нихъ большая и знаменитая послуга и оборона панствомъ нашимъ“²⁾. Проектувало ся обрати „зъ дворянъ нашихъ которого годного и доброго человѣка“, який би їхав до Київа збирати козаків, а разом з тим послати їм „суконъ и пѣнязей колко сотъ копъ“. Але ні сей плян, ні проект черкаського старости Евстафія Дашковича (з р. 1533), ні проба (в р. 1541) переписати всіх козаків київських, канівських і черкаських на реєстр для контролі, для повдержання їх від нападів на Татар, — не прийшли до здійснення. Аж уже в князь Жигимонт Август, вернувшись до давнього проекту свого батька, дійсно навербував за помічю Язловецького „певний почет“ з поміж козаків на королівську службу і платню; король „виняв“ їх з під влади й юрисдикції всяких урядів і настановив (1570) спеціального „старшого і судю (Яна Бадовського) над всіми козаками низовими“³⁾. Як відомо нині, сей козацький полк (в р. 1574) числив усього на всього 300 мужа, що поберали по 10 золотих на рік і сукно⁴⁾, і розуміється, далеко не обіймав в собі усеї козаччини, яка тимчасом радила

¹⁾ Грушевський ор. с. стор. 5—6.

²⁾ Каманинъ, Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго, Чтен. въ Ист. Общ. Нест. Лѣтоп., стр. 81, прим. 2.

³⁾ Акты Южной и Зап. Россіи, II, с. 176. В р. 1568 Жигимонт наказує козакам, що „на низу, на Днепре, въ полю и на иныхъ входахъ перемешкивають и покоій посполитый нарушатъ до замковъ и местъ нашихъ выйти: „ведже при замцахъ нашихъ знайдется вамъ служба наша, за которую жаловане каждый зъ васъ отъ насъ одержить, кеды тое своволности поперестанете“ (Арх. Ю. З. Росс. ч. III, т. I, 5—6).

⁴⁾ Górski, Historia piechoty, p. 35 i 242, Historia jazdy, p. 323.

собі, як перше, по своєму, і в слідуючій році (1577) під проводом Підкови і Шаха в кількості 600 мужів, як рахує Бельський, ходила в Волощину, лишивши 400 люда на низу.

Стефан Баторій, сей уславлений українськими літописцями ніби-то організатор 6000-ного козацького війська, який „постави имъ гетмана, присла имъ короговъ, бунчукъ и булаву, а на печати гербъ, рицерь зъ самопаломъ и на головѣ колпакъ перекривлений, армать и всякихъ военныхъ припасовъ“¹⁾, на ділі ніякої особливої організації не переводив, а лише продовжив ту, що істновала за його попередника. При ньому козацький полк числив уже 500 мужа, з платою по 15 зл. на рік і по 4 литовські аршини діонського сукна; служити сі козаки повинні були при обороні держави від Татар і в війні з Москвою, і окрім головного начальника (*dux supremus*) Михайла Вишневецького мали ще поручника (*superintendens*) Яна Оришовского з прибічною ротою 30 мужа і писара (*notarius*) Янчи Бегера (*Bagier*)²⁾; окрім того ще було надане їм на військовий шпиталь м. Терехтемиров. Ото і усї т. зв. реформи Баторія!³⁾ Поруч з сими 500 „реєстрових“ козаків, які ділились на 50 десятків, під час московської кампанії 1579—1580 р., бачимо ми кілька полків — пізніших панських рот — зорганізованих із козаків чи по козацьки, скількисть яких перевищує козацьке військо більш як в півтора раза.

Козацький полк під проводом Оришовского існував і далі: в р. 1583—4 було в ньому 600, а в р. 1588 уже 900⁴⁾, але сі кілька сот „послушних“ являють ся дрібницею проти цілої маси козацтва, яке саме в сі часи (1585—1589) сильно зростає, так що в р. 1590, як каже Бельський, рахували їх на 20 (?) тисяч. Почуваючи в собі не аби яку силу, козацтво під проводом цілого ряду гетьманів чи властиво атаманів: Михайла і Кирика Ружинських, Богдана Микошинського (1586), Лукияна Чернинського (1587), Кулаги (1589), піднімає поход за походом на турецькі й татарські землі, а разом з тим дає себе відчувати і самій Польщі; наляканий Турками польський уряд

1) Лїтоп. Грабянки, стр. 21.

2) Górski, *Historya piechoty*, с. 242.

3) Цор. Грушевського ор. с. с. 9—11. Міт про реформу Баторія не розвіяв ся і досі в українській історії, — див. напр. *Исторія Запорозькихъ козаковъ* Д. Эварницкого, т. II, стор. 56—62.

4) Górski, *Historya piechoty*, 35—36.

узав ся до репресій (1590)¹⁾, а разом й до організованя реєстрового козацтва; доручено було Миколі Язловецькому набрати 1000 люда „на погамованне українського своєвільства“, які мають сидіти на урочищі Кременчуку, а заразом, на случай турецької війни, узято на службу 3000 козаків²⁾. Се повторило ся те, що вже ми бачили за Жигимонта Августа й Баторія³⁾.

Репресії 1590 проти козаків, ухвалені на варшавському соймі, певно в значній мірі лишали ся на папері, хоча такі постанови як „не пускати нікого з козаків, міщан і поспільства в поле і на низ, затримувати і карати на смерть усіх, хто повернеть ся із здобичю з иньшої сторони“, „заборонити козакам виходити за межу польських земель сухопутно і водою без дозволу коронного гетьмана“ і т. и., розуміеть ся не могли не впливати по части на настрої вільної козацької маси. Правительство польське загородило козаччині шлях, уложивши в р. 1591 вічний мир з Турками і Татарами і на 11 літ спокій з московським царем. Тоді вона найшла собі вихід иньший, далеко більш немилый для Польщі: обернула свої сили проти неї самої, розпочавши з сього часу вікову боротьбу двох народностей між собою, яку подекуди й досі не можна вважати скінченою.

II.

Перший масовий виступ козацтва, на який мусіло звернути увагу польське суспільство і рахувати ся з ним, звязаний з іменем козацького проводиря — гетьмана Криштофа Косинського. Але ще за довго до нього бачимо ми, як окремі відділи козацтва збирають ся під проводом котрогось відважнішого, якого іменують гетьманом, скликають селян і утворивши таким чином ватагу в кілька сот люда, нападають на панські села і місточка, граблять панський двір, а в разі відпору з боку мешканців, — і маєтність останніх. За приклад такого гетьмана і того, яку тісну сферу обіймала їх діяльність, — може бути Лукіян Чернинський, „который кажетъ себе гетманомъ звати“, який зібравши в р. 1587 козаків і простих хлопів, „которые зъ сель се зобрали, могло дей быти конныхъ и пешихъ о колко сотъ“,

¹⁾ Див. Volum. legum, Спб. 1860, II, 310.

²⁾ 2000 піших і 1000 кінних, — судячи по тому, що перші одбирали по 5 зл., а другі по 12, — Górski, Hist. piechoty, 243.

³⁾ Див. Грушевського опр. с. с. 12.

напав на Кодню, містечко воеводича Тишкевича і починив страшенні грабіжи¹⁾. В році 1590 знову пан Яцко Бутович, зібравши „мнозство людей рознаго народу, о колко соть козаковъ низовыхъ и тыхъ, которые дей ыйменю Форощи приставство себе мели, и ни въ чомъ се ихъ тамъ не выстерегано, давши дей имъ впередъ певную заплату“, а також людей, „на помочъ даными отъ князя Кирика Ружинского, зъ ыйменя его тамъ прилеглого, Котелни, за змовою“, напав на маєтність пані Козаровскої, Хворощ, будинок її геть обрабував, а маєток „въ ровный дель, звычайемъ добычи въ земли поганскої, межи козаковъ низовыхъ и тыхъ всехъ помочниковъ своихъ тратилъ“²⁾. В тому-ж таки році знаємо ще аж два громадні напади на м. Бихів і с. Холствів в Білій Русі, де одних лише запорожців було 500 люда³⁾.

Таким чином ще до Косинського починають ся наїзди і грабіжи з боку „свавольних куп“, себто козацтва і бездомної шляхти, міщан і взагалі людей „plebeae conditionis“, як висловлюєть ся Стефан Баторий в універсалі ще з р. 1580⁴⁾, які, особливо слуги-шляхтичі, утікши від панів, гуртують ся в ватаги, іменують себе козаками і потім на власну руку грабують і чинять шкоди усім, хто їм попадеть ся, не розбираючи якого хто стану, часом лише із особистої пімсти, і нарешті втікаючи од кари прилучають ся до козаків і побільшують їх сили. Тому то в конституції з р. 1590 вважали потрібним ввести точку — про потребу заведення двох дозорців шляхетського стану для догляду за спокоєм і добрим поведженнем що до панів і державців станів козацького і селянського⁵⁾.

Такого елемента чи мало, розумієть ся, було в ватазі Косинського.

Але ранійш спинимо ся коротко на біографічних відомостях про Косинського.

Криштоф Косинський („Христофор“ в московських актах і Ян (?)) — у деяких польських письменників), шляхтич

1) Арх. Ю. З. Россіи ч. III, т. I, 18—23.

2) Ibid., 23 - 27.

3) Археогр. Сборн. С.-З. Руси, I, 175—185.

4) Арх. Ю. З. Россіи ч. III, т. I, стор. 13.

5) Volum. legum, II, 310.

з Подляхії¹⁾, провівши бучно молоді літа і розтративши свої достатки, вступив до козацтва на Низу. Завдяки вихованню і освіті, що одержав він за молоду, скоро звернув на себе увагу запорожців і досяг висшого становища, — „став проводирем їх“, — оповідає один з польських біографів його²⁾.

Той же самий біограф, та інші польські письменники переказують, що він з своєї батьківщини перейшов згодом на Волинь³⁾, був спершу „рукодаїним“ слугою кн. Константина

1) Шляхтичі Косинські відомі були: герба Равич — в повіті Дорогичському, і Роголя — в пов. Плоцькому (Arch. Radziwiłłów. Scriptores rerum Polonicarum, VIII, 16). Косинський Каспар в другій полов. XVI в. (1586) зем'янин Росієнського повіту (в Жомоїтській землі) — див. „Опись документовъ Вил. Центр. Арх. древн. актовыхъ книгъ. Вып. I, Вильна, 1901, стор. 196.

2) Fr. Siarczyński, Obraz wieku Panowania Zygmunta III, cz. I.

3) Косинських на Волині зустрічаємо ще в половині XVI ст. В р. 1552 в Луцьку була „городня Ивановое Косинское із Ватина“ (Арх. Ю. З. Росс., ч. VII, т. I, 162), а в р. 1565 — якийсь Косинський в повіті Луцькому вислав через сина свого 5 коний (ibid. 221).

Криштоф Косинський в р. 1590, за деякі послуги Речі Посполитій на Низу, одержав маєтність над р. Росью — пустиню Рокитне (Źródła dziejowe, XXII, 120). Відомо, що в тім році король, на підставі конституції з того-ж таки р. 1590, „маючи от всѣх становъ позволеніє роздавати людемъ шляхецкого стану заслуженымъ намъ и Речи Посполитой водлугъ пустин украинных за Белою Церковью лежачых“, — надав урочища, себто „монастырь Терехтемировский над Днепром, Барышполе з Селищемъ Иванковскимъ, городище Володарецкое, прозвищем Великая Слобода, над рекою Росью, Рокитную над тою-ж рекою Росью особом тром людем козацким“ (М. Грушевський, Матеріяли до історії козацьких рух. в 1595—6 рр. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XXXI—XXXII, стр. 22). Одною з сих осіб, а власне тою, що володіла Рокитним, був Криштоф Косинський (Кн. Київ. центр. арх. N. 76, л. 635 „Dobra Rokitno, Olszanica z attentacyami... originaliter od Stanów Rzeczposp. na Seymie Roku 1590 urodzonemu Krzysztofowi Kosińskiemu, a od Kosińskiego xiążęciu Wiszniowieckiemu, a od Wiszniowieckiego xiążęciu Januszowi Ostrogskiemu, kastell. krakow. resignowane“ — Delacye różne z r. 1765, [власне було навпаки: спершу володів Острожський а в р. 1596 Вишневецький]. При кінці р. 1591 на сю маєтність мають вже привілей князі Острозькі (був на схованці у кн. Булиги-Курцевича, підстарости білоцерківського — Арх. Ю. З. Росс., ч. III, т. I, стр. 31—32). Правда, багато згодом (3/III в р. 1599) зустрічаємо звістку, що „в маєтности Косинського козака купленій жовніри починили великі шкоди“. Замойський з сього приводу відповідає, що не відає, що се за маєтність, і чи мав Косинський яку будь і що в ній трапило ся (Arch. Radziwiłłów. Scr. rer. Pol., VIII, 147). Дуже мож-

Острожського, але через якусь від нього образу, покинув його і тоді пішов на Низ, до запорожців, затаївши глибоко в душі пімсту йому¹).

О скільки правдиві сі звістки, сказати годі, але у всякім разі документально відомо, що вже в р. 1586 Косинський був на Низу і займав якийсь не малий уряд в козацькому війську: „з Низу, від Тавані і від місточок прибігла сюди од Криштофа сторожа, сповіщаючи про виступ перекопського царя“²), — писав від 22 мая 1586 Касперови Подвисоцькому і Юриєви Владиці Богдан Микошинський, тодішній кошовий січовий³).

Що до національності Косинського, то, можна думати, він був Поляк, коли на доказ сього, окрім його польського імени, досить підпису польськими літерами під капітуляційним листом після п'яткинської битви, під яким напр. писар військовий та інші свідки руської віри по підписували ся руським письмом⁴).

В осени 1591 року Косинський з низовцями пробував на Україні — власне в Білоцерківщині, що належала в значній частині до Януша Острожського, воєводи волинського. Що власне послужило останнім імпульсом до масового нападу на маєтності Острожських, а потім вже й інших шляхтичів, — на певно трудно сказати. Але дуже можливою здаєть ся нам гадка, що справа почала ся дійсно по частині з особистих причин в життю Косинського, які одначе мали й принципіальне значіння: у Косинського — козака, так само як у сусіди його — козака, що

ливо, що тут було якесь насильство, якийсь примус. Майже певно, що Острозькі в р. 1591 набули Рокитно, а також і Велику Слободу, якимсь непевним шляхом, в звязку з чим стоїть і самий перший виступ Косинського як раз проти них. Додамо до речі, що другим властителем, а власне селища Іваньковського був „гетман козаков запорожскихъ Войтехъ Чоповицкий“ (А. Стороженко, Очерки переяславской старины, 197).

¹) Antoni J., Trzy opowiadania historyczne, стр. 100.

²) Listy Żółkiewskiego, Kraków, 1868, 34.

³) В сій ранзі бачимо його в році 1594 (Tagebuch des Erichs Lassota, стр. 208 та інші).

⁴) Див. Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. I, 53—57. Костомаровъ (Истор. Моногр., т. III, 249) думав, що він був руської віри; навпаки Куліш (Ист. возр. Руси, т. II, 28) — що католик або протестант. Звістки українських літописців, що „Косинський, шляхтич, по благочестію ревнитель“ (Лизогубовская літопись, стр. 3—4 в „Сборн. Літописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси) не можна брати на серію, бо вони усі вважають Косинського оборонцем віри, на що не має ніде жадного натяку.

володів за наданем королівським Великою Слободою, і безперечно ще не у одного землянина — Острозські відбирають якимсь чином ґрунти і прилучають до своїх маєтностей. Сього уже й досить для пімсти з боку козацтва, і з кінцем року 1591 воно її розпочинає.

При кінці грудня нападають козаки на Білу Церкву¹⁾, де на той час управителем (підстаростою) був кн. Дмитро Курцевич Булига, і при тім не чинять ніякої особливої шкоди, лише забирають і нищать папери — листи, привілеї на староство і на ріжні ґрунти. Очевидно, се був свідомий протест проти прав, материяльним виразом, а часом і підставою яких були сі документи. „Вони ненавиділи те, що підтримувало сі привілеї — походженне і право шляхетської влади над людьми“²⁾. Про сей напад на Білу Церкву ось що пише сам властитель Білої Церкви кн. Януш Острожський: напад був зроблений під проводом Криштофа Косинського, „который на сей час гетманомъ козацкимъ се учинилъ и на все войско козаковъ низовыхъ...“ „Въ року теперъ прошломъ 91, декабря 29 дня, виеждчаючи зъ Белое-Церкви, пришедши квалтовне въ домъ князя Дмитра Курцевича Булыги, снать з на правы чиее, добывши се томъ Косинский до коморы его, маєтность всю его побралъ и шкатулу съ клейнотами, съ пенязми, съ листами взялъ, въ которой дей было не мало мамърамовъ княжати его милости, князю Булызе до разныхъ справъ поверонныхъ и листовъ приватныхъ, къ тому привилея такъ княжати его милости пана воеводы киевскаго, яко и его милости пана воеводы волынского на староство Бѣлоцерковское и Богуславъ, также на кѣрунтъ Розволовъский и Великую Слободу и на Рокитную належачие, до схованья князю Булызе даные, зо всимъ взялъ, шкоды великие починалъ“³⁾.

Але зараз після сього Косинський чомусь відійшов на Низ, і про нього не чутно було більш як пів року. А між тим скрізь

¹⁾ Костомаров (Истор. моногр. т. III, 250) хибно кладе появу Косинського на Україні на початок 1592 року.

²⁾ Костомаров, Моногр., III, 250. Дуже наївно, коли не більш виглядає замітка польського історика Antoni J. (Trzy opowiadania, 109), ніби то Косинський забрав папери („całe archiwum“) для того лише, щоб у полі погріти ся коло огню.

³⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. I, 31—32.

по Україні почало ся щось не певне. По всій Київщині і Брацлавщині розсипали ся невеличкі ватаги свавольних людей, які грабують шляхту і міщан; сей рух розпросторив ся помалу і на Волинь та на Поділе, і навіть на лівий бік Дніпра¹⁾

Почувши про перший виступ Косинського, король Жигимонт Ш уже в половині січня призначив спеціальну комісію з Миколою Язловецьким, офіційальним старшим козацьким на чолі, і видав королівський лист до усеї волинської людности. В універсалі король заявляє, що до нього дійшла чутка про події свавольних людей в воєводствах волинському, київському і брацлавському, які чинять нечувані шкоди, величезні кривди, убийства і грабування в ріжних містах, місточках і селах. Тому, щоб повздержати їх від сього, усім старостам, державцям, урядникам і посполитим воєводства Волинського велить він помагати комісарам розшукувати своєвольних людей, ловити і ставити їх до суду, а в разі виходу їх з місточок, подавати комісарам їх реєстр. Спокою не буде, поки свавольні люде, які звикли турбовати спокійних людей і з їх маєтностей користати, не будуть покарані²⁾. З свого боку Язловецький, яко „старший війська запорожського“, кілька раз посилав листи до реєстрових, що перейшли були до Косинського, з завізваннем лишити того „Ютра“ Косинського і слухати ся уряду. В одному з таких листів, з д. 10 марця, Язловецький навіть грозить стати проти них збройно і тяжко скарати їх: „Я розумію, що ви те зробили задля Косинського, зрадника короля і Речи Посполитої, але я певен, що зза одного „Ютра“ ви не захочете усі терпіти. Тепер посилаю ще раз до вас листа і вимагаю в імя короля, щоб ви того „Ютра“ видали, а самі королівській волі не противились... Коли-ж ви, схопивши того Ютра, не пришлете послів, то за помічю Бога і людей пана мого помщу ся над вами“³⁾.

---

¹⁾ Один епізод знаємо в Переяславі, де міщане, очевидно не в доброго дива, „козаковъ низовыхъ побити и речей ихъ не мало побрати мали“, так що козаки на початку січня р. 1592, прибувши в числі кількох сот до Василькова, вимагали через королівських комісарів 150 000 коп грошей литовських (М. Грушевський, Матер. до іст. козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, 7—8). Мабуть в звязку з сим маємо голу звістку в „Кіевск. лѣтописи“ під р. 1502: „Козаки Переяславле спалили“ („Сборн. лѣтоп., 76—79).

²⁾ Арх. Ю. З. Росс., ч. III, т. I, 34—35.

³⁾ Listy Żółkiewskiego, ст. 22.

Як і треба було сподівати ся, ні королівський універсал, ні страхання Язловецького не зробили жадного впливу на козаків. Комісари жадного „лотра“ не впіймали, не записали жадного акта.

А козаки тим часом після Білої Церкви навідались у Київ, забрали з відти порох, гармати, рушниці та иньшу стрільбу; зробили теж саме і в Трипіллію. Князь Константин Острожський в жовтні, на вальному сеймі, заявляв, що треба поправити замки в Києві та Білій Церкві, де нині такі руїни, що неприятель звідки схоче увійти може і низовці на місто і замок по кілька разів набігали, забрали порох, ліпші армати і всю стрільбу, яких і досі не вернули“. Проте пани не підперли пропозиції Острожського, і сей тоді зажадав від короля посвідчення, що він хоч і київський воевода, але не буде винен, коли на сї незахищені замки знову вчинять напад козаки¹⁾.

Зібравши в Білій Церкві, Києві та иньших сусідніх місточках чималий запас усього потрібного для дальшої боротьби з панством, козаки повернули на Волинь і Поділе. Тим часом десь в липню чи з початку серпня з'явив ся з степів і Косинський на чолі справжнього, добре узброєного війська. По дорозі козаки займали села і міста королівські і шляхетські, палили їх і руйнували; забирали маєтки, а також гармати і зброю, а від шляхти, а також міщан вимагали „послушенства“ і присяги на вірність козацтву; коли хто опирав ся — того сажали у в'язницю, тримали в арешті. Місточка, де зустрічав опір, Косинський казав палити і рабувати. Та поки йшов через Брацлавщину, жадного відпору не мав він: ґрунт був досить підготовлений ранійш, та і шляхти, що могла би обстати, як напр. на Волини, було тут не багато.

Розташувавшись в Пикові (нині Винницькому повіті), в маєтності кн. Острожського, Косинський посилає звідти листи до реєстрових козаків. Пише їм, щоби вони, не чекавши далі платні, приставали до нього і переказали Претвичови (старості камінецькому), що козаки й самі собі можуть дати раду: „а платні рік минув ще на сьв. Яна (24 червня), а нині вже

---

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. Ш, т. I, 36.

повертає на осінь¹⁾). Але так і не знати, чи пристали реєстрові на пропозицію Косинського. Є глуха звістка, що тутдесь в Брацлавщині пробував був задержати Косинського кн. Острожський, але дуже нещасливо: козаки розбили його на голову²⁾).

Із Брацлавщини козацьке військо посунулось на Волинь. Тут уже воно мусіло рахувати ся з відпором волинської шляхти, більше згуртованої з причини загального лиха. Проте, поступаючи помалу вперед, в падолисті зайняло воно Остропіль³⁾, на р. Случи (нині Новгород = волинського повіту). Се було багате, улюблене містечко кн. Острожського, дуже важне своїм положенням на межі з Брацлавщиною, що сприяла козакам, а ще більше тим, що тут був чималий запас зброї, пороху і провіанту. Тут Косинський, як висловлюєть ся П. Куліш, „правив над околицями яко репрезентант козацької республіки“⁴⁾. Тимчасом повстанне уже захопило і такі віддалені частини Волини, як Луцький повіт, де козаки також „замки и места Е. К. М. яко и шляхетские, обычаемъ непріятельскимъ посадають, людей забивають, мордюють, палять, пустошать и до присяги на послушенство свое примушають, подбиваючи ихъ подь годъ (sic!) на послушенство свое“⁵⁾.

Кн. Острожський (Константин), бачучи що справа його стоїть досить зле, доніс про все королеви, шляхті розіслав запросини прийти йому в поміч, а сам тимчасом з сином Янушом почав організувати оборону із підданих, служебних людей, підвладної або приятної йому шляхти. Незабаром кн. Януш набрав коло Тернополя 300 люда піхоти, та ще найняв 600 гусарів-Угрів. Цікаво занотувати, що польний гетьман Жолкевський, який стояв недалеко від границі Волині з коронним

1) Listy Żółkiewskiego, str. 22. У Górk'ого, Historia piechoty, str. 243, наведений документ, який свідчить, що за рр. 1589—1591 платня реєстровим була виплачена: 2000 козакам нивовим по 5 зл. і 1000 по 12 зл. Про рік 1591—1592 нема жадної звістки: очевидно, відомости Косинського були правдиві.

2) Bielski, Dalszy ciąg kroniki, s. 178.

3) Heidenstein, Dzieje Polski, II, 317 і Бантышъ-Каменскій, Истор. Мал. Росс., М. 1842, т. I, 143 — неправдиво згадують Тернопіль.

4) Истор. возсоед. Руси, II, 34.

5) Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. I, 39.

військом, не поворушив навіть і пальцем на користь Острожського, так ніби все те, що чинило ся на Волині, було приватною справою князя Острожського¹).

Між тим, ніби в відповідь на лист кн. Острожського, король видав (16 січня 1593 р.) універсал, яким скликав на „посполите рушення“ шляхту Київського, Брацлавського і Волинського воєводства. „Сваволя низових козаків так далеко зайшла, — пише король, — що вони наші, панів сенаторів і шляхетські міста ворожим способом беруть, руйнують, над підвластними знущають ся, маєтки грабують, а що ще важнійше — примушують давати їм присягу і обіцяти послух як людей шляхетського стану, так і міського“, а се, мовляв, „шкодить нашій повазі і загальному спокоеви... Тому збирайте ся до Константинова²).

Майже рівночасно (11 січня) зібрала ся волинська шляхта в Луцьку на земські і гродські роки і занесла протестацію в луцькі книги, що вона не може виконати своїх обов'язків наслідком неспокою в краю від козаків, які „замки і места Е. К. М. шляхетські, обычаємъ непріятельскимъ посадають“ і т. и³). Разом з сим того-ж таки дня було послане до шляхти повіту Володимирського повідомлення про постанову луцької шляхти, де присоглашали і володимирську шляхту видати таке-ж рішення. Одначе володимирська шляхта видно не відчувала на собі того, що луцька, і не дуже хапала ся. Лише 29 січня вона заявляє, що від сього дня перериває судові розправи задля козаків, які уже ускочили в Волинське воєводство і проти яких князь Константин Острожський, на підставі королівського наказу, збирає шляхетське ополчення в Константинові. „Не хочемо бути послідніими“, — мотивує вона свою постанову⁴).

¹) З деякого боку він мав рацію. Очевидно, й серед козаків був такий погляд на сю справу. Принаймні один із учасників поїзду на маєтності Василя Гулевича так оповідав: „и кгда былъ послухъ, же козаки во еводу Киевского воюють, тутъ, в Луцку, намовилъ мене Михайло Янушевичъ Гулевичъ, абы зъ нимъ ехалъ, поведаючи же добра, пожиточная служба будетъ (Арх. Ю. З. Р., ч. Ш, т. I, 60).

²) Арх. Ю. З. Р., ч. Ш, т. I, 45—46.

³) Див. попередю стор. 11.

⁴) Арх. Ю. З. Р., ч. Ш, т. I, 50.

Центральним місцем зборів для посполитого рушення був призначений Константинів (нині м. Старокопостинів). З кінцем січня нарешті зібрали ся деякі сили і головне завідуване над ними узяв на себе Януш Острожський, як молодший і бадьорійший від свого старого батька. Міліція Острожського була не мала — десь коло тисячі люда, але зле дисциплінована; більших панів прийшло лише двоє: Якуб Претвич із Гаврон, каштелян галицький, син відомого ротмістра, та Олександр Вишневецький (син Михайла), староста канівський і черкаський. Сей мав постійні зносини з козаками, і тепер прибув в ролі посередника між Острожським і Косинським. Явило ся ще кілька православних шляхтичів, із числа „приятелів“ дому Острожських, як то: Вацлав Боговитин, Василь Гулевич, Ян Гудзьський. Між иньшими в міліції кн. Острожського був і Семерин Наливайко, будучий проводир козацький, який служив в сей час у князя.

У Косинського військо було багато численніше — не менш 5000. І хоч пани і дрібна шляхта із своїми ротами збирали ся під Константинів неохоче, дуже повагом, проте Косинський все таки виступив із Острополя в київське воєводство і підійшов до границі Волині з иньшого боку — з боку Житомирського повіта, розташувавшись в м. Пятці¹⁾ (нині Житомирського повіта), що також належала до Януша Острожського. Позиція і тут була дуже вигідна: людність сусідніх осад тягла за козаками, а пустинний степ на південь був наручним на випадок відступлення. У Косинського було 26 армат, що на той час вважають дуже поважною артилерією.

Коло Пятки зібрало ся чимало люду — тисяч шість. Спершу ні ті, ні сі не знали, з чого почати. Але Косинський почав боротьбу перший — він мав думку розбити військо Острожського і після рушити знову на Волинь. Спершу успіх, здавало ся, був на боці Косинського: князівська міліція почала вже було подавати ся назад, але показав ся перед лавами сам воєвода волинський, додав сміливости боязьким — і козаки були розбиті. Найбільш спричинили ся сьому угорські гусари із довгими списами, на дужих конях, які кинувшись на козацький табор із возів, розірвали їх круг і примусили козаків утікати до міста. Того року була незвичайно люта

---

¹⁾ Генр. Шмітт, Історія польск. народа, II, 137 ототожнив Пятку з м. Piątek'ом коло Варшави, в воєв. Ленчицькому!

зима, було багато снігу і козацькі низкорослі коні грузли в заметах. Поляки на своїх рослих конях гнали ся за втікачами, і рубали до самого міста, навіть ще і в міській брамі¹⁾. Се було 2-го лютого. В сій битві козаків загинуло не менш 2000. Принаймні таке число виказує війт м. Вишневеця Кост. Цешинський в листі від 18 лютого до Миколи Жолкевського: „козаків згинуло більш 2000, а у київського воєводи не загинуло і десятка (?), що бачили на власні очі слуги пана мого (Олександра Вишневецького), а що до трупу — то оповідали, особливо ті що бували в боях, що і під Бичиною половини того не було, що тут²⁾. Се цілком правдоподібна звістка, бо й інші звістки польських письменників не подають більш 3000, хоча кількість убитих з боку Острожського дуже неймовірна.

Окрім численної утрати в людях, Косинський позбув ся усіх 26 армат (по Костомарову³⁾ чомусь 20) і усіх хоругв. Утікши з рештою козаків до місточка, він ще держав ся за валами цілий тиждень, відбиваючись від нападів, але нарешті голод примусив його капітулювати⁴⁾. 10 лютого⁵⁾ прибув він з рештою свого війська в польський табор і дав лист і присягу Кон-

1) Bielski, Dalszy ciąg, II, 189.

2) Listy Żółkiewskiego, 26.

3) Монограф. т. III, 251.

4) Бантышъ - Каменскій, Истор. Мал. Росс., I, 143 оповідав, ніби то Косинський під Пяткою „паль съ оружіемъ въ рукахъ, защищая вольность подчинившаго ся ему народа“. Ще більш куріозну звістку маємо в „Географическім словарі“ Максимовича і Щекатова, Козаки, стр. 240“, де оповідаєть ся таке: „кілька тисяч козаків, перебивши шляхту і духовенство (?!), зустріли польський відділ під Пяткою в р. 1596 (?!) і розбили його на голову (!), хоч і був він далеко численніший (!). „Гетманъ старался вездѣ гдѣ больше было упорства отъ поляковъ, и былъ убитъ въ замѣшательствѣ на семъ жаркомъ сраженіи, которое есть первая (курсива в оригіналі) битва козаковъ малороссійскихъ съ Поляками“.

В „Київській літописи“ (Сборн. літоп., относящ. къ истор. Южн. и Зап. Росс., стр. 71) в приводу битви під Пяткою занотовано, що „кн. Василій подъ Пяткою козаковъ побилъ и на знакъ того звиязтва казалъ накидати три ями великихъ и казалъ насыпати надъ ними три курганы великихъ, которые и теперь стоятъ“. В сьому не має нічого неможливого.

5) Що до дня капітуляції, то наші джерела, а за ними і історики багато плутають. Żółkiewski (Listy, 24—25) — показує 1 лютого (?), Костомаров чомусь 10 марця, Bielski, а за ним і Куліш (Ист. возс. Руси, II, 37) — 15 марця.

стантину Острожському, що не буде більш чинити нападів на маєтності князя і його приятелів, що зложить з себе гетманський уряд, видасть польських слуг, поверне зброю і маєтки, що позабирали у панів і т. и. Бельский оповідає, ніби Косинський тричі ставав на коліна перед кн. Острожським, цілував йому ноги, обіцяв, що більш нічого такого не чинити-ме, лише просив дарувати йому жите¹⁾. Чи було воно так справді, — можна трохи сумнівати ся: се, перш за все, не мирило ся б з вдачею такого поважаного запорожця як Косинський, який певне не дозволив би собі понижати ся; а з другого боку із капітуляційного листа не видно, щоби Острожський мав намір тяжко карати козаків, знаючи добре, що се йому дурно не минуло ся б: „которые то выступки наши за униженными а пилными прозбами и за причиною веле людей зацныхъ..., не прагънучи пролитя крѣви нашей, намъ отпустить рачили...“ Очевидно, „люди зацные“ також не мали охоти викликати ворожих відносин козацтва до себе.

Капітуляційний лист, а радше — умова предложена Острожським Косинському, „тые всѣ кондыцые намъ отъ ихъ ммлости кнежать поданые“, написаний 10 лютого і під 15 марця записаний до володимерських гродських книг. Умова ся такого змісту:

„Я Крыштофъ Косинскій, на тотъ часъ гетманъ, а мы сотники, атаманы, все рыцертство войска запорозского вызнаемо тымъ листомъ нашимъ, и жесмы, мимо великие добродейства и ласки ясновелможного пана Костентина кнежати Острозкого, воеводы киевского, маршалъка земли Волынского, старосты володимерского, которое его милость намъ всему войску и каждому зъ насъ зъ особна по всѣ часы вѣку своего зъ милостивое ласки своей панскої показовать и веле доброго для насъ чинити рачилъ, а мы, запомнившы того всего, немалосмы прикростей и шкодъ его милости самому и деткамъ его милости, слугамъ и подданнымъ ихъ милости поделали и завинили, ласки ихъ милостей себе нарушили, которые то выступки наши, за униженными а пилными прозбами и за причиною веле людей зацныхъ, будучи ихъ милость подъ Пяткомъ, то все зъ милостивое ласки своей, яко панове хрестиянские, не прагънучи пролитя крѣви нашей, намъ отпустить рачили, для чего мы, все рыцертство войска вышешменованого, тые вси кондыцые,

¹⁾ Dalszy ciąg, II, str. 188—190.

намъ отъ ихъ милости кнежатъ поданые, и тутъ въ томъ листе нашомъ менованые, выполнимы, напередъ обещуемъ, и присегою своею утверждаемъ: ижъ отъ тыхъ часовъ пана Косинского за отамана не метъ, и овшемъ на Украине заразомъ иного, на тое место, надалей за недель чотыри наставить, а потомъ въ послушенство королю Его Милости, не чинечи жадного розмерья зъ суседми посторонними панствъ Его королевской милости, нашего милостиваго пана па званныхъ (звыклыхъ?) местцахъ, за пороги быть, лежъ жадныхъ, ани приставствъ, шкодъ, ани кривдъ жадныхъ въ державахъ кнежатъ ихъ милости и въ маетностяхъ ихъ милости, также въ державахъ и маетностяхъ приетель ихъ милости: его милости кнежати Александра Вишневецкого, старосты черкаского и иныхъ, на тотъ часъ при ихъ милости будучихъ, и тежъ въ маетностяхъ и державахъ слугъ ихъ милости не мевать и не чинить; збеги, здрайце кнежатъ ихъ милости и слугъ ихъ милости, до насъ збеглыхъ, выдавать, и оныхъ у себе не переховывать, стрелбу где колвекъ взятую окромъ триполскихъ вернуть, также и хорогве, кони, быдла, и речи рухомые, теперъ въ маетностяхъ кнежатъ ихъ милости побраные, вернуть маемо, также челядь обое плъти, которая есть при насъ, отъ себе отправить, и вечно у кнежати ихъ милости въ стародавней милости мешкать, и николи противъ ихъ милости зъ жаднымъ человекомъ не преставать, и овшемъ ихъ милости служить, которые то все кондыцие, вышъ менованые, какъ отъ ихъ милости поданые, мы, все войско ихъ милости поприсеглимы вечно, цале и ненарушенъ, не найдуючи жадныхъ причинъ, здержать, ведле ихъ заховать вечными часы. А тоя присега наша въ тые слова есть: я, Крыштофъ Косинскій, мы, сотники, атаманы и все рыцертво войска запорозского одинъ за другого и каждый зъ насъ за себе присегаемъ Пану Богу въ Тройци единому, который створилъ небо и землю на томъ, ижъ мы всѣ и каждый зъ насъ зособно, маемъ и винни будемъ ты всѣ кондыцие, на томъ листе намъ поданые и поменены, ихъ милости кнежатомъ Острозкимъ цале и ненарушне, не найдуючи жадныхъ причинъ ку розрушеню, здержати и водле нихъ противъ ихъ милости, также напотивко ихъ милости пановъ и приятель слугъ и подданныхъ ихъ милости вечными часы заховать, такъ намъ Пане Боже поможь! а если бымы несправедливе присегали, Пане Боже насъ скаръ каждымъ неприятелемъ нашимъ! и скаръ насъ Пане Боже на душахъ и на телахъ, въ тымъ и въ пришлымъ веку!

а для лепшого певности и утверженя нашего вечного, тотъ листъ я, Косинскій рукою власною своею подписалъ, и печать свою прикладаю, также и мы всѣ войсковую печать до того листу приложить розказали, и, которые зъ насъ писать умели, на то есмо руки свои подписали; просилисмы тежъ ихъ милость велможныхъ пановъ, которые на тотъ часъ, при томъ были: его милости пана Якуба Претвица зъ Кгавронъ, кашталяна галицкого, трембовелского старосты, его милости пана Александра кнежати Вишневецкого, черкаского, каневского, корсуньского, любецького, лоевского старосты; его милости пана Яна Круглского, войского трембовелского; его милости пана Вацлава Боговитина, хоружого земли Волинское; его милости пана Василя Гулевича, войского володимерского, што ихъ милость, на прозбу нашу уделати рачили, и печати свои до того листу нашего приложивши, руки свои подписать рачили. Деяло ся подъ Пяткомъ, року Божого тисеча пятсотъ деветдесять третего, мѣсяца феврала десятого дня: Krzysztof Kosinsky ręką swą, Иванъ Кречкевичъ писарь войсковый, именовъ всего войска рукою, Jakub Pretwic z Gawron C. H. T. S. ręką swą, Aleksander Xiąże Wyszniweckie, S. Czerkasky etc., Waclaw Bohowitin, chorążu Wołynsky, Василій Гулевичъ войскій Володимерскій, Jan Hulsky woysky Trebowlsky¹⁾.

Приборкавши козацькі сили, переможці дуже були втішені. На сеймі в маю місяці шляхта висловила прилюдно подяку кн. Острожським за „zwycięstwo“ над Косинським²⁾. „Се була важна подія, — пише Гайденштайн, „бо Косинскій перший дав початок розрухам козацьким“³⁾. Коли Януш Острожський в'їзжав в столицю — князівські слуги несли наперед нього хоругви, забрані у козаків, які він потім повісив в костелі сьв. Станислава на Скалці⁴⁾. Старий Острожський щедро надгородив усіх, хто помагав йому усмирювати „zdrajcy“ Косинського: Претвич, Гулевич і Гойський одержали по кілька сіл; коло Острополя і Пятки роздано цілий ряд сіл. Варшавський сейм також не забув згадати про козаків і видав по-

1) Архивъ Ю. З. Росс., ч. III, т. I, 53—57.

2) Замојскій навіть, не дуже приятний до Острожського, в сеймовій пропозиції, *acz niechętnemu sobie xiążęciu Ostrogskiemu podziękował za uspokojenie kozaków* (Niemcewicz, I, 262).

3) Heidenstein, II, 318.

4) Bielski, 190; Heidenstein, II, 318.

станову, на підставі якої „Низовці і усі люде, які будуть своєвольно громадити ся в „куши“, чинити івалти і наїзди, та своєвільно переступати межі Польщі, будуть уважати ся за *hostes patriae et perduelles*; люде служебні з кварцяними можуть іти проти них, і кожен має право боронити свій маєток. А на тих, що в сій обороні загинуть, ні на шляхту, на будинки якої будуть наїзди, ні на тих, що їм давати-муть поміч — ніхто скаржити ся не може“¹⁾).

Тим часом козаки, після Пяткинського бою, розбрели ся на всі сторони: хто на Запоріже, хто до своїх осель; цікаво, що Острожський лишив їм частину гармат, узятих в Трипілля, яке, очевидно, уже тоді вважали за належне до козаків. Зник десь і Косинський, — певно виїхав на Низ. Але там він не сидів дурно. Із листа старости черкаського до Жолкевського з 23 мая 1593 року ми довідуємо ся, що Косинський десь коло того часу стояв уже на чолі 2000 козаків і чинив з ними страшні спустошення; навязав зносини з кримським царем (і кримський цар обіщав послати з ним своє військо²⁾), а також і з московським царем, якому віддав усе пограниче більш як на 100 миль, так що московський князь в листі своєму до козаків пише ся вже царем запорожським, черкаським і низовським і послав їм за пороги сукна і грошей³⁾.

1) Vol. legum, 344.

2) Справді, десь коло сього часу на Волинь набігло величезне татарське військо — тисяч до 20, яке „wybrało szlacheckich domów wiele“. Тоді ходила поголоска, що їх привели козаки в пімсту кн. Острожським, тим більш що Татари як раз осілись були в його маєтностях коло Константинова. Після сих двох візит — козацької і татарської — в воеводство волинське Острожському дозволено було не платити побору і чопового з м. Константинова, Любартова, Острополя, Кузьміна, Красилова і 70 сіл, „яко от Татаров тые маєтности попалены и от козаков попустошены“ (М. Грушевський, Материяли до істор. козацьких рухів в 1595—6 рр., Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, стр. 8).

3) Listy Żółkiewskiego, 27—28. Московський цар (Федір Іванович) справді здаєть ся вважав себе хазяїном усього низа і тамошніх сил. Принаймні в грамоті своїй від 30 марця до донських козаків (про яку отсе і згадує Жолкевський) він велить їм з'єднати ся з путивльськими і запорожськими, бо: „велено гетману Христофору Косицкому и всѣмъ атаманамъ и черкассамъ быть на Донцѣ на дорогахъ и за ханомъ идти къ нашимъ украинамъ... и промыслять съ нашимъ дворяниномъ“, який буде разом з ними. Але донці від сеї служби відмовились (Соловьевъ, т. VII, 384. Б. Каменській, Ист. М. Росс., 1842, I, прим. 110).

Тим часом на Україні в місяці маю знову починають ся козацькі наїзди, — здаєть ся перш усього на тих, що виступали проти козаків під Пяткою. Так був покараний Василь Гулевич своїм же небожем Миколаєм Гулевичем, який, „способивши себе на помочь болшей двохъ сотъ человека, зважа козака низового, именемъ княжого Дашка, подданого князя Кирика Роженского, зъ Заволоча, зъ его сотнею“, почав одбирати маєтності у свого дядька, в Брацлавщині. Потім очевидно був намір відплатити і старості черкаському Олександрови Вишневецькому: се взяв на себе сам Косинський, нехтуючи присягу, вимушену у нього і козаків під Пяткою¹⁾. Явив ся він — десть при кінці мая — з ватагою душ 350—400, а решта — тисячки півтори — йшла слідом за ним водою Дніпром і суходолом. Певно, повстаннє могло би знову розрости ся до грізних розмірів, як би не нещасливий для козаків випадок — смерть Косинського. Лучилась вона підчас „biesiady“ в коршмі в Черкасах, де він гуляв з служками Вишневецького; счинила ся сварка, і Косинського разом з його товаришами забили. Так оповідає про сей випадок більшість польських письменників²⁾. Лише в листах Жолкевского є цілком инакший варіант (донесеннє Вишневецького Яну Замойському). По словам Вишневецького — в Черкасах мала бути справжня битва: „козаки стріляли з гармат в замок і в місто і чимало слуг старостиних і підданих його кор. милости повбивали; в ночі, своїм звичаєм, хотіли вони зробити атаку і всіх вирізати, але староста не хотів чекати, і завязав бій з неприятелем, в якому бої Косинського убито і чимало його війська; решта втікла на Запоріжжє³⁾. Дуже можливо, що козаки справді вчинили битву таку, яку описує

¹⁾ Що козаки були в недобрих відносинах з Вишневецьким, видно з того, що вони того-ж таки року (див далі) вимагали від київського уряду дати їм возного в справі насильств і кривд, які вони зазнали від Вишневецького.

²⁾ У Heidenstein-a, II, 318: „напив ся п'яний і був забитий слугами Вишневецького; з ним загинуло коло 400 козаків“. У Biel'sk'ого: „оповідають, що він ішов в гору Дніпром і суходолом з військом; обігнавши иньших, віхав у місто з кількома сотнями. П'яного убили слуги князя; козацтво також було погромлене, якого лягло коло 350“. Siarczynsky, *Obraz wieku panowania Zygm. III, cz. I*: „явив ся з безладним „motłochem“ в Черкаси і там, підчас „biesiady“, оточений польськими жовнірами, забитий“.

³⁾ *Listy Żółkiewskiego*, 27. Костомаров, а за ним і иньші історики хибно покладають смерть Косинського на місяць марець.

Вишневецький, але можливо також, що в ній не брав уже участі Косинський, про зрадливу смерть якого не хотів признавати ся староста черкаський¹⁾.

Так чи инак — Косинського в другій половині мая (після 23) не було вже живого. Козаки, позбувши ся проводиря, повернули на Запоріжжя з тим, щоб за два-три місяці знову вернути ся на Україну з більшими силами. Перш за все явились вони в Київ з гарматами і мали намір стало „осести“ в ньому. Стурбована сим волинська шляхта, зібравши ся на вибори урядників у Володимирі, заявляє (від 13 вересня 1593 р.), що вона готова прибути на перший поклик воєводи київського та волинського, бо заняте Київ козаками грозить немало і волинській шляхті; козаки пішли до Київа і хочуть „осести“ там²⁾. Але Острожський не звертав уваги ні на заяву сю, ні на просьби поодиноких панів — загальними силами придрушити козацьку своєволю, може бути навіть тому, що мав гнів на них за лиху поміч йому перед Пяткинською битвою. З початком жовтня в Київ, під проводом мабуть Лободи, прибуло велике козацьке військо — в числі 4000! Як доносить бискуп київський Йозеф Верещинський Жолкевському, причиною прибуття їх було бажання покарати київський уряд. Річ у тім, що запорожці виправили були посланців до київського уряду з прозьбою дати їм возного, який би зізнав ті кривди і образи, що вони зазнали від старости черкаського Вишневецького. Тим часом уряд київський обійшов ся з ними дуже не по людськи: одного замучили на допиті, а другого хоч і пустили на пів живого, але пограбили чисто й його і иньших козаків.

Обурені сим запорожці прибули човнами, з артилерією у Київ для розправи. Саме тоді у Київі був з'їзд шляхти на рочки, і вона, розумієть ся, чим скорше розбігла ся до своїх хат. Яко делегатів вислали на зустріч козакам бискупа Верещинського³⁾ і кн. Кирика Ружинського, який ще в р. 1585 був

¹⁾ Українські літописці, в благочестивій ревности і релігійній завзятости, зробили з нього мученика за православну віру і утворили легенду, ніби його живого замуrowано в камінному стовпі, у Бресті-Литовському (Исторія Руссовъ). За нею Маркович, т. I, 1842, 81: „поставили в стовп камінний, що в монастирі, і заклали камінцем. Так загинув Косинський, позбавлений їжі, світла і повітря“.

²⁾ Арх. Ю. З. Росс. ч. III, т. I, 64—65.

³⁾ Се той самий бискуп Верещинський, що радив засновати для Поляків лицарську школу на Україні, в якій справі він і видав був:

у козаків на Запорожю при братови своєму Михайлови, гетманови козацькому. Тоді, в р. 1593, Кирик Ружинський ще був, видно, в добрих відносинах з козаками, які в р. 1596 уже були поповані (підчас повстання Наливайка). На його звязки в сей час з козаками вказує і те, що сотник Дашко, згаданий ранійш, був „підданий князя Кирика Ружинского з Заволоча“¹⁾.

Делегати пропонували козакам не йти усім до міста, а лише послати відділ; але вони відповіли, що коли підуть в незначному числі, то буде з ними те, що і з посланцями, і наблизившись до міста, стали табором в урочищі Либець. Наляканий уряд замкнув ся разом з міщанами в замку, а місто лишив на волю козаків, які й не залишили собі погосподарити і запасти ся усім потрібним, особливо провіантом. Почали ся пересправи і козаки згодили ся узяти одноразово 1200 злотих за образу послів, уложили на письмі згоду (без присяги), обіцяли вічний спокій і оборону столиці Київського воєводства. Що-ж до уряду, то просили зробити йому увагу і вимогти від нього відшкодоване за ту шкоду, що вони вчинили міщанам, і потім виїхали з Києва, без вистрілу і без пролитя крови, обмінявши ся з Київом умовою на папері і зробивши мешканцям шкоди лише в припасах, яких собі до волі набрали“²⁾.

„Publika xiędza Josepha Wereszczyńskiego z Waszczyna łaski Bożey Biskupa Kiiowskiego a Opata Sieciechowskiego Ich M. Rzeczyposp. na Seymiki przez list objaśniona tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie jako też Krzyżaków według Reguły Maltenskiej w sąsiedztwie z Pogany u z Moskwą na wszystkim Zadnieprzu dla snadnieyszego ochronienia koronnego od niebezpieczeństwa wszelakiego. W Krakowie Roku pańskiego 1594“.

¹⁾ И. Новицкий, Князья Ружинские („Кіевск. Стар.“ 1882, 4, стр. 69—70)

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 29—30. А. Стороженко, Кієвъ триста лѣтъ назадъ (К. Стар. 1894, кн. II, 216—217). Проте десь таки того року, козаки з військовим писарем Іваном Грочковичем напали на Межигоре і поспоривши ся з ігуменом, набили його і порвали Баторієву грамоту з р. 1580 на оборону монастиря (Украинець 1864 года, поданный Михайломъ Максимовичемъ, стр. 31). Десь до сього часу (місяць жовтень) належить звістка біскупа Верещинського, що козаків на Низу лишило ся не більше 600, та й ті через недосталки і голод вибирають ся в Запорожа; навіть гетьман козацький мусів вернути ся назад. — Listy Żółkiewskiego, 30—33.

III.

Не встигли запорозькі козаки покінчити з справою Косинського, як у них почала ся нова і дуже важна справа — зносини з австрійським цісарем Рудольфом II, який шукав собі помочи в війні з Турками. Війна мала бути не аби яка: окрім лише турецьких сил в ній повинні були узяти участь 30.000 кримських Татар, і се усе мало бути готове з початком найблизшого року. Тимчасом у Рудольфа було усього 14.000 і жадних союзників. Помочи Рудольф від заходу не міг сподівати ся, бо захід був розбитий, німечний. Тоді він, а також папа, якого дуже займало питання про вигнання ворога Христового з Європи, звертають очи до Сходу, заходять ся коло того, щоб утворити союз з держави Московської, Польщі, Семигороду, Волощини та Молдавії. Але що для здійснення такого грандіозного пляну всіх сих союзників здавало ся мало, то напали на думку покликати ще й запорожських козаків, відомих давніх ворогів Турків, як і усяких иньших мусулманів.

Прочувши про те, що Рудольф II розсилає по всіх усядах агентів з прошенем помочи, козаки ще на початку року 1593 вислали були до нього послів і предложили йому свої услуги: „козаки низовскіе били челомъ, которые въ понизовьѣхъ пребываютъ, а хотятъ быти въ Угорскую землю и служити противу Турского“¹⁾. Одначе цісар не прийняв козацької помочи відразу, не знаючи хто такі козаки і чи до чого здадуть ся. Перший посол їх вернув ся до дому без відповіді²⁾, але як можна догадувати ся, йому також не відмовили рішучо, а певно подали якусь надію. І коли посол Рудольфа Николай Варкочі їхав в початку цвітня 1593 р. до Москви просити помочи проти Турка, то йому поручено було і козацьку справу. Він

¹⁾ Памятники дипл. сношеній древн. Россіи съ державами иностр. т. I, стр. 1282. Звідси і з дальшого очевидно, що твердження Заклинського („Зношеня цісаря Рудольфа II зъ козаками и ихъ участь въ вѣйні угорско-турецкѣй въ р. 1594 и 1595“, в „Справозд. акад. гимназ. во Львовѣ за р. шкільний 1881/2“), ніби козаки почали навязувати зносини з цісарем лише при кіпці 1593 р. і що польські літописці (Гайдештайн, Бельський, Лубенський) хибно переносять події з р. 1594 на 1593, — цілком не правдиве. Еварницкій, Історія запорож. козаковъ, т. II, нічого не згадує про справи 1593 р.

²⁾ Priorem legatum suum sine responso rediisse — див. виїмки з реляції посла цісарського Матія Вакера. — Е. Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климента VIII з козаками, Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. X, стр. 21.

повинен був розвідати ся: „тѣ козаки государю царю вѣрою служатъ ли и въ его государевѣ землѣ по границамъ смиренно ли перебувають? И будетъ они государя царя ни въ чемъ не розгнѣвають, а служатъ правдою и межъ царскихъ людей и межи ими никоторое лихо не животъ, и Римское цесарство ихъ мыслить пріймати и послати ихъ противу Турского“¹⁾, і просити дозволу ужити їх проти Турка, хоча Рудольф дуже добре знав про залежність козаків від Польщі.

Відповідь була прихильна: поміч в Москві обіцяли, а що до дозволу ужити козаків, то сього ані відмовити ані дати не могли по тій простій причині, що їм „не было никакого дѣла до Черкасъ запорожскихъ“, козаки не підлягали їх власті²⁾.

Власне в сій справі найліпше було звернути ся до Польщі, але з нею у Рудольфа в той час відносини були напять, при тім канцлера Замоїського вважали за людину неприхильну взагалі тій справі: „Канцлеръ Янъ Замоїскій мимо всѣхъ Турскому доброхотаеть, не по хрестьянському обычаю, и хочеть Турскому во всемъ добра, какъ ему годно, а не хрестьяномъ, и о хрестьянскомъ покои не радѣеть“³⁾. Проте при кінці сього року цісар таки вислав був до Польщі посла Матія Вакера з просьбою помочи проти Турка і приступленя до союзу проти нього. І тоді не забули про козаків, і в інструкції даній Вакерови, який виїхав 21 грудня, одною з тайних точок була також справа козаків⁴⁾. Він повинен був розвідати про них, про їх число, про услуги, які могли-б зробити в війні з Турком, — одначе рішучо наказано, щоб се держав в тайні, і не розвідував про те ані у канцлера Замоїського, ані у кого

1) Пам. диплом. снош. I, 1282.

2) Соловьевъ, Истор. Россіи, II, 594. Ся відповідь була дуже політична: не більш як місяць перед тим (30/III 1593) цар Федір Іванович велить гетьману „Христофору Косицкому“ — „нашему дворянину“ йти разом з донськими козаками за ханом, значить було якесь до козаків запор. йому діло. Та і пізнійше, в р. 1594, під 23 червня Лясота занотував, що московський князь велів обявити козакам (яких він також вважає собі підвладними), що вони можуть вступити на службу його цісарської милости. Теж і під 3 червня (Tagebuch, 208, 211). Цікаво, як рекомендували в Москві козаків: „се люде добрі, здатні, переносягъ легко голод і усякі недостачі, згодні будуть на найменьшу надгороду; ото лише хиба їх в тому, що не можуть брати фортец“.

3) Пам. дипл. сношеній, I, 1318.

4) Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климента VIII з козаками, Зап. Н. Тов. т. X. стр. 4 і 21.

будь з вельмож. Одначе справа не утаїла ся і в Польщі дуже скоро розійшла ся звістка про зносини цісаря з козаками¹⁾. До того при кінці 1593 р. лучив ся випадок, що зрадив усю тайну. Козаки, мабуть, щоб задалегідь прислужити ся цісареві, напали десь при кінці грудня під проводом Лободи на наддунайські землі і вчинили чимало шкоди Волохам.

Але попереду спинимо ся коротко на біографічних відомостях про козацьких привідців сього часу.

Семерин чи Северин (Семерій, де у кого Семен та Шимон) Наливайко був сином кушніра з Подільщини²⁾. Батько його мав трохи землі в Гусятині. Відомі відносини його до властителя Гусятинського Мартина Калиновського, про які згадує пізнійше Северин Наливайко в листі до короля: „він мойому батькови, якого я одного мав, без жадної причини „zebra rokołatał“, і після такої муки він умер³⁾“, — певно через те, що не хотів відступити Калиновському маєтності. По тім Наливайки оселяють ся в передмістю Острога і лишають ся тут на завжди. У вдови Наливайка було три сини⁴⁾: найстарший Демян, середній Северин, який з початку займав ся торгівлею, і найменший (не знати його назвиська) — кушнір і шинкар; була ще сестра Олена⁵⁾.

Найстарший з Наливайків Демян був з початку сьвящеником при церкві Острожського замка, потім, після усмирення козацького руху, протопопом у Вильні; се була, як на свій час, дуже осьвічена людина; займав ся він літературою, писав і перекла-

¹⁾ Очевидно, звістки про зносини козаків з цісарем кружляли ще й ранійш. Так біскуп київський Іосиф Верещинський доносив Жолквському ще в жовтні, ніби християнський король обіщав козакам по 20 злотих і сукно на рік з умовою, щоб козаки мали артилерію з 24 гармат. — *Listy Żółkiewskiego*, 30—33.

²⁾ Bielski, *Dalszy ciąg kron.*, 281, каже, що Наливайко, „powie-
dają“, в Каменця. З свого боку, автор книжки „Бесіди про часи ко-
зацькі“ — Чернівці, 1897, стр. 26 іменує його міщанином сатанівським. У Лавр. Пясочинського, посла польського (Кулишъ, *Истор. возс. Руси*, II, 176, прим. 1) в брульоні рукопису було написано, що він — *Woloszyn*, але потім, в листі до короля, се слово закреслене.

³⁾ Broel-Platter, *Zbiór pamiętnik. do dziejów Polsk.*, II, 215.

⁴⁾ „отличавшихся нечестіем“ (себто грецького обряду) — вираз па-
тера Янчинського в „Жизни Жолкевскаго“ (Б. Каменскій, 3 вид., I, прим.
на стр. 22—23).

⁵⁾ Эварницкій, *Истор. запор. козаковъ*, II, 124, не знати звідки
узяв, що у Северина була і власна сім'я.

дав „на просту мову“¹⁾. На старости літ вернув ся він знову до Острога і був, по постанові патріярха Єремії, духовником кн. Константина Острожського. Сакович каже, що „багато шкоды вчинив Польщі козак Семен Наливайко, але ще більш під Демян, який своїм авторитетом відвернув багато Русинів від унії“. До самої смерти він був тяжким ворогом уніятів. Умер в р. 1627²⁾.

Меньший Наливайко не лишив свого ремества: він був шинкарем і торгував кожухами, „не уступаючи старшому в нечесті“³⁾.

Середній Наливайко залишив торгівлю і вступив в міліцію кн. Константина Острожського, як гадають, був рукодаїним слугою у нього. Напевне, він був досить освічений — може бути під проводом старшого брата; одержав також і військову освіту на Низу. Як сам він каже, він „з молодих літ був при багатьох гетьманах козацьких в багатьох місцях в неприятельських землях“⁴⁾. „Се був красунь з себе, людина видатна; як би тільки він на добре повернув те, що йому Бог дав; до того-ж і чудовий пушкар“⁵⁾.

Будучи на службі у кн. Острожського, волею-неволею му-

¹⁾ Так він переклав на руську мову: „Лекції словенські Златоустого, отъ бесѣдъ евангелскихъ отъ Иерея Наливайка выбраніе... Лѣкарство на оспалый умысль челоувѣчій (1607 р.). Д. Харлампович (Острожская православная школа в Кіев. Стар. 1897, кн. VI, 382) тієї думки, що його ученість не сягала далі „славянських наукъ“ та уміння писати вірші (нпр. вірші на герб кн. Острожських та „Прозьба чительникови о часъ“ въ „Лѣкарстві“).

²⁾ В одній цікавій польській брошюрі „Nowe Ateny“ (рік і місце не зазначені) говорить ся: „наслідком незвичайної упертости в схизмі священика Богоявленської церкви анатемізовано і вигнано, а церкву полишили совам та горобцям на помешканне (цитую за В. Домбровским, „Острожская Старина“ в „Кіевлянині“ на р. 1840, кн. I). Оповідать, ніби умираючи він просив не ховати його при жадній церкві тому, що по його смерті „Ляхи прийдуть і наші церкви одберуть, а я не хочу, щоб і кістки мої зближувались з латинською церквою“ (Бант.-Каменскій, I, прим на стр. 22 - 23; Кіевлянинъ, 1840, Острожская Старина).

³⁾ Слова патера Янчинского (В. Каменскій, I, прим. на стр. 22 - 23).

⁴⁾ Broel Platter, Zbiór pamiętników do dziejów Polskich. II, 214. Принадна вказівка, хоч цілком безпідставна, в „Registr kozakow nizowych zaporoskich rzeczecznych“ з р. 1581, в якому зустрічаємо: Sewer u na (49 десяток, себго курінь), так само як інші, пізнійше відомі в історії назвиська: Pawluk, Semen Buth, Iwan Bud, Swietohor z Kijowa (Źródła dziejowe, XX, 145—149).

⁵⁾ Bielski, Dalszy ciąg, 281.

єїв виступати проти своїх же братів-козаків, проти Косинського, і се було потім причиною недовіря до нього з боку Запорозжців. Згодом, коли він лишив службу у Острожського і хотів помирити ся з Запорозжцями, він писав останнім: „Коли його милость, пан воєвода київський за образу свою від небищика Косинського вчинив війну з козаками, я, будучи ужитий на ту службу паном воєводою київським, згідно обіцянці служив йому, як і слідовало, по лицарському, досить пристойно і значно“¹⁾).

При кінці сього року Лобода з козаками вчинив екскурсію в наддунайські землі, про яку ми згадували ранійше. Переходячи через Волощину, козаки натворили воєводі багато шкід — спалили один замок і міст чимало попалили, так що обурений воєвода волоський запитував потім офіційально польський уряд, чи не за згодою гетьмана се зроблено, але одержавши відповідь, що гетьманови нічого навіть невідомо про се, відложив намір виступати походом на Польщу²⁾. Здаєть ся, козари Татарам вчинили менше шкоди як Молдаванам — узяли одно місто та спустошили кілька сіл.

В сім поході Лободи Наливайко, нам здаєть ся, не брав жадної участі³⁾. За сям промовляє раз те, що Наливайко тоді ще був слугою Острожського; друге, що він не міг спільно виступати з Лободою, бо останній і його військо мали око на нього за сю службу і виступ проти козаків, і лише через пів року потім помирили ся; третє — що про се згадав би Валіцький або хто иньший в розмові з Вакером⁴⁾.

Підчас походу Лободи було зруйновано місто Oresovia

¹⁾ Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 214. Подрібнійше про згоду Наливайка з низовцями див. далі, в дневнику Ляссоти під 1 липня 1594 року. Не знати, чи не надав за службу йому, або попови Демянови кн. Острожский маєтности на Волини. Принаймні в р. 1683 зустрічаємо с. Наливайковку (нині в Київськ. повіті), якої властителем був в той час пан Стоїнський (Арх. Ю. З. Росс. ч. VII, т. I, 497, 506). Похилевичъ (Уѣзды Киевскій и Радомысльскій. К. 1887, стр. 54) рішучо висловлюєть ся, що се село „родина“ (sic!) давньої української шляхетської (?) фамілії Наливайків, з якої відомий гетьман Наливайко; його старший брат соборний протопоп. Розумієть ся, Похилевич висловлює свій здогад не на підставі яких небудь певних джерел.

²⁾ Archiw domu Sapiegow, 81, лист Л. Сапєги до Христоф. Радзівіла з 26/II 1594 р.

³⁾ Иньшої думки Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, стр. 4.

⁴⁾ Ibid., стр. 4—10.

(мабуть нинішня Орсова¹)), про що якийсь Валіцький, що звав себе *tribunus cosacorum*, згадує в розмові з Вакером: „*Loboda, cujus ductu nuper Orsiovia capta et incensa fuerit*“²). Певно, про сей же похід, відомости про який мали уже 8 січня в Бару, згадує і венеційський посол Тома Контаріні (з Праги, 22/III 1594). Він оповідає, що козаки напали на пограничу Волощини на місто турецьке *Ureuna* — здобули, зруйнували, зрівнали з землею, і всі боять ся, щоб Турок не хтів за се помститись³). Се мабуть перекручене Орсовія; можна б ще в сій назві бачити Джурджево або інакше Юргев, Юргево (*Jurgovia* hand *procul a Baalogrodo*), про зруйнування якого згадують літописці, але і Замоїський і козак Валіцький твердять лише про одну Орсову. Напад на неї був зроблений під час ярмарку, коли там була маса люду і торговельного краму. Місто спалили до краю, а околицю на десятки миль спустошили. В сьому поході у Лободи було 3000 люда. Зруйновавши місто, він з великою здобичю пішов на Низ, — в лютому він уже „*nimis procul a finibus Hungariae absit*“⁴). Не встиг він ще повернути ся, а вже Польщу облетіла звістка, що се зроблено за відомостию, волею і підмовою цісаря, бо 8 січня писано про се з Бару до канцлера Замоїського⁵).

Хто був сей Лобода? Григорій (у польських літописців Архорій) Лобода пробував на Низу, певно, уже з давніх часів. Після смерти Косинського його вибирають за старшого: „*Duce prius usos fuisse Coschinio, nunc in ipsius locum successisse Mysoschinium et alterum tribunum esse Lobodam, cujus ductu nuper Orsiovia capta et incensa fuerit*“⁶). Польський

¹) Евген Барвінський, *Зносини Рудольфа II і Климента VIII з козаками* (Зап. Н. Тов. т. X, стр. 6—7). ²) *Ibid.*, стр. 6. ³) *Ibid.*, стр. 7.

⁴) *Ibid.*, стр. 23. Про сей напад Замоїський оповідав Вакерови: „*cum magno risu atque adeo cachinno. . quo praeclaro facinore eas scilicet Hectoreas manubias consecutos fuisse ajebat, ut in singulas victorum decurias (кіш) binae pecudes spoliorum nomine distribuarentur, quemadmodum ad sede scriptum asseveratur (ibid., 21)*. Коли взяти на увагу, що козаків було в поході 3000, то усього погнали з собою очевидно 600 штук товару.

⁵) *Ibid.*, стр. 23—24: *animadvertissem, cancellarium certiore esse factum, quasi M-tas V. Caes. Cosacos illos Nisovienses muneribus suis incitasset, ut Orschioviam oppidum, de quo supra dictum est, eo modo invaderent*“. Теж див. Bielski, *Dalszy ciąg kroniki*. 210—211; *Łubieński, Dziejopisanie krajowe*, 34, Heidenstein. II, 321.

⁶) Евг. Барвінський, *Зносини Рудольфа*; стр. 23.

літописець малює нам його яко людину високого зросту (5 локтів), надзвичайно сильну („*chłop ogromny i śmiały*“), який „одною лише фігурою панував над „*motłochem*“. До цього ще треба додати незвичайну суворість („риси його лица вражали кожного дикістю“), надзвичайну відважність („не раз жите його було в крайній опасости“), твердість слова¹⁾. Лобода був можний чоловік, на се вказують численні справи про його спадщину, які шукали після його смерти по монастирях²⁾, у Жидів і землян³⁾. Бувши гетьманом, він набув в Житомирському повіті с. Сошники від п. Адама Волчковича⁴⁾.

Вернемо ся тепер до зносин козаків а австрійським цісарем і папою римським.

Як ми згадували, місією Вакера було як найдокладнійше розвідати про те, що се таке козакі і о скільки їх можна ужити для тої мети, на яку вони самі себе пропонували. Рекомендація з боку Замоїського була не вельми прихильна; коли в його присутности при розмовах о війні з Турками шляхт. Обалковський згадав випадково про козаків, він з обуренєм („*cum indignatione*“) відповів, що ті, яких нині зовуть сим іменем, ні до чого непридатні — не мають ані вождів, ані не знають жадної військової дисципліни, ані не лучить їх навіть якась спільна ідея: от недавно своїому приятелеви Острозькому, воеводі київському натворили стільки шкоди⁵⁾. Не ліпше говорили про них і иньші. В часі побуту Вакера в Замошті зголосив ся до нього якийсь Валіцький — *qui sese tribunum summi illo-*

¹⁾ Siarczyński, *Obraz wieku panowania Zygm. III*, I, 297—298; Bartoszewicz (слідом за Antoni J. *Trzy opowiadanie historyczne*, 148). Лаврентій Пясочинський (*Ист. возв. Руси*, II, 176, прим. 1), чомусь вважав Лободу „*Moskwicinem*“, хоч, здаєть ся, одно назвисько його не припускає сього.

²⁾ Якуб Претвич, каштелян каменецький, писав „ижь онъ слышалъ же, яко бы при нихъ (монахах печерських) речи Лободины зостать мели“, М. Грушевський, *Матеріяли для істор. козацьких рухів 1595—6 рр.* Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, стр. 11—12, 14—15, 19—21.

³⁾ У якогось Левона Перцовича і землянина київського Семена Бутовича (*ibid.* стр. 12, 14, 19, 20).

⁴⁾ Каманинъ, *Матеріяли по історіи козацького землевладѣнія 1494—1668 гг.* (Чтенія въ ист. Общ. Нест. Лѣтоп. кн. VIII, стр. 18).

⁵⁾ Евген Барвінський, *Зносини Рудольфа*, стр. 21: „*neque duces habere, neque disciplina militari ulla imbutos, nec communi propemodum sensu praeditas esse, utpote qui non ita pridem amico, et illi quidem potenti Palatino Kijoviensi tantam injuriam intulerint, cui etiam meritas stultitiae ac temeritatis suae poenas dederint*“.

rum ducis aiebat, — хтось із реєстрових і прибічників офіційного „старшого козацького“ Яна Оришовського. Дуже можливо, що сей Валіцький, — той самий начальник артилерії (*primarius praefectus tormentorum*), який бомбардував опісля з Поляками козаків на Солониці¹). Сей Валіцький заявив Вакерови, що приїзд його дуже владував як його самого, так і його товаришів, тому що сподіваються від нього дістати якусь певну відповідь на се, про що раніш через посла з цісарем переспраляли: вони зараз готсві на услуги, як лиш дістануть від цісаря певну відповідь — особливо що до грошевої винагороди. Жалує тільки, що нема тут тепер їх вожда *Orscheovium* (Оришевського). Козаки, казав він, се люде вільні, жовніри-охотники, що раз у-раз ведуть боротьбу з бісурманами. Обоз їх над Дністром і Дніпром коло Київа, Канева і Черкас — але не мають вони жадних сталих осель. Перше старшим їх був Косинський — тепер на місце його став Микошинський, а другим старшим (*tribunus*) Лобода, сей що тільки що узав Орсову. Але найважнішим вождем — *summum ducem esse Orscheovium*; йому підлягають по своїй волі всі иньші²). Коли-б з ним цісар хотів порозумітись, може повести у бій сильне військо, аж до 10.000. Одначе поки не стане згоди про винагороду, не можна нічого певного обіцяти³). Сей самий Валіцький згадує і про другого висланого козаками посла⁴): се як раз припадає на Станіслава (властиво Остапа) Хлопціцького, запорожця, який десь перед тим прибув в Прагу, об'явив себо козацьким гетьманом і обіцяв цісареві привести їх 10.000: „се народ вільний, помагати може, кому захоче; як стануть вони під цісарські хоругви, можуть принести користь не тільки цісареві, але і всьому християнському світови“. Сей Хлопціцький був людина пролазлива, бувала; колись він був на

1) Górski, *Historya artilleryi*, стр. 82 і прим. 98 (стр. 125).

2) Ті, що не підвласні Лободі і Микошинському, себто реєстрові.

3) Власне всі отсі пересправа Вакера не привели зрештою до жадного порозуміння.

4) Евг. Барвінський, *Зносини Рудольфа*, стр. 22: „Ille subjecit, priorem legatum suum sine responso certo domum rediisse. Nunc alterum in itinere esse, cujus reditum a vide expectant“. Властиве козацтво, принаймні запорожське, не вислало Хлопціцького до цісаря: він узав на себе самозванно сю ролю, перетолкувавши по своїйму балачки декого з київських козаків (де він пробував) про те, яким би чином заявити про себе цісареві, — див. далі дневник Ляссоти під 21 червня.

службі ще у Стефана Батория, але мусів щось завинити, бо наступник Батория велів був його за щось увязнити¹⁾. Тепер, після приїзду Хлопіцкого, цісар рішив закликати козаків. Покладаючись на запевнення його, що для козаків досить буде якого будь подарунка, він післав їм хоругов, цісарського орла, срібні труби і котли і трохи грошей. Послом призначений був Єрих Ляссота²⁾, досвідчений дипломат. 27 січня 1594 р. цісар закликав його до себе і поручив йому се посольство, а в товариші дав Якова Генкеля, який добре знав дорогу і головню польсько-українські відносини. 7 лютого Хлопіцкий і якийсь „жид Мойсей“ присягали на вірність цісареві, і 10 уже виїхали з Праги. Хлопіцкий поспішав ся, аби встигти задержати напад татарський на Угорщину, і тому виїхав вперед з листом цісаря, в якому стояло: „Татари наряд жорстокий, умов не додержують, а що нема кому доручити оборону земель християнських, то ми гадаємо, що ви мати мете за обовязок (узяти її на себе), а ми про се ласкаво вас просимо“. Сам Ляссота виїхав з Праги лише 24 лютого, узявши з собою 8000 золотих дукатів.

Незалежно від Рудольфа II, але на його користь, робив усякі заходи, щоби позискати козаків, також і папа Климент VIII. Бачучи, що на Угорщині вибухла страшена війна (почала ся в р. 1592), яка грозить цілому християнському світови великою небезпечністю, він взяв сю справу в свої руки. Знаючи добре відносини в Польщі, бо був давніше досить довго там нунцієм, висилає він в листопаді 1593 р. послом до східних народів Олександра Комулея, якому поручена була і справа позискання козаків до війни проти Турка³⁾: „Правдопо-

1) Listy Żółkiewskiego, стр. 45.

2) Ляссота був Славянин-Морованин, родом із Блашевіц, і добре розумів по українськи, але писав по німецьки. Се назвисько відоме було і в Польщі (див. Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. I, 38).

3) Комулео був іллірійський священик; уміючи по славянськи, він міг розмовляти з козаками без товмача. Властиво зносини козаків з папою в справі ліги проти Турків належать ще до попередніх часів. Є звістка, що ще в р. 1583 один з „ротмістрів“ козацьких, маючи жаль на короля, що той не дозволив їм воювати Туреччини, предложив свої послуги, за посередництвом когось з нунціатури, апостольській столиці. Він жадав 25—30.000 дукатів і за те мав з помічю козаків донських, Волохів і навіть Татар за 12 днів спустошити усе огнем і мечем, дійти аж до Царгороду. Коли виїздив з Польщі (на другий рік), кардинал Bolognetti — той ротмістр вдруге звернув ся з своєю пропозицією до папи через якогось свого родича, який навіть листа до папи написав. Цілий трактат про се, з рожевими надіями на козацьку поміч — мабуть чи не пера

дїбно“, — каже інструкція папи Комулеєви — що вони повідомлені про ваш приїзд і ваші бажання пересправляти з ними, будуть вам безнастанно підсилати людей, щоб вас підслухували, або може схочуть завести вас до себе до дому: з того погляду маєте заховати ся, як будете вважати за відповідне. Від них розвідаєте ся наперед про здатність, з якою можуть нападати на Турка, про число їх війська, яке могли-б взяти з собою, про надії, які мають на сполученне з собою Черкасів, Волохів та Молдаван, і про се, чи сподіють ся сусідних Татар перекопських і Мінірелів спонукати до бунту проти Турків. Скоро лише сей ненаситний жар їх огорне, будете старати ся намовити їх, щоб раз вже дали розголос своїй славі по цілім сьвітї таким визначним ділом, вкажете, що час до сього відповідний, бо сили турецькі заняті війною з християнами і тому легко піде всяке підприємство. Тут треба розважити, що могли-б несподівано напасти на Монкастро — що звуть його Поляки Козловом — і сею дорогою пійти берегом Чорного моря, де нагода добути великої добичі, а Турки не могли-б навіть боронитись, бо заняті борбою з християнами“.

„Перше, що відповідять козаки, буде правдоподібно про гроші; ви-ж можете їм обіцяти, що як лиш підіймуть ся якогось значнійшого діла, то сьвятий Отець покаже їм ласку і позтараєть ся зараз про гроші. Як лиш спостережете, що вони зовсім вдоволені, будете їх впевняти як найкрасшими словами, тим більше, що справді знаєте, що гроші будуть; будете їх переконувати, що лише по тій причині, що в Римі не знали нічого певного про стан річий і про їх готовість, не можна було наперед постарати ся про засоби грошеві на се. Коли-б однак рішучо відреклись рушитись без якоїсь суми зараз на руки, то впевнивши ся добре про їх число і справді поважні заміри виправи, яку-б мали зробити, дасте їм зрозуміти, що можете їм виплатити зараз до 12.000 зол., одначе на умовах, що нічого скорше не дістануть, поки не вступлять в краї неприятели і не стануть творити йому значних шкід“¹⁾.

Spanocchi сьвідчить, що в нунціатурі почали звертати увагу на козаків і що тут мабуть треба вбачати і початок акції Комулея (див. Ludwik Boratyński, Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom, в Rozpraw. Akad. Umiejętności, t. XIX, стр. 302—303, прим. 4).

¹⁾ Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климентия VIII з козаками, Записки Н. т. ім. III., X, стор. 13—14. Кієвская Старина 1898, кн. VI, відд. бібліогр., стр. 101.

Послови папа дав також буллі до гетьмана і козаків. В сих буллях завзиває їх папа до борби проти Турків; про їх хоробрість висловлюєть ся так: знана мені і випробована ваша хоробрість — „*vestram virtutem et militarem fortitudinem vestram perspectum habere*“. В буллі до гетьмана також повно похвальних слів: „*Tum multa quoque de tua virtute et rei militaris scientia accepimus; viris enim fortibus fortem et prudentem virum praesse aequum esse*“¹⁾.

Побувавши в Трансильванії (Семигороді), Галичині, Молдавії і Польщі і скрізь діставши згоду іти проти Турків, Комулео нарешті виїхав і до Запорозжців. „Козаки пробувають коло Великого моря (Чорного), — каже він, — чекаючи нагоди вийти в устє Дунаю. Число сих козаків не доходить і до 2000. Гадають, що вони пішли туди за просьбою його цісарської милости; иньші козаки стоять на татарській границі. Для особистих пересправ з останніми я поїду в Каменницю (Каменець?) і куди треба буде, — 27 квітня 1594 року“²⁾.

Пересправи Комулео з козаками тягли ся коло півтора місяця, з кінця квітня до половини червня. Тоді козаки стояли в 5 днях пути від Каменця, числом 2500 люда, разом з „начальником“ Богданом Микошинським. Останній прислав листа Комулеєви, в якому запевняв його, що він готовий з усіма козаками послужити папі проти Турків. Маючи сього листа, Комулео почав домагати ся, щоб молдавський господар сполучив ся з козаками проти загального ворога. Але молдавський господар, який недавно був обіцяв свою згоду, тепер ухиляєть ся — не знати кого більше бояв ся він: чи Турків, чи може козаків, які могли обернути ся при нагоді і проти нього самого³⁾.

(Далі буде).

¹⁾ Ibid., стр. 14.

²⁾ Еварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, т. II, стр. 101. Д. Еварницкій мав в руках оригінали реляцій Комулео про турецькі справи.

³⁾ Сьому не можна дивувати ся, бо козаки вважали Молдаван за найбільш непевних, зрадливих людей: „самі Молдавани по натурі непостоянний, зрадливий нарід, віроломність якого добре відома козакам“, „знаючи віроломність поганців і Молдаван, не наважуємо ся іти в похід... бо не мало чесних людей і добрих християн були зрадою віддані Молдаванами до руки поганцям“ (Tagebuch des Erichs Lassota від 20 і 23 червня).

Виговський і Юрій Хмельницький.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ.

Написав **Василь Герасимчук.**

IV. Заходи Виговського.

Не довго прийшлося ждати наслідків насильної переміни, за-подіяної Москвою на Україні. Прикре вражіння, яке зробила скрізь по Україні нова переяславська угода, відчули добре по своїм повороті з Переяслава й самі найзавзятійші поплечники цього акту. Здається, що зовсім не будуть перебільшені слова пізнішого українського літописця, що з причини сеї переяславської угоди по всій Україні повстало на гетьмана і старшину крайне огірчення.¹⁾

Коли в недовзі по повороті скликав гетьман до Чигирина нараду і коли на ній в друге перечитано сі статі, побачили всі, як сильно їх приборкано, і навіть самі прихильники Москви тепер докоряли гетьманови і одні одних винили. Переяславську умову вважали прямо за нехтоване козачих прав, дорікали Москві за її лукавство і багато було таких, що готові були зараз зломати ту умову, силоміць витиснену. Всюди запанувало невдоволення і кинулось воно і на Лівобереже, всі там стали нарікати на Цицюру за сі його зрадливі прислуги для Москви. Повстало недовіре і між самими козаками. Сьогобічні козаки стали недовіряти тогобічним — не пускали їх до себе до ніяких нарад і вважали їх за зрадників.²⁾

Дуже прикро прийшлося козакам пускати до своїх міст московські залоги, які перед тим ніби прошено. Селецький, пі-

¹⁾ Лїтопись Сам. Величка, т. I, ст. 425.

²⁾ Рукопись бібл. Чорторійских ч. 2105, к. 128 і 129: реляція Свлецького.

сланець Бенъовского до Чигирина, будучи там в останніх днях місяця грудня і в перших січня, видів добре, як то козаки гостинно приймали їх: „хоч силою Москалі до їх городів перлись — каже він — але і їх козаки силою не впускали“. І хоч приміром Переяславці були звільнені від деяких тягарів і на удержання війська нічого не давали, то таки зараз по спровадженню московської залози засилають до Москви посольство разом з гетьманським листом засилають свої прошення і благають „фолкги отъ войскъ“. Москва бо опанувавши місто виперла міщан на передмістя, а вони, знищені попередніми війнами і видатками на військо, мусіли сидіти на самім гостинци.¹⁾

Мусіло-ж бути велике обурення на Цицюру, коли сей в своїм листі до Москви (з дня 30 грудня) оповідаючи про се загальне невдоволення до його особи, просить якоїсь безпеки для себе, „штобъ мнѣ въ своемъ здоровю безпечно жить“ перед ворогами, „которыи предъ тимъ его пресвѣтлому царскому величеству добра не мислили, и теперь много найдутъ ся такихъ и мнѣ за тое доброе зачатое дѣло добра нѣкакъ не мышлятъ и ненавидятъ, а отъ короля отлучитись нѣкакъ не хотятъ“. Просить отже о післанні якогось дворянина до гетьмана на переговори для виеднання для нього якоїсь іваранції: „Любо самъ панъ гетманъ Юрей Хмельницькій его царскому величеству вѣренъ и добрѣ работаетъ ему, але много поддушниковъ Выговского, которыи и гетмана на нѣ нащо не зводятъ“.²⁾

На згаданій раді в Чигирині ухвалено вислати до царя посольство і просити зміни статей, що найбільше кривдили і нарушали козацькі права: просити знесення цілої попередньої умови, а натомість їх послі мали предложити до затвердження нові умови, лагіднійшого змісту. В нових сих статях прошено, щоб царські воеводи перебували йно в Києві і в Переяславі, а з иньших просили їх усунути. Хотіли незалежного козацького судівництва без апеляції до Москви по обох берегах Дніпра, заборони неурядової кореспонденції до Москви, а вкінци, щоб усякі козацькі грамоти, як то вже передше жадав Ви-

---

¹⁾ Памятники, т. III, ст. 411—413: лист гетьмана Юр. Хмельницького до царя Алексія Михайловича в заступленем (сѣ ходатайствомъ) для переяславських міщан — Чигирин, д. 17 січня 1660 р.

²⁾ Ibidem, ст. 410—411: лист переяславського полковника Тим. Цицюри до думного дяка Алмаза Іванова в просьбою виеднати для нього спеціальну царську опіку.

говський, вичитувано перед царем в присутности козацьких послів, бо не раз лучалось, що московські бояри і дяки неприхильні до Українців підсували зовсім що иньшого. Козацькі відпоручники повинні бути припущені до участі у всяких угодних конференціях між Москвою і Польщею і правительство мало призволяти на безпосередні зносини з чужосторонніми державами; гетьман був з'обовязаний в таким разі йно присилати до царя лиш копії листів і грамот і так повідомляти правительство про все. Духовенство українське полишало ся в залежності тільки від царгородського патріярха. На останку просив гетьман сам від себе визволення з неволі двох своїх швагтрів Нечая і Данила Виговського і полковника Івана Сербина; для иньших Виговців просив амнестії, а за се обіцював ся відсунути їх від всіх урядів.¹⁾

Деся в другій половині листопада виїхало козацьке посольство зі значнійших Українців під проводом Андрія Одинця і Петра Дорошенка з Чигирина до Москви везучи попри зложену умову і спеціальний лист до Трубецкого з просьбою інтервенції.²⁾ Україна рішилась вичікувати терпеливо їх повороту і результату. На разі якось було тихо і між обома сторонами не приходило до ніяких непорозумінь, і як побачимо стали навіть козаки досить енергічно брати ся до акції супротив Виговського і Поляків. Ждали відповіді і манили ся, що Москва заверне назад переяславську раду: прецінь можна було се уважати за справу особистої пімсти Трубецкого — ледви, мовляв, чи була в тім воля правительства.

Вчинили, що наказувала їх слабість — а через то льояльність.

Але що-ж Виговський? Що-ж чинив він за весь час таких фатальних умов і таких нових політичних комбінацій? Чи міг дивитись байдужним оком на сю так грізну зміну обставин на Україні? Адже все що тепер перед його очима діялось, було звернене до того, аби усунути і змести з політичної відівні се, чому він дав колись почин і положити кінець всім змаганням його партії.

---

1) Акты, т. V, ст. 1—7: докладъ о челобити запорожскихъ посланцевъ Одинца съ товарищами, съ предложенными добавочными противъ прежняго договора статьями... Я подав лише, що важнійші.

2) Ibidem, ст. 1.

Весь той час стояв скинений гетьман зі своїм наємним військом під Котельнею і слідив пильно за тими новими подіями, одначе був за слабій, щоб спинити їх. Не завидно стояли його справи на Україні: сам він опинив ся без сил — був зруйнований, вся його родина опинилась в руках його ворогів — Москви, а всі його горячійші сторонники і приятелі на вигнання. Нечай і Самійло Виговський, що до останнього боролись в Старім Бихові перед інвазією Москви — не остоялись вкінці, і князь Лобанов Ростовский зі здобутем городу захопивши їх в свої руки, заслав геть, куди заслано й иньших свояків Виговського. Що більше, готовили ся до енергічної акції против нього: козацьким послам висланим до Москви поручало ся побіч вище згаданих постулятів просити ще, аби царські воєводи, що були по иньших містах на Україні, приходили як найскорше під Київ до Шереметева і тут сконцентровавшись, мали під проводом гетьмана, не чекаючи навіть на укази з Москви, давати відправу Полякам і Татарам, що за намовою Виговського ніби наступали на городи його царського величества.¹⁾

Вправді воно зовсім так не було, як се в тім жаданню стояло, звісток про якісь напади Поляків, що дивнійше — в спілці з Татарамі, ми не маємо, і військо, що стояло під Котельнею було незначне, одначе се офензивне становище попереднього гетьмана, його запопадливість в пошукуванні союзників і готовість використати кожду нагоду против ворогів, наповняли його противників страхом і казали запобігати завчасу небезпечним випадкам; сі страхи й заходи були вповні оправдані.

Яку Виговський міг мати остаточну ціль в тих своїх нових змаганнях, чи на се впливали мотиви патріотичні (підношу, що Виговський був свідомим українським автономістом), чи лише виключно особисті — крім здогадів, нічого певного не дасть ся сказати. Мабуть одно і друге складало ся на се.

Розумієть ся, було йому дуже прикро признати свою справу за програну, стерпіти таку наругу і бачити на собі таку глумливу гру судби. З колишнього могучого гетьмана учинити ся чоловіком без засобів до життя, без значіння і вкінці бути прогнаним з України, се не легко було знести. Могло вести його дальше до діла не тільки почуте відчуваного пониження, але і бажанне пімсти за свій фатальний упадок і страх за не-

---

¹⁾ Акты, т. V, ст. 6.

певну долю своєї родини. Здається, всі його старання збігалися в одно змагання: за допомогою Поляків привести Україну назад до сполуки з Польщею на підставі ним зложеного гадяцького трактату. В таким разі отворявся для нього вихід з прикрого положення, забезпечення матеріяльних засобів, а на випадок, коли-б гетьмана і Україну змусити силою повернути до згоди з Польщею — стелилася надія захопити знову керму України. Тай вкінці і при полишеню гетьманства при Юрію Виговський міг, опанувавши молодого і недосвідченого гетьмана, мати знов в своїх руках управу.

На Україні Виговський не був ще позбавлений всякої підпори: він держав іще Чигирин і пограничні твердині Межибоже і Бар¹⁾, там дотепер держались його гарнізони. Хоч козаки хотіли їх позбутися — запоручували їх цілість і, як знаємо, вислали були навіть своїх відпоручників для переведення жени Виговського, що сиділа в Чигирині, і сих його залог, то все таки до сього якось не прийшло. Сам Виговський мабуть не хотів віддати сих замків, залог добровільно не уступили і всіх їх мусіли козаки вкінці здобувати тяжкою облогою. Певно рахував Виговський на них яко на пункти опору в дальшій своїй акції, як на завдаток до осягнення своїх цілей. Особливо-ж найбільше покладав він надій на чигиринську твердиню, як пізнійше по її здобуттю писав до короля: „*expediebāt iednak Oyczyznie tey fortocy conservantia, z którey nieprzyiaciel w kartany, w pułkartany y kolubriny — zgoła w nieuszacowaną spomógł się infanterią; y iako Moskal dla nieexpugnowanego Kiiowa do apprehensiey Ukrainy przyszedł, toż y Oyczyznie forteca Czyhiryńska obiecowała, gdyby iey subuenire occulta fatorum vis dopusciła.*”²⁾

Супроти полковників держався він тої самої тактики, як і безпосередно по своїм упадку — перед і підчас побуту козаків в Переяславі. Як перше так і тепер старався усильно перетягнути до себе тих сімох невдоволених, що не поїхали з Хмельницьким до Переяслава, і утворити серед них прихильну собі партію.³⁾ І дійсно деякі полковники: як білоцерківський, уманський, брацлавський і паволоцький не були від сього, щоб по-

¹⁾ Памятники, т. III, ст. 405.

²⁾ Памятники, т. III, ст. 403: лист Виговського до короля з під Полонної д. 29 грудня 1659.

³⁾ Памятники, ст. 383 і 386.

еднати ся з короною¹⁾, і показували милу міну на його пропозиції. Всі вони Москву ненавиділи, знали добре її змагання, але одначе не рішали ся приступити і на сторону Виговського: — не бачили тут відповідної запоруки і сили: „gdyby (my) mieli dobre posiłki nasze, siła by ich było życzliwych J. Kr. Mści, jeno, że widzą nasze siły słabe, a moskiewską potęgę, i tak co muszą, to radzi czynią“ — писав ловчий Тома Карчевський з під Котельні до короля.²⁾ Тепер у всіх було те саме переконання, що, аби розпочата справа не впала, треба було мати таке військо, яким би можна було налякати Москву, а збудити віру в козаках. Тож Виговський знову старає ся всіма силами, аби корона зайняла ся сею справою і чим скорше прислала як найбільше війська. Щоб прискіпити потрібну висилку, пише він раз враз до короля, до гетьмана Станіслава Потоцького, до канцлера Пражмовського — і у всіх їх нічого иньшого не просить, лиш помочи, помочи.³⁾ За посередників в кореспонденції вживав Шалатоню, Мазепу, Грушу⁴⁾, або й кого иньшого зі знатнійших.

Але всі ті прохання, як і перше були даремні: помічного війська треба було як найскорше, а з Польщі годі було щось видобути, хоч Стан. Потоцький стояв недалеко границь України, на Волини. Та се військо, як і друге під Котельнею, будучи незаплачене, не хотіло зіставати ся в службі і було в крайнім розстрою; було його незначне число, а в нім кинуло ся дезертирство: жовніри цілими кунами втікали до Польщі. Подав вчасти до сього причину і сам Ст. Потоцький своєю деклярацією, в якій повідомляв, що військо мусить на дальше зістати на Україні; жовніри побоювали ся зимових трудів, і ті, що лишились, то вчинили йно на усильну просьбу і обіцянки Андр. Потоцького на скоре задоволення їх претенсій.⁵⁾

1) Памятники, ст. 379.

2) Рукопись бібл. Чорторійських, ч. 2105: лист Томи Карчевського до короля з д. 18 жовтня 1659.

3) Уважаю за зовсім непотрібне повисші слова одокументувувати цитатами. Кожний лист по при певні відміни каже менше більше одно і те саме.

4) Памятники, т. III, ст. 371, 386 і 379

5) Ibidem, ст. 383 — 384: Лист Анд. Потоцького до короля з дня 25 жовтня. Таке він говорить між иньшим до короля про положенє сього війська: „Nas tu Miłościwy Naiasnieyszy Królu, bardzo exigua manus. Dosyć u tak mało zostawało ze mną, a teraz na tych dniach sieła się urwało i poszli swywolnie do Polskiey, gdy tę deklaracją wzięli od Jmci P. W-dy Krakowskiego, że tu muszą w Ukrainie zostawać“.

Річ природна, що даліше устоятись на такім непевнім становищу було дуже трудно і дальший побут сього війська на Україні ставав ся чим раз небезпечнійший і чим раз більше загрожений. Вже підчас умови козаків з Москвою в Переяславі сподівали ся Виговський і Потоцький, що Москва не стерпить їх під своїм боком і попросить уступили ся за Горинь і, що коли прийде до конфлікту, то прийдець ся боронити насамперед Білу-Церкву від Шереметєва.¹⁾ І справді по часті вони в тім не завели ся: з кінцем листопада бачимо ми вже енергічнійшу акцію московських і козацьких військ супротив Виговського; одначе звернена вона була не на Білу Церкву, а на твердині і городи, що то їх Виговський ніяк не хотів видати козакам. Хмельницький взяв ся здобувати чигиринську твердиню, а Ханенка післав під Бар.

Дня 23 чи може 26 листопада²⁾ на Побожу недалеко від Хмельника, де від довшого часу Виговський стояв з табором³⁾, вичікуючи мабуть на догідну хвилю, щоби передерти ся до Чигирину і допомогти залогу⁴⁾, та дожидав ся більшої за-помоги з Польщі або від Татар, зайшов йому дорогу Шереметєв і змусив дати битву. Перебіг і вислід її нам незвiстний; в кождім разі Виговський маючи далеко меньші сили, був зму-

1) Памятники, т. III, ст. 383.

2) Що до дня стрічі під Хмельником заходять декотрі непевности. Виговській в листі до короля з реляцією про неї і про упадок Чигиринської кріпости назначає свою пригоду під Хмельником на д. 23 листопада. Памятники, т. III, ст. 398—400 — лист Виговського до короля з д. 11 грудня 1659. Шереметєв в своїй ляконічній звістці до царя таке каже: „А на измѣнника Ивашка Выговского и на Ондрѣя Потоцкого я холопъ твой пошелъ ноябра въ 4 день — Акты, т. VII, ст. 316. Отже аж по сім дни могла наступити стріча. Єрлич знов, що найширше розписує ся про сю пригоду, кладе її на день 26 листопада (Latopisiec, т. II, ст. 34).

3) Під Хмельником стояв Виговський вже д. 2 листопада. Сю дату носить власне його лист до короля, який посилав звідти через Ждановича.

4) В тім то листі, посланім через Ждановича, між иньшим говорив він про свій намір: „А że obawiając się, aby municia Czyhiryńska obsidione fracta non succumbat, idę za pomocą Bożą w Pola, abym u praesidium pomnożył ludźmi u żywnością u żonę ratował“. Побоюючиь якого нещастя — practiciując stan wojenny wiem iako dubius belli eventus — поручає на випадок смерти королівській опіці свого сина Остапа.

шений відступати і подав ся до Дубна¹⁾, де по наказу гетьмана Ст. Потоцького розложив військо аж до нового року на зимові кватири. Був вправді дуже невдоволений з такого гетьманського розпорядження і з його безчинности, бо хотів скріпити свої сили і вести далше діло, але мусів сповнити виданий наказ.²⁾

Сею невдатною стрічею під Хмельником, якою закінчилась акція Виговського сьогорічна зацінна, і яка була для нього рішучим ударом, віддано всю Україну в руки Москви. З уступленням Поляків і Виговського осьмілились Українці і за проводом козаків всюди на Полісся аж до Бару повстали бунти і заворушення; всюди на Правобережжю стали громадити ся купи селян, а загони нищили, палили і руйновали все, що їно було неприятельське.³⁾ Вкінці упала і остання надія — останні твердині. До чигиринської фортеці взяв ся — як вище сказано — сам Хмельницький по своїм повороті з Переяслава і по відбутій нараді. Облогу розпочато десь при кінці листопада і ведено з великим трудом, майже без вигляду на усьпих; вірна німецька залога боролась добре, маючи подостатку воєнних запасів, що їх нагромадив за весь час свого гетьманованя Виговський.⁴⁾ Удало ся Чигирин взяти здає ся підсту-

¹⁾ Виговський в своїй реляції пише трохи якось баламутно про сей факт: „Wprawdzie pod Chmielnikiem znagła na nas następującemu die 23 Iaską Bożą a szczęściem W. K. Miłości odpor daliśmy nieprzyiacielowi y że ustępować za miłę musiało adegimus, gdzie y ia ostatnim życia wierne me Maiestatowi W. K. Mści P. M. M. poddaństwo chciał testari zgonem; ale że impares nostrae nieprzyiacielskim zostawały vires, stetit, że reiterowac musielichmy aż ku Dubnowi nie mając zwłaszcza spem succursu lubo nieopodal od nas cudzoziemskiego niemało, polskiego nieco zostawało woyska. Памятники, т. III, ст. 398—400, лист Виговського до короля з д. 11 грудня 1659 р. Менше більше так само оповідає він і в своїм листі писанім з д. 17 грудня з під Полонного до канцлера Мик. Пражмовського. Тамже, ст. 401—402. ²⁾ Ibidem. ³⁾ Памятники, т. III, ст. 399.

⁴⁾ Ми вже знаємо як сю твердиню високо цїнив Виговський. Король в відповіді Станиславови Потоцькому на його попередне письмо, закидаючи йому утрату сеї твердині, вказує, що коли-б він був дав поміч, „była by była z Czehryna y armata y munitia, gdzie to wszystko per remoram posiłków ze dwiema tysiącami nie beczek ale fas prochu, który by był na kilka lat mógł sufficere, cessit nieprzyiacielowi. Рукопись з бібл. князів Сангушків в Славуті ч. 179, ст. 6—7. Голіньский (Рук. бібл. Оссол. Ч. 189, ст. 1147) каже, що в нїм було 300 гармат. Залогу Виговського рахує на кілька тисяч люда. Розуміє ся, тут вже трохи перебільшено.

пом. Весь гарнізон зложений з 400 люда, — після иньшої звістки з кілька тисяч, дістав ся в руки Хмельницького.¹⁾ Жінку Виговського завезено до Суботова, а німецьку піхоту, особливо старшину віддано Москві і вони присягнувши цареві на вірність, прилучились до його війська. Дістало ся в руки побідника чимало скарбів.²⁾

Далеко гірше вело ся Ханенкови при здобуттю барської твердині, де енергічно боронив ся командант Проскура на чолі залози зложеної з кілька сот люда. Посадив його там Виговський вже по здобуттю Чигиринської твердині, щоб заняти козаків облогою сього майже неприступного замку і щоб тимчасом коронне військо могло безпечно перебувати на кватирах.³⁾ Місто опановано легко, бо міщани перейшли на сторону козацьку зараз з самого початку, однак се не мало впливу на залозу. Коли залоза не послухала Ханенкових „прелестних“ листів, повів він правильну облогу: хотів з початку знищити мури безустанною стрільбою, а коли се не помагало, казав штурмувати. Але і се зістало ся без усьпіху і він зі стратами мусів відступити. Пять штурмів припускали козаки і кожний раз їх відбито. Сам Ханенко попадав з причини великих страт в роспуку, бо до 4000 люда мало лягти під мурами. Було воно тим прикрійше, що мав репутацію найбільшого знавця в воєнних справах і недавно вславив ся був здобутєм многих замків на Угорщині. Доперва

¹⁾ Годі дійти, як саме здобуто чигиринську твердиню. Сучасні звістки, особливо чужі, подають багато суперечних звісток. Ходили навіть вісти, що Хмельницький здобув Київ. Диви: Gazette de France]: de Dantzic, le 16 Janvier 1660. Також досить оповідаєть ся про здобуте Київа в авізах: Varsavia, 29 Decembre 1659; Varsavia, 5 Gennaro 1660 і 11 Gennaro 1660. Потім заперечено і приложено сю звістку до Чигирини: Avviso: Varsavia, 1 Febraro 1660. (Teki Watykańskie, ч. 24.) Голіньський оповідає се так: Хмельницький, щоби здобути чигиринський замок, якого перше не міг, ужив підступу. Покинув був облягати залозу Виговського, а подав ся до Київа і звідт.л вивабив Шереметева іти з ним на Виговського. Коли сей послухав і полишив твердиню з невеличкою залозою, козаки Хмельницького зараз її взяли і задержали в своїх руках. На Виговського Хмельницький вже не йшов, а вернув ся до Чигирину і там встиг переконати Виговську і коменданта про зірвання з Москвою і здобуте Київа; жадав отже від них, аби залишили оборону і йому здали ся. Сї так і вчинили. Хмельницький по сїм поступив з залозою підступно, як зі здобутою силоміцю; багато людей мали тоді козаки убити. Київ Хмельницький віддав Шереметеву назад. Здаєть ся була се качка — як і много иньших. ²⁾ Jerlicz, Latopisiec, т. II, ст. 35—36.

³⁾ Рукоп, бібл. Ч. 402, ст. 365—367: лист Виговського писаний до Пражмовского зі Степаня з д. 15 січня 1660 р.

смерть Проскури, що умер 8 січня з рани одержаної підчас штурму, спонукала залогоу лишити замок і удати ся до Межибожа. Ханенко вже був тоді відступив.¹⁾

По здобуттю тих замків посунулись українські ватаги ще дальше: бушували вони по Волини, Покутю і Поділю; чинили всюди спустошення, палючи добро й стинаючи людей.²⁾ На Полісся опановали козаки Пиньск і Турів і иньші місточка, в Турові уміщено два полки ніжинський і чернигівський³⁾; 7 польских хоругов, як доносив Виговський, мало навіть перейти на московську сторону, а в Мозирі і в иньших повітах побрали люде від Москви грамоти.⁴⁾ Так отже Виговського зовсім виперто з України. Хотів він ще десь коло 15 січня зі своїми затажцями передершись через Україну піти на злуку до ханських орд, і вести дальше діло, але воно до сего не прийшло.⁵⁾ Справа пішла на иньшу дорогу — зачали ся пертракції дипломатичні.

V. Місія Беньовского.

Не вважаючи на ворожі виступи Виговського і не вважаючи на сї обяви народнього невдоволення в його хочби навіть острійшій формі, обі інтересовані держави — Москва і Польща не могли якось поважитись на ніякий рішучійший і енергічнійший крок на Україні. Обі були передовсім заняті в Литві і там спорили між собою за перевагу; крім того Польща вела, а властиво вже кінчила тяжку війну в Прусії зі Шведами і їх союзниками. Наступила отже коротенька, бо несповна двомісячна перерва, і за той час старали ся пильно обі сторони стати сильнішою стопою на Україні на випадок нових випадків, що вправді не означились докладно, але очевидно висіли в повітрі.

Москва всіма силами скріпляла свою позицію на Україні. Київський гарнізон побільшено ще присланими двом полками, зло-

---

¹⁾ Про облогу Бару оповідає нам дуже детально одинока реляція самого Виговського: рукопись бібл. Чорторійских, ч. 402, ст. 362—372: лист сей був післаний з Степаня д. 15 січня.

²⁾ Рукопись бібл. Оссоліньских ч. 189, ст. 1149.

³⁾ Памятники, т. III, ст. 407—409: лист Виговського до короля з Полонної з кінця грудня 1659 р.

⁴⁾ Рук. бібл. Чорторійских ч. 402, ст. 366: лист Виговського до Пражмовского.

⁵⁾ Ibidem.

женими з 2.000 люда. Всіх вояків мало бути 8.000. По царському указу висланому до Шереметева наказувалось понадто обсадити своїми людьми по переяславському договору Брацлав, а крім того ще надпрограмово Білу-Церков. Наказувалось також зреорганізувати, а властиво запровадити деякі поліпшення в озброєнні; заводило ся отже у драгонів і у стрільців короткі списи загострені по обох боках, довгі списи заведено в солдатських полках; усунено також вчасі старі бердиші (хоч ще полишено якесь число), а на місце них мали носити шпади. Київському воеводі наказано остро уважати на козаків і не допускати до зносин і порозуміння з Поляками, і коли-б можна, намагати на гетьмана, щоби зловив Бенъовского і прислав його до Київа¹⁾ — здає ся, щось вже зачували про його зносини.

Справді Поляки по осінних невдачах, хоч вправді посередних, попробували тепер щастя на дипломатичній дорозі. Вдавала ся вже сама корона по порозумінню через свого агента, спеціаліста в українській справі, волинського каштеляна Каз. Бенъовского.

Ще в осени, безпосередно десь по упадку Виговського, в своїй відповіді на просьбу Виговського, аби вислано війська і грошевої заповоги, король, оправдуючись з несповнення його просьби, поручає бувшому гетьманови зносити ся ві всім з Бенъовским: „zalecać Imieniem I. Kr. Mści częstą w. woiewodzie Kiiowskiemu correspondencyą z Wiel. Kasztelanem wołyńskim, któremu to poruczyć raczył, aby się iako najczęściey z w. woiewodą znosił, iako w tamtey zostawiający bliskości, okolo tego wszystkiego, cokolwiek zachodzić będzie ugruntowanie pokoju szczęśliwie dokonanego.²⁾ Та чомусь Виговський некористував ся його послугами, і ві всім, так з козаками, як з короною, зносив ся сам безпосередно.

До кінця грудня ми нічого не чуємо про Бенъовского. Здаєть ся, що з огляду на ворожі відносини, занепокоєння, і зваживши, як Москва наставала на його особу, він не важив ся на сей небезпечний крок. Коли вже треба було (певно з наказу корони) попробувати порозуміти ся з гетьманом, удав ся на листовну дорогу і вислав десь в останніх днях грудня двох своїх післанців, якогось Селєцького і сотника Василя. Якихось письменних інструкцій від Бенъовского до геть-

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 316 -- 317: Указъ боярину Шереметеву декабря 14—24, 1659 р.

²⁾ Памятники, III, ст. 364—367.

мана ми не маємо, але маємо за се перерібку реляції про їх подорож і побут в Чигирині. Містить вона в собі кілька цікавих образків з козацьких відносин і з відносин на чигиринським дворі — і я її наведу в цілости.

Дорога сих післанців провадила через Бар, Умань і звідти до Чигирина; мабуть мали вони на меті віддати листи до гетьмана на руки Ханенка, що як раз тоді облягав барську твердиню. Послухаймо, що оповідає про се реляція¹⁾:

„Коли Селецкий під Баром віддав Ханенкови лист від Бенъовского, козаки дуже тим утішились, і з надією на згоду розійшли ся домів. З тим то Селецким з Уманя удав ся Ханенко, Грицько Лісницький і решта старшини до Чигирина на раду — власне над тим листом від Бенъовского. Хмельницького застав тоді в Чигирині, і коли віддаючи лист поспитав в імени Бенъовского його про здоровле, попросив той його до господи. Листу не читав. Був дуже веселий, бо саме тоді вивозив річи з Чигирина і пакував ся.

¹⁾ Рукопись бібл. Чорторійских ч. 2105 к. 128 і 129: *Relacya Sieleckiego, który był posłany od J. Mei Pana Wołyńskiego wespół z Wasilem kozakiem. Сесю реляцію винайшов і перевів над нею аналізу проф. Др. В. Чермак, в своїй праці: *Szczęśliwy rok (Przegląd polski, r. 1889, kw. II, ст. 506).**

Вп. автор визначає час побуту сього післанця на перші дні січня (2—6) 1660 р., на тій підставі: в тій реляції деякі дні — почавши від неділі, названі по імени і між иньшим сказано, що „у вівторок дано Селецкому листи“; і справді є в тій рукописи на карті 60 два коротенькі листи — Хмельницького з д. 5 січня і Ковалевського з дня 14 січня (?). Сі листи як раз служать відповідю на лист Бенъовского. Дата листу Хмельницького як раз добре годить ся з понеділком 5 січня: у вівторок сей лист був вже відданий Селецкому.

Одно, як підносить той сам автор, могло би промавляти против сього, се факт, що як раз підчас їх побуту привезено тіло Данила Виговського до Суботова. Міг би заходити сумнів, чи можливо, щоб його доведено до Суботова аж по 3 тижнях по його смерті. По реляції Трубецкого він помер 10 грудня. На се дає проф. Чермак відповідь, що можливо: тоді була зима, могли отже морози добре законсервувати його тіло, а подорож з Калуги могла тоді справді тревати і 3 тиждні.

Як слушно підносить проф. Чермак, реляція вийшла не з першої руки; вона, як видко з її стилізації, подає нам незручне переповідження реляції Селецкого. Властиво могло бути так: Бенъовский все, що чув від свого післанця, списавши відіслав до короля і з сього доперва хтось зробив скорочений зміст. Дивною може видавати ся нам увага: „teraz an falsum nie ręczę — relacyę wypisuję“. Чому переписувач міг мати більше довіре до першої частини? По всякій правдоподібности — се вже слова листу самого Бенъовского.

Коли Селецького разом з козаком Васьком запровадили до господи, гультайство-дейники обступили господу і хотіли обох забити, і аж ледви асавула нагнав їх, а їм додано сторожу. На вечір подано обом їм дві булки вівсяні: була велика доріжня тоді. На другий день відбула ся рада: вся старшина намовляла позістати при королю; тільки Ковалевський сам один уперто держав сторону царя, так, що аж прийшло між Ковалевським і Грицьком до суперечки. Задавали собі много „абсурдів“, Грицько казав, що тобі, Ковалевський, бути на пали, а Хмельницький сидів між ними без ніякої поваги. І розійшли ся, нічого не врадили.

По нараді закликано Селецького і Хмельницький сказав йому, що ми маємо царя і до нього треба їхати. На се відповів Селецький, що я до твоєї голови післаний, а не до царя; і хоч мене геть відішлеш, не багато споможеш ся. Потім казав Хмельницький йому вступити до комори, а в покою зістали самі оба — Хмельницький і Ковалевський і там радили ся, так що все те, що говорили, було чути до комори. Весь зміст сеї розмови був такий, що Ковалевський радив Хмельницькому держати ся царя, бо на се присягав, тим паче, що Ляхи будуть йому по жилах грати ще з пімсти за вчинки батька; по друге не мають Ляхи ніякої сили, і як піде в їх землю, то й собака не забреше, бо не мають війська. Була також рада, щоби волинського каштеляна привабити до Чигирина, але Ковалевський говорив: „мудер он, не прийдет сюда“ (sic!).

По сім випустили Селецького з комори і запровадили до господи. На другий день (себто третього дня з ряду, в неділю) закликано його знов до Хмельницького; і коли рано сам на сам з ним розмовляв зо три години, Хмельницький зложивши пальці присягав, що він був Беншовському ще за батька приятелем: „Нехай приїздить безпечно — не варуєть ся!“ — А потім по малій хвили додав: „нехай їде, або не їде, жаль мені одно: бачиш, що я нічим не орудую, але зрадник Ковалевський; він пише, він печатує, він бунтує дейнеків і до царя посилає листи. Я на віднозі Дніпровій під Трехтимировом, мало що не утонув, пливучи через Дніпер. Я дві неділі у Москви був вязнем, що хотіли, то зі мною чинили. Не мав я до кого удати ся з порадою“.

Потім прийшов Ковалевський з фурією і сказав: „Гетьмане, не можна діло (sic!), треба, щоби той післанець і наш козак, що з ним приїхав, ішли до царя“. І так Хмельницький боячи ся Ковалевського казав нам іти до Суботова, а з Суботова обі-

цяв відправити. Тоді того-ж дня, в неділю поїхали вони до Суботова.

В понеділок (себто 5 січня) до Суботова привезено тіло Данила Виговського, страшно посічене за наказом самого царя. Насамперед потято тіло кнутами на штуки; очи вилуплено і сріблом заляно, уши були сверлом порозверчувані, пальці поприривані, м'ясні (łydki) у ніг ножом по жилам порозтинані, нечужане „zgoła okrucieństwo“. Видів Селецкий, що коли Данилиха припала до тіла, так ся вдарила о трумну, що страшно розбила голову. Прибув ранісенько і сам Хмельницький, і зобачивши тіло дуже плакав. Жінка Данила, його рідня сестра кляла його тяжким проклоном, і коли він хотів піти до неї до покою, кинула за ним поліном. Великий між козаками по сій причині був розрух — коли побачили таку страшну нелюдскість. У вівторок дано листи і виправлено післанця додавши йому копійками 20 золотих, за які він купив пані Виговській сукню, бо дуже лихо з нею поводили ся: одіння не було на ній навіть за пів золотого — боса і нага була. Придав йому Хмельницький до боку післанця, щоби охоронив його від гультайства. З ними разом повертав до Уманя і миргородський Грицько. В Умані разом з другою козацькою старшиною був він у Лісницького на бенкеті і тут козаки пили за здоровле короля і бажали згоди.

Взагалі Уманці побачивши наші сили готові пристати до нас. Держали його в себе три дни гостячи, а потім передавши листи від Ханенка, а устні поручення від решти старшини — пустили до дому. Всі вони наказували сказати, аби він (Беньовский) не сумнівав ся в їх жичливости, і всі обіцяли, що коли йно виступить військо, а буде волинський каштелян, тоді вийдуть і зараз піддадуть ся.

— Тепер „an falsum nie ręczę — relacyę wypisuię: добрий приятель, якого імени не треба видавати, упоминав мого післанця, щоб я (Беньовский) не їхав скорше, аж тоді, коли він дасть потайки про те знати. А се приятель, так треба розуміти, я йому вірю і на його лист можна приїхати.

Говорять, що козацького війська нема разом вкупі. Москви у Білій Церкві і в Ставищах три тисячі, голої і босої; хотіли вони винести ся з Білої Церкви, але їх Кравченко не пустив.

Москва на їх городи силою напирає, але її козаки і силою не пускають. Між тогобічними і сьогобічними козаками велика ворожнеча, неприязнь і зневіре, і вони різко поділені

між собою. Задніпряне не сьміють іти до їх ради, нарікають на Цицюру, що їх так завів. Тай сам Цицюра обробований Москвою і задніпрянськими козаками, невдоволений: Москва позбавила його коний. Між Москвою і козаками велике недовіре і недовіре між самими козаками. Шукають усильно татарської приязни і через мультанського і волошського господаря переговорюють про згоду. Оповідують про хана, що з під Чорного лісу кожного дня зриває по кількадесять Чигиринців. Великі пустки скрізь по Україні, сама тільки чернь і дейники сприяють цареві. Коли тільки військо виступить, то в Богу надія, що все буде добре. Крім Ковалевського всі дотримують щиро, — хоч хто зна, чи щиро; бо й сама старшина стратила повагу, непевна здоровля — думаю одначе, що зичливі.

Досї реляція. Як бачимо, козаки показували тепер таке саме співчутє до згоди, як і перед тим. Вони були готові кожної хвилі піти до користної і недукавої згоди з Польщю, коби тільки була якась іваранція на фізичне поперте з її сторони і на добру незмінну волю до справдішних уступок. Попередні ворожі кроки ще зовсім не були на перешкодї порозумінню. Сам Хмельницький в листі переданім Селецькому виявляє бажанне порозуміння з короною: „військо запорожське по так довгих альтеркациях бажає собі спокою, так з єго мил. королем, як зі всею річю посполитою“. Запевнює дальше гетьман Бенъовского, аби він тільки прибув „з функцією, наданою королем і всею Річю Посполитою, то ніяких трудностей в виконанню недізнає“. То саме лиш з певною модифікацією переказує в своїм листі і Ковалевський і додає при кінці: „За здоровле, всяку вигоду і безпеченьство я сам ручу“.¹⁾

Але Бенъовский тим запевнюванням не йняв віри, він побоював ся зради і не важив ся показати до Чигирину. З листу його писаного до гетьмана десь при кінці місяця січня можемо сконстатувати, що козаки самі послали до нього послів і взивали його до Чигирина на переговори. Довідуємо ся дальше, що сих послів казав Виговський Бенъовскому арештовати і не обіцював ся випустити їх инакше, аж пришлють йому жінку.²⁾

¹⁾ Рукопись бібл. Чорториских Ч. 2105 (к. 60): копія листу Хмельницького з д. 5 січня і Ковалевського з д. 14 січня.

²⁾ Сей лист Бенъовского наводить Соловьев: *Исторія Россиі*, т. XI, ст. 113—116. Що се відповідь на попередній лист, не підлягає сумніву — видно се зі змісту.

За привід до нового листу до козацького гетьмана послужила власне вище наведена інформаційна реляція. Волинський каштелян старається вельми риторичним стилем вплинути на почуте гетьмана і розжалити його як найбільше на московського царя, що тільки мук завдає Україні і його родині. „Так, то для того цар добрий, пише він, що вся Україна повна мук? О якби то воскрес мій любий і сердечний приятель, а батько вашої милости і зобачив одного свого зятя на гаку, а доньку в неволи і збездечену; якби він зобачив другого зятя нечужено замученого, а тіло його покалічене (ту наступає опис того тіла зовсім по словам реляції Селецького) і видів, як друга донька умирає над тілом любого мужа, його малих сиріт, яких вітця замучили; — о коли-б то все Богдан Хмельницький побачив, то, здається, не лише пірвав би ся за оружжя, але кинув би ся з досади в огонь“. Дивно мені, каже далі, як вам може подобати ся руїна на Задніпровю і сі щоденні кривди? Згадує про пригоду козаків під Трехтимировом: „знаю, що ви не добрий воли присягали царю, знаю в яким то ви були положенню; не скорє прибуте нашої помочи було причиною сьому, що вас змушено присягти цареві“. Жалить ся на невдячність Ковалевського, що передше за небіжчика Богдана яко товмач так був прихильний Полякам і так многих зазнав від короля ласк, а тепер обертається спиною до помазанника божого; „забув свою присягу, забув, що колись сам показував на способи поборюваня Москви“. Слова його, ніби Польща була слаба і що як підуть в Польщу, то й собака не забреше — відкидає: „нехай но упораємо ся з неприятелями, зобачите, які ми безсильні. Бій ся пане гетьмане не Польщі а Москви, що незадовго захоче українських доходів і поступить з вами, як і з иньшими. Не гадайте, ще король призиває вас до себе, відчуваючи свою неміч; ні, він кличе вас для того, щоб Україна не стала пустинею, а через то не отворили ся-б ворота до Польщі; при тім всім природний пан (король) не мечем, а добротою хоче повернути своїх підданих“.

„Для Бога роздумайте добре, не стягайте на себе за кривоприсягу кару і поступить по правді. А то як дивити ся тепер на ваші вчинки? Пишете, щоб я приїхав до вас, а мого післанця держалисьте під ключем і хотілисьте відіслати до Москви. Розсудіть і се: чи то гарно вислати післанців до божого помазанника з заявою вірности, а потім инакше поступати і чиж то не значить жартувати з Богом і з королем? Що робить по-

сол — се робить і його пан. Ви своїх послів підвелисьте під таку біду! Та я відаючи, що не одна мати всіх родила, держу тих послів у себе в чести, кожного дня зі мною разом їдять, пють — всього що хочуть мають доволі. Яб їх випустив, але київський воєвода (Виговський) просив їх не пускати так довго, доки не буде прислана його жінка. Пожалуйте мене, випустіть сю невинну жінчину, а я вам посилаю письменну присягу, що скоро пані Виговська приїде до Межибожа, то я зараз відпущу ваших послів“.

І тим разом сказав Хмельницький: „я друг твому панови, най приїздить або не приїздить, як схоче, бо не моє се правління, а папа Ковалевського“.

Сі листовні зносини з волинським каштеляном закінчила доперва відповідь гетьмана, інспірована безсумнівно Ковалевським, з дня 5 лютого.¹⁾ Сей лист з многих причин варт особливої уваги і треба при нім трохи застановитись.

Що до свого укладу, то ся відповідь справді по містецьки скомпонована: можна її уважати за відмовну і за прихильну — в ній вказали козаки на вхід до себе, zarazом і показали замкнену браму. Але попри то вона важна з другого боку, яко акт першорядної історичної вартости, що містить в собі — як завважив польський учений — вірне зреасумоване всіх випадків на Україні від часу упадку Виговського.²⁾ Відбивається в ній вірно та двозначність поступовання, яке знаменує всю козацьку політику останнього часу. При тім піддає вона з'їдливій критиці реторичні базікання Беншовського, обчислені радше на зворушення чуття, як на мудре призадуманне над способами обопільних порозумінь і направи давнього лиха. Вкінці дає вона і критику неконсеквенцій польського правительства.

Дивується ся в нім гетьман дуже, чому то він, Беншовський, піднявшись місії поєднання корони з запорожським військом так нерішучо веде справу і не покаже ся особисто до них — козаків. Що він, гетьман на перший його лист не дав рішучої декларації, то се тому, що він просто не вірив, щоби волинський каштелян хотів бути посередником, хотів їх зблизити з короною. Тепер через другого післанця, як пише, дає певнішу і відповідну декларацію.

¹⁾ Памятники, т. III, ст. 416 - 420: лист гетьмана Юрія Хмельницького, з Чигирина д. 5 лютого 1660 р. Дата ся мабуть латинського стиля.

²⁾ Prof. Dr. W. Czermak, *Szcześliwy rok* (Przegląd polski r. 1839, kw. II, ст. 513—526). Вп. автор уважає відповідь за відмовну.

Насамперед підносить гетьман — немов би в закид Полякам попереднє їх поступованне і маркує висшість загального інтересу всіх козаків понад особисті інтереси самих гетьманів і висказує свою надію, що й Поляки схочуть їх держати ся. Дякує отже королеві, що шле посередника і комісаря не так на потвердження йому гетьманства, як на запевненне свобід всього війська: „хоч, я, пише гетьман, молодший літами і не такого розуму як Виговський, одначе не хочу потвердження мого гетьманства ані царськими грамотами, ані королівськими привілеями і конституціями, бо запорожському військови по вподобанню вільно одного дня мати і трох гетьманів“.

По словам гетьмана вся біда на Україні не через що иншого, як власне через польське правительство, що не хотіло затверджувати вольностей всього запорожського війська, а попирало особисті справи Виговського і лише йому в доживоте старало ся запевнити гетьманство. „Widzieliście wm. m. państwo błazeńską rzecz p. Jana Wyhowskiego, który sadził się razem być hetmanem zaporozkim, kiiowskim woiewoda y xiążęcem ruskim, y tym chcieliście W. M. pozyskać nie mało a tak wszystko utracili“. Сам він тепер нічого не хоче просити і своїх бажань не висловлює, аж тоді все те полагодить, як сам Бензовский приїде. Щож до закиду зломання послуху, який був на соймі в Варшаві заприсяжений, то він зовсім не стійний: відомо бо всім, що єї послі були післані не від усього війська запорожського, але від Виговського, і там побивали ся за його князівство і досмертне гетьманство, а від війська предкладали лише „мальовані вольности“.

Чинить дальше Хмельницький гіркі докори за неprisлане помочи супротив Москви, через що мусіли вони піддати ся цареві. А прецінь можна було при поданій помочи привернути другий бік Дніпра, прихилити його на свою сторону і дати Москві добру відправу; а що так не стало ся, то се тому, що малою жмінкою годі було виступити против московських сил, замкнених в Ніжині, в Переяславі і в Чернигові, „бо дуже ми висилили ся, побиваючись за гетьманство Виговському“.

По при такі численні ласки для Виговського і його прихильників, а поминене його, чує себе гетьман сильно ображеним і сього не укриває, хоч як старає ся бути безінтересовним. Тамтому все дали, „бо хтож отримав від його милости короля князівство, воєвідство, підскарбництво, гетьманство і инші уряди? А мені не хотілисьє попустити бід-

ного Суботова, через що кровавою рукою вчинено такий знак в Польщі“.

Страшні муки і катовання швабів в тім листі гетьман заперечує, каже, що оба вони зійшли зі світа природною смертю: Нечай впав під Биховом серед завирухи, а Данило Виговський вмер по звичайному. „Ліпше-б було писати до мене про ласки його королівського величества і їх вилічувати, як якісь видумані тиранства, яких ніколи не було. При тім нема за що обурюватись на Ковалевського, що прихилив ся до його царського величества, не з урази до короля, але з приводу пана Виговського, що взявши його на Чигиринську гору, придумував і винаходив способи, якби його зі сего світа позбавити.

„Можна-б ширше писати, кінчить лист Хмельницький, але збираючи в кількох словах все даємо вкінці ось таку деклярацію: тракуйте з царем в. м. м. паньство, а не з нами, бо ми цілком є. ц. величеству зичливі і йому віддані. На чім є. ц. в. з вами м. м. паньством погодить ся, тим ми задоволимо ся і вже ні про яку відміну не будемо думати. І так посторонні держави дивують ся, видячи таку нашу несталість. Най отже ніхто не надієть ся і не здогадуєть ся, ніби ми хотіли від царя відступити; бо тяжко того Бог карає, хто своєю переворотністю і хитростію не дотримавши присяги і віри пошкодить Україні; такого Пан-Біг карав і буде карати. А Хмельницький раз за-присягнувши і піддавши Україну, другий раз не думає від-берати“.

Сими словами давала старшина ніби до зрозуміння, що зірвавши з Польщею, зовсім вже не думає з нею лучити ся. Та одначе годі вірити в їх щирість: такі гострі слова в сій кінцевій заяві були радше вложені для осягнення більшої податливости від польської корони, та щоб не подразнити Москви, в разі коли-б від Польщі не осягнено пожаданих результатів. По за тим в цілій тій відповіді, з якої я навів лише декотрі місця, як вже було піднесено, пробиваєть ся ігнорованне недотепних розумовань Беншовского в його останнім листі і з'їдливий сарказм, що подекуди переходить в пряме обвинуваченне корони за її повільне і нерішуче поступованне. Не до смаку було козацькій старшині і се, що волинський каштелян трактує всюди українську справу з польського становища і старає ся козаків прихилити не на підставі добровільної умови, не як рівних з рівними, але яко збунтованих підданих, великим милосердем короля. В тій справі козаки старались ста-

нути на иньшій становищі. Хмельницький, як се видно добре з сеї його відповіді, зазначає всюди виразно самостійність України і хоче тільки союзу добровільного і рівнорядного. Не бачимо тут оправдання з провин, але чуємо жаті з причини заподіяних кривд через невідповідне поступованне Польщі. Яко репрезентант України відзиваєть ся гетьман в тоні зрозумілої гідности. Можливости на порозумінне не відбирає, але зазначивши для контрасту прилученне України до Москви, хотів тим спонукати Польщу до більших уступок і більших жертв.

Певно ніщо иньше, як ся відмовна заява, хоч би не щира, послужила для Бенъовского мотивом до зірвання дальших зносин.

VI. Зимова кампанія 1660 р.

Що посереднича акція Бенъовского до нічого не доведе, се можна було предвидіти вже на самім початку.

Була вона позбавлена всіх реальних підстав і впливала з недокладного з'орієнтованя в козацькій ситуації. Бенъовский заходив ся вплинути на гетьмана, дражнячи його чуте і представляючи пакости, які Україні заподіювала Москва, вкінци може предкладав — припустім, навіть і якісь користні умови; та чиж одна ще воля — навіть сьогобічної старшини, що справді дуже була невдоволена з московської господарки, могла вплинути на зміну сього, що зайшло по унадку Виговського? Знаємо хто був Юрий Хмельницький, і знаємо яку він мав повагу. Могли правобережане його слухати, але на Лівобережю його власть була номінальною. Там дуже сильною стопою станула вже Москва, маючи за собою по містах сильні залоги і відданих собі полковників — з особистих інтересів і амбіції, чи иньших причин; а коли були деякі невдоволені, мусіли тихо сидіти і сього не показувати. Що таких тихих малькотентів було трохи, се безперечно, і се бачимо опісля, по чуднівській кампанії, коли декотрі, з давних ніби приятелів Москви, стають перші на чолі бунту і різко виступають против Москви. Тя що найважнійше, був за царем нарід, якому вже доіли до живого сі фідьовання і неспокої по Україні, і який волів жити безпечно, хочби в кривді і неволі, як на непевній житя і маєтку свободі. Держала вкінци московську сторону і запорожська Січ, де верховодив всемогучий Сірко і новий кариєрович Бруховецький. Припустім, що правобережні полковники могли-б уло-

жити якусь нову згоду, нехай се буде і відновлене гадяцької умови, — то вона могла-б, з великою бідом з'обов'язувати лише Правобережжя, а річ певна, що Лівобережжя не пішло-б за тим, і коли би гетьман хотів силоміцю притягнути другий беріг, мусів би піднести війну й наразити ся на дуже непевні наслідки. Се ясно стояло перед козацькою старшиною і зовсім не зле думали вони, коли можливість успіхів ставили в залежність від польської переваги над Москвою — від їх сильної армії.

На такому самому становищі в поглядах на українську справу стояв і Виговський, не аби який знавець обставин на Україні, поучений до того ще гірким досвідом безуспішних своїх попередніх порозумінь. Він не вірив в дипломатичну дорогу, а всіми силами старав ся привести до нової експедиції на Україну.

Дуже енергічно брав ся він до роботи. Як міг стягав наємників до Степаня і твердив його, щоби оборонити ся перед находом ніжинського і чернігівського полків, що раз ураз йому загрожували з Литви і його непокоїли.¹⁾ Всіх сил уживав, щоб спонукати до діла корону, яка тим разом більше зайнялась його справою: „Не страшна — як писав він тоді до Польщі — тепер козацька сила, в бурях домової війни і флюктуаціях підірвана, коли що найчисленніші полки вигинули: полтавський в 40.000, миргородський в 30.000; прилуцький і іркліївський до тла знищені, а міста і села поросли кропивою: одні з осадників лягли в тих численних побоевищах, а иньших з жінками орда пігнула в Крим. Всього на всього козацького війська ледви буде 40.000, а й воно не стане всею силою на однім місці, бо мусять розірвати ся і стати на полях супротив Татар. Кілько разів йно Москва звела на Україні битв, тільки разів щастем його кор. величества понесла пам'ятні нещастя“.²⁾ Иньшими разами просто страхав — писав, що „Хмельницький вже порозсилав по полках універзали, накликаючи військо до скорої виправи на Польщу, а сам, коли не рушив ще, то певно думає рушити по руських св'ятах (по Різді), кількадесять армат вже виправив поперед себе; тому нехай королівське величество радить, якби то запобігти сьому скорою висилкою військ“.³⁾ Але найважнішим здобутком, яким скинений гетьман потрапив заохотити Польщу, чи може навіть примусити до нової акції, була без сумніву та обставина, що йому

¹⁾ Памятники, т. III, ст. 408: лист Виговського до короля з грудня 1659 р.   ²⁾ Ibidem; ст. 404.   ³⁾ Ibidem; ст. 406.

вдало ся втягнути до своєї справи, давних своїх союзників Татар. Ми вже знаємо, яким важним чинником були для Виговського Татари в цілій його політиці і в його боротьбі з Москвою. Як виділисьмо, упав він для того головню, що Москві вдало ся відлучити Татар від нього і наслати Сірка і Хмельницького на татарські улуси, і се запечатало його упадок.

По наглім звороті в ситуації, яка була описана наступила, і по зміні гетьмана, хан з початку не міг з'орієнтовати ся. Річ природна, що вибір нового гетьмана ще нічого сам по собі не творив, і коли хан помагав Виговському, то не робив сього лиш для його особи, а тільки задля свого принципіально ворожого становиска до Москви, і був готов стояти рівнож і з Хмельницьким, коли-б він пішов тою самою дорогою, що попередник. І справді Хмельницький старав ся задержати хана за собою: по своїм виборі повідомив його через свого післанця про свій вибір, заявив себе підданим короля, з'обов'язував ся з ханом держати на дальше заприсяжену вірність і обіцявав ся спільно з ним йти на кожного спільного ворога, а особливо на Москву.¹⁾ Одначе Виговському удалось вивести сю справу на чистоту: по переяславській раді післав він свого післанця до Криму і просвітлив ситуацію.

Се був важний усьпіх: „Не відразу ся новина порушила хана, але коли пізнав, що звідси може для нього бути нове небезпеченство, зараз наказав орді готувити ся до війни і пасти коний, і зараз з післанцем моїм післав свого з листом до краківського воеводи (Ст. Потоцького) намовляючи його зараз рушити на Україну, і вже посилає часть свого війська на зустріч до Камінця і мене гет кличе до спільної роботи против ворога. Инакше, колибисьмо тепер з ним не справили ся, то на весну хан заповідає від себе великі труднощи“.²⁾ Всякі листи, які до нього надходили від нього, Виговський слав в Польщу до короля і до Станіслава Потоцького і раз в раз пригадував про їх обовязки.³⁾

Се позисканє Виговським Татар і його енергія до боротьби справді вплинули тепер на короля дуже. Тай вкінці і політичний інтерес наказував використати до половини вже доведене діло. За війною був король, були і сенатори⁴⁾; треба було лише, що най-

1) Памятники, ст. 407. 2) Ibidem, ст. 408. 3) Ibidem, ст. 403—408.

4) Рукопись з архиву князів Сангушків в Славуті, ч. 170, ст. 5, Copia listu JM. P. Wwdy Krakow. do Króla JM.

важніше, спонукати до попертя сеї справи і до походу на Україну старого гетьмана Потоцького, що кватирував з військом на Волині і на Поділю. Треба піднести, що й перед тим король і сенатори не були глухі на поклики Виговського та взивали Стан. Потоцького, зараз по його нещастю, йти на Україну, помагати київському воєводі і не дозволити козакам опанувати твердинь, а передовсім чигиринської.¹⁾ Зрештою се була дуже реальна справа для корони: раз могла вона привернути Україну, а по друге скинути зі своїх плечей тягар удержування армії в своїй зруйнованій до крайности державі. По щасливім покінченню воєнної експедиції повинна була вся полуднева армія вступити на Україну і там розложити ся на кватири: тим способом думало правительство звільнити ся від тих частих скарг, які раз враз до нього приходили від збіднілої людности східних провінцій, і вкінці полишило-б ся для нього дещо більше війська, що в великій біді тоді воювало в Прусах. Західні провінції були так спустошені, що не було про се й бесіди, щоби там військо могло по воєнних трудах покріпити ся.²⁾ Але все то було даремне супроти крайно зруйнованого скарбу та неохоти і нездарности самого гетьмана.

Король оправдуючи ся перед Потоцьким з неправильної виплати війську складав справді сам чималу вину на пустий скарб: „Що до сього часу в многих воєвідствах скарбові асигнації лишили ся без пожаданих наслідків, то причина йно в бідности держави. Терпить від сього не тільки військо, але і вся вітчизна, прийшовши до такої біди, що не може ніяк сплатити ся, хоч уживає до сього всіх способів і мусить дозволити на військові екзекуції з нарушенем (z obliżeniem) власних прав і свобод. Справді дуже бажавби я собі, щоби убогим людям вже раз був даний спокій і полегші через знесенне тих екзекуцій (ex suspensa executione), бо їм ледви остає ся тільки того духу, яким живуть. Много є таких, що через екзекуції позбувають ся своїх дібр, щоб тим успішнійше могли звільнитись від претензій кредиторів“.³⁾

Але друга не менше важна причина повільного поступованя і несповнювання королівських наказів буда, як се вже король

---

¹⁾ Рукопись з архиву князів Санґушків в Славуті ч. 170, ст. 2—3: *Respons urodzonym Michalowi Ciechanowskiego, Porucznikowi urodzonego Strażnika wojskowego u Woyciechowi Bębnowskiemu, Towarzyszowi urodzonego Obożnego Koronnego, Posłom od Woyska posłanym, na postulata od tegoż woyska doniesione J. K. M., z kancelaricy dane dnia marca 1660.* ²⁾ Ibidem. ³⁾ Ibidem.

не укриваючи перед старим гетьманом говорив йому в очі, се повільність Потоцького.¹⁾ Сам від себе гетьман складав вину на брак артилерії: „давно бувбим я вже вирушив — писав до короля в дорозі під Могилів — коли би не була приїздила ся артилерія, около котрої і так був не аби який непорядок, і була би певно не рушилась, коли-б я не був її своїм власним коштом рушив зі Львова. До того і порохи, які спорядив скарб, були фальшиві, і я мусів казати їх перероблювати і на їх місце иньший зладити. А нім того всего не зготовано, годі було прецінь вибирати ся. Під Охматовою малисьмо і більші сиди, а дізналисьмо немалих трудностей; сохрани Боже, щоби я тепер нерозважно поривав ся: треба було-б в противнім разі або назад завернути ся, або зі згубою війська, на яким лежить спасенне Річи-Посполитої, приготувати вітчині кінець. Зводячи то все до купи і слухаючись ханської ради, який до мене послав посольство, щоби я так довго не рухав ся, аж доки би його війська не прийшли, мусів я відложити воєнне діло на пізнійше“.²⁾

Так отже військо сиділо на кватирах, а на Україну зовсім не спішило, хоч в літі чи в осени дістало якусь частину належитостий. Коли-ж надійшла зима, стало знов добивати ся належної кварти і певно мусіло добре наставати, коли гетьман, чи то аби мати від нього спокій, чи може, щоби його рушити, на що на нього зі всіх сторін напірали — не повідомляючи навіть про се короля, без ніяких попередних скарг, що могло би почасти оправдати сей його поступок, як се сам король підносив, — видав сам від себе і від війська до городів маніфести на доставу належної асистенції; повідомив про се, що правда, і незненьского архієпископа.³⁾ Сей самовільний учинок підніс напруженє, яке вже було і так від давна між ним і королем — до крайности. Король був дуже обурений на гетьмана, що він не виповнив в осени його наказу, не споміг Виговського і через се утрачено Україну. „Byłaby się in fide zatrzymała tamta provincia, gdyby wojsko wcześniej tam zostające u wielmożny

¹⁾ Вказує на се король в своїм листі, писанім перед самою моголівською експедицією, або й може по ній. Злагоджуючи попередне непорозумінне пише: w czym Uprz. Wąsz. ubliżyłeś Naszey powadze zwykłą swoją po te czasy powolnością, życzliwością nagrodzisz. Ibidem, ст. 6—7.: Respons. Jan Kazimierz z łaski król Polski.

²⁾ Рукопись в архіву князів Сангушків ч. 170, ст. 5: Kopia listu JM. P. Wwdy Krakowskiego do króla JM.

³⁾ Ibidem; вище згаданий respons Posłom na Postulata wojska“.

woiewoda kiiowski byli posiłkowani.¹⁾ Posłać było iakośmy pisali, nie zycząc, abyś się był sam uprz. wasz. ruszał, aż sporządziwszy armatę — woysko konne, o które w posiłek krwawemi łzami prawie prosił y tak często solicitował wielmożny wwdą kiiowski; byłaby była z Czehryna y armata y municia, gdzie to wszystko per remoram posiłków ze dwiema tysiącami nie beczek, ale fas prochu, który by był na kilka lat mógł sufficere, cessit nieprzyiacielowi. Takoweż były y od hana tatarskiego wszystkie do nas poselstwa i nakazy, aby iako nauprzedzey nasze woysko szło w Ukraine²⁾ Заплату війську уважав король не тільки зайвою, але просто переступом тому, що тим подано привід до нових жалів і нарікань на покривдження війська, яке серед великих недостатків вело війну в Прусах, а платні не дістало ще навіть і за попередний рік.³⁾ А вже найбільше діткнуло короля, що Потоцький виданнем маніфестів нарушив сферу королівської влади: „przy nas iédnak iako wszystkich urzędów przysięgłych, tak daleko bardziey nie przysięgłego hetmańskiego originalis autoritas y suprema potestas zostawa, którey my sobie w ręku wydrzeć nie damy. Na manifest iego nie zdało się Nam odpisać y podawać do grodu remanifestathey, indulgemus w tey mierze senectuti y zasługom domu iego“.⁴⁾

Здаєть ся, що король в своїм обуреню запротестував таки против видання тих маніфестів⁵⁾ і тим дуже образив старого Потоцького. Наступила була між ними через то остра виміна листів; прийшло до того, що гетьман чинячи короні і раді закиди за свою зневагу і за здержанне заплати, зважив ся погрозити і домовою

1) Ibidem, ст. 7—8: Kopia listu od J. K. M. do J. W. P. Marszałka koronnego ze Gdańska 15 Martii 1660.

2) Respons Posłom. 3) ibid.

4) Згадана повисше копія листу короля до маршала Любомирського.

5) Що так воно було, можна здогадуватись з інструкції даної послам від війська. Гляди: Instructia Ich MM. Panu Michałowi Ciechanowskiemu Porucznikowi Roty JM. P. Strażnika woyskowego y Woyciechowi Wębnowskiemu Towarzyszowi Roty JMP. Oboźnego koronnego, Posłom od Woyska do J. K. M. wyprawionym. Тамже, ст. 1—2. Оригінал сеї інструкції маємо в рукописи бібліотеки Черторийських ч. 402 ст. 372—375, він датований: Z Zynkowa, d. 12 Februarii 1660. Станіслав Потоцький каже в листі до короля, що „deputaci woyskowi znać dali, że na assignacie moie, z któremi recurrebam do W. K. M. P. M. M., insze nastąpiły ordinacie y bardzo to samo commovit exercitum; przynoszę ten niesmak mój y woyska przed maiestat“. Copia listu J. M. P. Wwdy krakow. do Króla JM.

війною: „Przez co tedy w taką w. k. m. upadłem niełasę w siwym włosie moim; inszego w. k. m. spodziewałem się effectu, żem się tego nieszczęścia dosłużył, boleć na to muszę. A przytym to oznajmuję, iż do woiewodztw wydałem uniwersały, aby się assignatiom moim dosyć stało. Zaprawdę nie tak w robocie woienney zostaiące y po tak wielkich rozruchach nieuspokoione zachęcaią woysko, które iuż ztąd samowszedłszy in desperationem iść do Polski dla odzyskania chleba chciało, bym go był persuasyią i prośbą moią nie zatrzymał; y tak nie wiem, ieżeli mię non deseret, ieżeli go ten chleb nie doydzie, uzna to każdy, ktokolwiek był radą w. k. m., że nie uważnie to radził. Bo ia nic nie widzę, żeby ta sprawa do dobrego miała przyyść końca, y owszem tego się spodziewam, że ex hac scintilla civilis belli erumpet flama; y strzeż tylko Boże, aby nie z ostatnim to było oyczyzny naszej upadkiem. Iako się w tym żalu moim uskarżam w. k. m. panu memu y dobrodzieiowi tak y do innych ich m. p. senatorów recurro, aby sorti meae compati raczyli o całości oyczyzny, wolności y swobod swoich radzili. Sam zaś przed Bogiem y Maiestatem w. k. m. oświadczam się, iż nie przy mnie będzie wina, ieśli co aduersi in Rmplicam dimanabit“.¹⁾ Король в листі своїм з Іданьска до маршала, називає Потоцького прямо мальконентом і скаржить ся, що він баламутить против него людей і по Польщі розсіває на нього і на двір лихі вісти — „czego nie dostawa tylko, że ieszcze na rokosz zawoła; przegrażaią się listami swymi niektórzy (дехто зі сторонників Потоцького), że się nakoniec udać myślą ad externam protectionem.“²⁾ Вкінці одначе стало на тім, що король випер ся перед гетьманом з легким закидом на зле інтерпретованне його слів, що він зовсім його наказу не зносив і хліба жовнірам не думає відбирати.³⁾

Та се не було одинокою причиною до непорозумінь. Здасть ся, що старого, амбітного гетьмана образили ще більше заходи двора відобрати йому булаву, а віддати в руки енергічного руського воєводи Стефана Чарнецького.⁴⁾ Був се проєкт підданий ніким иньшим, як Виговським, що сильно інтригував против Потоцького, не можучи його стерпіти за таку повільність і змарноване стількох догідних хвиль. Він то в своїх благальних листах раз враз

¹⁾ Тамже, ст. 5. ²⁾ Kopia listu od JKM. do JWP. Marszałka koronnego. ³⁾ Respons. ⁴⁾ Dr. W. Czermak, Szczęśliwy rok, (l. c. 1889, kw. II, ст. 524).

допрошував ся, щоби корона віддала провід завзятому Стефанови Чарнецькому.¹⁾ Було се на руку правительству, і сього проекту воно не покинуло, а противно, старало ся його виконати. З початком лютого посилено до Потоцького навіть післанця, якогось Белзецкого, аби намовити гетьмана відступити булаву Чарнецькому.²⁾ Як йому ся місія повела ся — не знати, досить, що Чарнецького справді вислано на Україну і він вже був в Луцьку, одначе завернено його звідти назад до Литви для відпору Хованського, який вже був опанував майже всю Литву.³⁾

Провід в українській кампанії зістав ся таки при Потоцкім. В перших днях лютого⁴⁾ полишив Виговський зі своїм військом околиці Дубна і удав ся в напрямі до Кременця, де здаєть ся мав получить ся з дивізією Потоцького. Всього війська, що взяло в нім участь було несповна 10.000; а крім того долучило ся понад 1½ тисяч орди.⁵⁾ Зі значнійших взяли участь: Іван Виговський, Андрій Потоцький, коронний писар Іван Сопіга і Казимир Беншовський.⁶⁾ Але похід, як сього сподівав ся передше сам гетьман Потоцький, задля дуже гострої зими, з недостатку провіанту не удав ся. Ось як описує сю нещасливу

1) Памятники, т. III, ст. 400 і 406.

2) Teki Watykańskie ч. 24: Avviso: Varsavia, 1 Febbraro 1660. Поводом, що Потоцького уважано невідповідним до воєнних трудів, подавано його глибокий вік: stante la sua grave età.

3) Respons; Jerlicz, т. II, ст. 45; Teki watykańskie, ч. 24: Varsavia, 8 Febbraro.

4) Памятники, т. III, ст. 414—415. Як видно з листу Виговського писаного дня 1 лютого, він був іще в Дубні, ватажці його були вже за Заславом. Jerlicz, т. II, ст. 37 оповідає: „ruszyło się z Dubna wojско кварціане ку Krzemieńcu і Zbarażu і innych miast, naczyniwszy tu głodu і zniszczenia w krajach wołyńskich około Otyki, Kowla, Dubna, Ratna і innych miast województwa wołyńskiego.

5) Такі цифри подає власне реляція самого Потоцького під тит.: „Transaktia terażnieyszey Woyny Ukrainney“. Рукопись з архиву князів Сангушків в Славуті, ч. 170, ст. 3—4. Інші обчислення менше певні я поминаю, піднесу тут, що від Татар ішло Виговському в поміч далеко більше, бо аж коло 12.000 орди. Таке писав з Іданьска на підставі татарських інформацій король д. 9 січня 1660 р. — рукопись бібл. Чарторийських ч. 2105 л. 40. Що велика скількість орди стояла на полудневих границях України і звідти робила напади на Крилів, Кременчук, Корсунь, Богуслав, Умань, а навіть добігала до Чигирина — говорить сам Виговський в знанім нам листі до Пражмовського і до неї — як знаємо — хотів він перебити ся (рукопись бібл. Чарторийських ч. 402 — лист зі Степаня з д. 15 січня 1660). Мабуть гостра зима перешкодила всім прийти в поміч.

6) Акты, т. VII, ст. 317—319.

експедицію під Могилів сам гетьман в своїй реляції до короля¹⁾:

„Військо вийшовши з Кременця йшло аж до самого Зінкова пустинню, що більше — мусіло перебивати ся через сніги без сїна (в оригіналі тут кілька рядків нечиткі). І так ішло трактом до Могилева; і хоч там знайшли села, але збіжа не могли ніде здібати, не стрітили людей, не стрітили і одної штуки товару. Ще в осени селяне довідавшись, що ми до них вибираємо ся з військом, повимолочували збіже; частину закопали в землю, а другу частину завезли до твердинь і там зі всім своїм добром і достатками разом з деякими козацькими полками позамикали ся. Так отже машеруючи через пустий край задумало військо добувати хліба штурмом в Могилеві, що лежав на самім тракті і де замкнуло ся кількох комендерованих козацьких полків в числі, як їх раховано, коло 6.000 козаків з самопалами. Тому що трудно було добувати хліба в такій, з природи місця добре охороненій твердині — тож довго воевода роздумував, чи має припустити штурм; і справді признав за відповіднійше радше занехати, одначе, що голод до того примушував і чужоземні офіцери не розуміючи ся на козацькій війні, легковажили собі її, і твердиню уважали легкою до здобутя — тож приступив до діла.

„Коли же військо стало штурмовати, охота в чужоземських значно спала — але належить ся офіцерам признати, що дуже відважно ставили ся; аж приходило ся кінному війську зсївши з коний додавати їм відваги. Але коли кінне військо з хоругвами підступило під самі вали і стали з козаками на валах з руки (wgrasz) бити ся, чужоземні не тільки що їх не спомагали, але від тих штурмів відступили. Тоді польське військо не маючи від піхоти якоїсь запомоги, побившись під валами пів години, мусіло завернутись і собі від валів.

„І я тоді відступивши від штурму, а не маючи ніякої поживи так для себе як і для коний, мусїв посилати під'їзди за Дністер до Волощини, і якби волоський край був не відживив війська, як і коний, мусїла би з голоду ціла армія пропасти.

„По тій облозі Могилева, по нараді вирушило військо до Шаргороду, але що і там не застало живности, приходилось посилати підїзди в дальший край — так на розглядини за неприятелем, як і по живність, чи не трафіла ся-б яка в дальшійм краю. Одначе і тут не удалось, бо не тільки сїна анї збіжа по

---

¹⁾ Transactia woyny terażnieyszey ukrainney, як вище.

селах і по полях ніде не було, але не знайшли ніде і самої со-
ломи, і під'їзд зморений голодом повернув з нічим, а решта з че-
ляди і товариства прийшли за кілька днів пішки за під'їздом,
бо не було чим коний нагодувати (видко вигинули).

„Так то до крайности збідованому війську прийшлося са-
мому собі радити, що має дальше почати? І станули на тім:
з огляду, що в тих краях нема ніякої поживи, і орда з ханом
не прибула — тай тоті мали так зморені коні, що не можна
було з них вибрати навіть 400 до під'їзду, і що річ нечувана —
жадали, щобиємо до вартовання їх давали драґонію — так отже
не маючи своїх сил, а слабу орду, прийшлося рейтирувати,
а військо розложити до весни в тих краях. А і се було для
є. м. добродія (Потоцкого) не малою споную до повороту, що
господари заходили ся пильно коло погодження орди з коза-
ками. Ми побоювали ся, щоби і з сею останньою не прийшло
до яких клопотів, аби се не сталось для нас руїною. Язики,
яких під'їзди часто приводили, інформували воеводу, що козаки
і Москва ніде тепер не збирають ся, але замкнувши ся по
твердинях мали вичікувати, нім наше зморене військо не піде
дальше в Україну, а доперва при таяню снігів і при розтічи
мали всі з твердинь вирушити і згуртовавшись ударити разом
на наше збідоване військо. А тепер не тільки сіно, але і со-
лому по полях і коло твердинь повипалювали, щобиємо не
мали чим погодувати коний; і коли-б навіть прийшлося їх до-
бувати, то не десятьма тисячами, якого і десять тисяч не було
сповна, але і сто тисяч було би ще мало“.

Так отже ся зимова експедиція і вся акція Потоцкого, що
мала місце в половині лютого (в днях 9—18 лютого)¹⁾ задля
трудного часу і иньших хиб не принесла для Поляків ніякої
користи і випала досить фатально, хоч — як писав в своїй ре-
ляції до депутатів в Борисові Стан. Потоцкий — „не з так
великою стратою людей, як се звичайно буває при таких ока-
зиях“.²⁾ По словам московської реляції мали козаки побити
досить польської старшини. З козаків дістав ся до неволі ко-
лишній київський полковник, а тепер союзник і товариш недолі
Виговського, Антін Жданович.³⁾

1) Гляди: Отписка воеводы Василья Шереметева, як вище.

2) Памятники, т. IV, відділ 3, ст. 1—3.

3) Отписка царю воеводы Василья Шереметева; Jerlicz, т. II, ст.
40, рахує польські страти на 3.000. По його словам число козаків зам-
кнених в Могилеві виносило 8.000.

В цілій тій кампанії, як бачилисьмо, до стрічі в поли з ворожими військами ніде не прийшло. Часть полків, боронили ся безпечно з кріпости і зовсім не думали виходити в поле битись з Поляками. Повідомлений про похід Поляків і візваний полковниками, хотїв піти на виручку обложеним полкам уманський Ханенко, але боячи ся Поляків задержав ся в місточку Кубличі і там рішив ся чекати московської помочи — просив її від Шереметева. Прибув вкінци з Білої Церкви князь Козловский і дня 19 лютого станув в Умани; звідтам пішов йно дальше на Побоже аж до Кублича, але там вже довідав ся, що Поляків під Могилевом нема, і завернув ся нараз до Умани. Опісля з Умани повідомив лиш о всім київського воеводу і відіслав йому листи Ст. Потоцкого і Ів. Виговського, які посилено до міст і до полковників для позискання їх на свою сторону.¹⁾

І знов польський гетьман розложив своє військо на квартири по Поділю і Покутю²⁾, а Виговського післав на Горинь і Случ, де, як доносив опісля в цьвітні канцлер Миколі Пражмовському — „не тільки себе, але і коний не можна було вижити“ і місто відпочинку військо занявши від Волини весь пояс, мусіло йно раз враз вганяти ся за ворогом.³⁾ Воєнних кроків тим ще зовсім не понехано, а відложено на пізнійше: „коли покаже ся трава, мало військо вийти в поле і зділати се, що є річю війни.“⁴⁾ Плян великої кампанії був відложений на літо. Він був здіснений справді — сю кампанію ми оглянемо в дальшій розвідці.⁵⁾

---

1) Отписка воеводи В. Шереметева. 2) Памятники, т. IV, відділ 3, ст. 3. 3) Ibidem, ст. 10—12: Лист Виговського до Мик. Пражмовського в Городка в цьвітня 1660. 4) Лист Потоцкого до комісарів.

5) При закінченню почуваю ся до милого обовязку зложити подяку Вп. Проф. Л. Фінклеви за поміч уділену мені в сій роблої: за спровадження потрібних мені материялів з архіву кн. Сангушків і за уділене до сконтролюваня відписаного материялу з бібл. Черторийских своїх відписів листів Виговського.

Miscellanea.

Недруковані твори Артемовського-Гулака.

За життя Артемовського (умер 1/13. X. 1866. р.) друковані були мабуть лише 11 його поез, котрі зібрав Куліш і умістив в петербургській „Основі“ (1861, III, 78—113). Але відомі були ще й деякі иньші його вірші, особливо російсько-патріотичного змісту, писані в початках кримської війни. В році 1882 уміщені були в львівському журналі „Свѣт“ (нр. 14) дальші 3 поезії його, а потім 1896 р. в львівській „Зорі“ (чч. 19—24) ще 10 поезій. В р. 1897 подала „Кіевская Старина“ (ч. III) дальші 19 недрукованих віршів, тойже журнал в р. 1901 (ч. V) ще 3, а в р. 1903 (ч. IX) ще 5 віршів. Крім того Петров в своїх „Очерках истории украинской литературы“ (Київ, 1884) подав 1 поезію цілу, а з 2-ох частини.

Сього року я взяв ся до видаваня творів найзнаменитших руських (українських і австрійсько-руських) писателів. Бажаючи видати в першій томі твори Котляревського, Артемовського-Гулака і Гребінки, я став шукати особливо за недрукованими ще творами Артемовського і писав за ними до Харкова, Київа і Одесси. З Харкова, де поет 49 літ жив і де умер, де отже й повинно-б знаходити ся найбільше письменничої спадщини по нім, я не дістав нічого, навіть відповіді на мої листи з тої сторони, звідки я мав обіцяну поміч; але з Київа прислав мені п. Житецький цілий жмут паперів, на котрих було списаних 34 творів Артемовського, а межі ними 10 або зовсім ще недрукованих, або друкованих лиш в части.

П. Житецький не пам'ятає, коли, від кого і на що дістав ті папери. Я-ж пригадую собі, що при кінці року 1874 або з початку р. 1875, коли я редагував львівський півмісячник „Правду“, на таким самим папері і таким самим письмом прислав хтось з України переписану „Іліяду“ Руданського (опісля я звернув її, мабуть р. 1878, видавши з неї шість книг). Отже видно, що тоді мусіла бути в Україні гадка видавати твори українських писателів і задля того ті твори переписувалися.

Як Іліяда так і твори Артемовського списані великим виразним почерком на жовтавім папері, в форматі фоліо. Декуди видно поопущані слова, як коли-б переписувач не міг відчитати оригіналу, а декуди ті прогалини заповнені пізнішим письмом тої самої руки.

В тій збірці знаходять ся: а) всі 11 пес, поданих ще Кулішем в „Основі“, а потім передрукованих Онишкевичем в його „Рускій Библиотеці“ (1877), з деякими добрими варіантами; б) з иньших друкованих творів: 1. Приказки, 2—4. Перелицьовані три оди Горация (Розкаяне Охрима, До Терешка, До Грицька), 5. На від'їзд Лонгінова, 6. На закінчене екзамена, 7. До неї-ж (= Матери вдові), 8. До Любки, 9. Упадок віка, 10—12. Псалми 123, 133, 139, і 13. Тече річка (лише половина), все те також з деякими добрими варіантами або і доповненнями.

Наконець є там ще в) отсі твори, доси недруковані: 1. Справжня Добрість, 215 вершів (з них вже подав Петров 28); 2. Дві пташки, 12 вершів (з них подав Петров 5); 3. Нагайка; 4. До Юхима; 5. Псалма 91; 6. Псалма 140; 7. Мому синові; 8. Пісня; 9. Сливіцькому; 10. До Варки. З тих десятих віршів я чотири красші помістив в моїм збірнику творів Артемовського, а шість слабших подаю оттут, бо думаю, що треба заховувати від зтрати і найслабші твори наших визначніших писателів, а власне такі, які, хоч би й не мали ніякої літературної вартости, причинити ся можуть до пізнання життя і характеру писателя.

Додам іще, що п. Петров, видаючи свою згадану висше книжку, користувався сею збіркою п. Житецького; звідси і походять подані ним поезії або частини поезій, яких не було у Куліша, і таким способом він міг окрім 11 творів Кулішевих вчислити ще дальші 9 творів, які на його гадку визначають ся з поміж иньших.

Збірка п. Житецького написана правописю, уживаною в 70-их роках в галицьких виданнях, котра від нинішньої різниться головню тим, що 1) нема в ній *ї*, отже *і* уживає ся за нинішне *і* і *ї*, 2) що стоїть декуди *и*, де нині ставить ся *і*, 3) що уживало ся *ё* замість *ю* або *йо*. Сеся правопись не має нічого спільного з правописю Артемовського, я подаю отже його твори в нинішній правописи.

Справжня Добрість.

(До Грицька Основяненка).

Хто Добрість, Грицьку, нам намальовав плаксиву,
 Понуру, мов чернець турецький, і сопливу,
 Той дале-бі що москаля підвів;
 Той Добрісти не зна, не бачив і не чує,
 Не пендзем той її, але квачем малює,
 Той Добрість обікрав. Не любить Добрість сліз;
 Вона на всіх глядить так гарно й веселенько,
 Як дівка, од свого ідучи пан-отця
     До церкви до вінця,
 Глядить на парубка мов ясочка пильненько.
 Не квасить Добрість губ, бо із її очей
     Палає ласка до людей;
 Вона регоче там, де і другі регочуть,
 Сокоче, без брехні, де і другі сокочуть,
 І не цураєть ся гульні і вечерниць,
 Чорнявеньких дівчат і круглих молодиць.
 Вона й до милого пригорнеть ся по волі,
 Та ба! та не дає рукам свавільним волі;
 Вона й горілочки ряди-в-годи хлисне,
 Та носом, мов свиня, по улиці не рие,
 По соромицькому не кобинить, не виє,
 Під лавкою в шинку, мов цуцик, не засне.
     Вона, де треба, пожартує,
 Та в глуздом жарти всі і з розумом міркує;
 Вона не виверта із-під лоба білків,
 Мов цап, задушений в кошарі од вовків;
 Не стогне, не сопе і вігтів не кусає,
 То з тим то з сим таки помовить, погадає.
 Як патока, так річ у неї на губах,

І сьміх її цвіте, мов мак той на грядках.
 Для неї все одно, що в згоді, що в пригоді:
 Бог, каже, краще зна од мене, поки годі.
 Хоч кіл на голові, як кажуть, їй теши,
 Хоч ти візьми її печи, або души:
 Не зна вона, що ті людські переполохи,
 І не злякаєть ся ні од чого ні трохи.

Як паля в лотоках простісінько стремить,
 Хоч хвилі як в неї бушують і бурхають,
 Хоч на неї шматки із криги напірають:
 І Добрість так в біді і в лисі так стоїть.
 Нехай гострить свою, мов бритву, Доля косу,
 А Добрість вигляда, мов камінь з-під покосу;
 Наскочить на його коса, задзеленчить....
 Хрусь на-двоє! а камінь все лежить!

Нехай як хоче море грає;
 Нехай роз'юшений, як той бугай, Нептун
 Трезубцем байдаки і човни вивертає:
 А човник Добрісти, шамкенький мов цвіркуц,
 Як селезень на дно за качкою пірнає,
 Та впять зі дна на верх без шкоди випливає,
 Так він до берега ціленький допливає.
 Не любить Добрість сліз. Буває червяку

Всього, як кажуть, на віку;
 Бува, що і її зле панство зневажає,
 Мов товарякою, так нею повертає:
 Чи вже-ж і голосить? і, в лихоті своїй
 Росприндившись, скакати у яму їй живій?
 Здохне там нищечком, під ніс собі, до Бога,
 Із лиха заспіва, та й за своє, небога:
 Бо серце їй що тьох знай шелче, що той є,
 Хто за терпіннячко спасіннячко дає.
 Зна Добрість, що який Бог змочить їй свитину,
 Той висушить з неї останню капелину;
 Що Бог не мачуха: хоч трошки й поскубе,
 Тай впять пожалує, пригорне до себе.

Трапляєть ся і те, що паплюга, брехня,
 Із висолопченим жалом, пеначе списом,
 Мов циндра гаспідська до ворогів ганя,
 Сектує на неї і позирає бісом;
 Що задрість, з жовтими очима мов жовтки,

З кошечими, мов чорт, на пальцях пазурами,
Де ступить Добрість, скрізь копа під ньюю ями;
Пекельнії її губки, мов гидкі пауки,
Чи на василечки, чи на чебрець наскочуть, —
Замість щоб мед з їх брата, одну отруту смокчуть.
А Добрість не вважа на злії язика;
Не пристають людські до неї підбрехеньки,
І, як в калюжах в дощ, хлюпоцуть ся гуски
Та, стрепенувшись, знов виходять з їх сухенькі:
Так Добрість чепурна виходить із брехні.
У неї ворогам відкази все одні:
Хто часнику не їв, той і смердіть не буде,
А добрий ворогів завсїди перебуде.
Псу вольно й на попа брехать, як кажуть, все;
Собака гавкає, а вітер те несе;
Від злиднів не втечеш ні дньом, ні серед ночі:
У Заздрісти, мовляв Пархім, попівські очі;
Бог з нею!... їй — в зависть,
А Добрісти в користь;
Сіль в вічі, в зуби їй печина, Добрість скаже,
Тай хоч якій брехні сим словом рот замаже.
Як шкура в бувівка у шевчика в зубах,
Або у лимаря Смілянського в руках,
Чого не витерпять! що їй не виробляють!...
Смердячим жиром їй і дьогтем доїдають!
Крий, Боже, що їй мук, небозі, завдають!...
І крутять і вертять, і труть, і пруть, і мнуть,
І в дудку спуплюють, і рвуть, і ростягають,
І в сто погібелей муцюють і згинають...
Що з боку чоловік вирнувши, задрижить!...
Подума: тільки-ж вже на сьвітї їй і жить!
Аж ось зирк!... лимарь наш всю шкуру підіймає,
І юхтою її, або габельком величає!
І, щоб за шкуру мов пять золотих узять, —
То за габелька він не хоче й десять брать!
І Добрість в сьвітї так: чим білш в нудзі помнеть ся,
Чим білш, як реняхів, тут лиха набереть ся,
Чим сала білшененько за шкуру їй зальють,
Тим білше за неї, де повернись, дають.
Адже-ж за битого, батьки синкам казали,
Небитих двох колись притьмом давали,

Та ба! та й чотирьох не квапились, не брали!

Нехай в олійниці олійник тараном
 Макухам завдає, як мога, білшу муку:
 Сим не зовгорить їм, а здавить в каменюку,
 Що потім чорта й сам вдовбе їх долотом!
 Нехай вовтузають і Добрість кулаками,
 Мов воскобійними нехай в неї клинками
 Останню слізоньку видавлюють і пють:
 Овва!... дурві!... того не знають, що дають
 Таку принаду їй до стусанів частеньких,
 До штовханя під бік, до кулаків тугеньких,
 Що хоч в потилицю тогді їй і обух,
 Хоч довбню в лоб, то все не випре з неї дух!
 І довбня, я-ж кажу, тогді їй так зашкулить,
 Як щось... за коміром, або постіл замулить.
 По сьому-ж, Грицьку, тут і Добрість пізнають:
 Клеймо їй — канчуки, імення їй — терпіння;
 Хто їх не коштував, нехай не жде спасіння,
 Того нехай поміж сьвятими не кладуть!
 Бо той, до котрого знай доля зуби скалить,
 Трохи лиш на того не скиснув ся синка,
 Що матінка пестить і по головці гладить,
 Поки не возметь ся пестунчик до замка!

Але всьому свій час і черга, Грицьку, буде:
 Ми під Богом, як бач, всі ходим грішні люде!
 До часу глек, мовляв один розумний лях,
 До часу, я-ж кажу, наш глечик носить воду;
 І на його пійшла зла доля ту пригоду,
 Що глек побачимо в черепаших шматках!
 До часу над слабим, хто дужчий, вередує,
 До часу мужика ледачий нан мордує:
 Колись до нас усіх смерть в гості примандрує,
 Та, мов Ехлейтар нам в вікно заторохтить,
 І по московському гукне: „в паход ітіть!“
 Не гляне, чи то в нас кульками хата вшита,
 Чи, може, дереном земляночка накрита!
 Всіх нас сира земля до себе прибере,
 Але ледачий так, як добрий, не умре!

Як з Городища чумак, пійшовши в Крим за сіллю,
 В дорозі нидіє двадцятю вже неділю;
 Обшарпавсь до рубця, в коломазь обліпивсь,

Та ба! та, як другі, до щенту не пропивсь,
Що день, то неборак знай молить ся все Богу,
Щоб швидче дівчину побачити, небогу,
І гулих воликів знай хльоска батогом,
Поки опинить ся перед своїм двором:
Так Добрість квапить ся із сьвіта в домовину,
Терпить нудьгу й тугу, і трясцю і гостець,
І пан-отця так же в останню годину,
Як на Великдень всі червоних ждуть яець.
Але ти, Грицьку, білш ніж я учив ся в школі;
Далеко білш ніж я помазавсь ти письмом:
Ти й Греків, Литвинів, ти знаєш всіх доволі,
Ти в церкву хоч яку годив ся б быть дяком;
Ти краще Добрісти патрет нам нарисуєш,
Бо й добрий сам еси — і гарно всіх малюєш.

Послухай Грицьку лиш: чи се тобі втямки,
Як зійдуть ся було до тебе парубки,
А ти, було, звелиш граматку їм читати,
А сам почнеш, було, савтирь перевертати,
Скрізь нишпориш: під тмою, мною, здом,
Під азом, янґелом, або ще й в ярмолої,
Од палятурочки в часловці до другої,
І спиниш ся, було, аж над октоїхом,
Тай об якимсь, було, почнеш читать Сократі,
Так гарно, що, було, аж сумно всидіть в хаті —
Нехай над їм, мовляв, земля пером лежить:
Дивіть ся, хлопці, лиш, казав ти нам, глядіть,
Як Добрість на сьвітї живе і умирає,
Як не лякаючись, кайдани надіває!
З якою радістю держить в руці мишак,
І кухлі, хоч би то скривившись, випиває,
До Бога рученьки невинні протягає!...
Оттак то, ти казав, Сократ умер, оттак!
Чого ви дурники, казав він веселенько
Своїм заплаканим в хурдидзі школярам,
Чого голосите? бігайте лиш швиденько,
Та дайте півня ви Ёскулаповим попам!

Оттак-то, братця, й ви, казав ти: хліб ви їжте,
А правду хоч яким панам великим ріжте!
Не скрізь ледачі так як грецькі ті пани,
Хоч скрізь на сьвітї є ахвинські брехуни,

І є земля така правдива і заможна,
 Де правду иноді сказати цареві можна.
 Дивіть ся, кажеш ти, як вірний Довгорук
 Писульку царську рве із єдноралських рук
 І на-двоє її із серця роздирає!
 Глядіть, як старшина од ляку помірає!...
 А Довгорук сидить і усом не моргне.
 Ой! що-ж ти наробив! тут всі заверешали:
 Тепер же поминай, як Довгорука звали!
 А Довгорук сказав: не бійтесь за мене,
 Нехай лиш прийде сам Петро сюди Великий!
 Я доведу, що й царь, як всі ми чоловіки,
 Помилить ся, згрішить, спіткнеть ся і впаде,
 І ворог той йому, його хто не заведе.
 Аж, бач, таки й воно на правду вийшло, хлопці,
 Прибіг Петро, гукнув, затупав, загурчав,
 Уже був кинувсь бити, але як роспитав,
 Аж Довгорука — цмок!... погладив по головці,
 Та ще й на змирщини його перепрохав,
 Вже-ж не шага йому він на горілку дав!...
 . . . . .
 . . . . .
 Воно, як на мене, конешно, Грицьку, так,
 Кажу, тай з правдою не кожному однак!

1817 г. 17 Сентября. Харьків.

(Не скінчена).

Нагайка.

(До Івана Сливіцького).

Не лай дурнів, Іване!
 На біса та лайка?
 Де язика не стане,
 Там візьме нагайка.

Нагайкою Татари
 З мирян гарач драли
 І, мов овець в кошари,
 Народ в Орду гнали.

Нагайкою раніше
 На панщину йдеть ся;
 Нагайкою спіріше
 Косить ся і жнетъ ся.

Нагайкою й в школярні
 На розум паткнеш ся;
 Нагайкою й в пожарні*)
 Хисту набереш ся.

*) Часть, квартал.

Нагайкою й кацапство
Зробив Петро можним;
Нею, сівши на царство,
Грив спину вельможним.

Нагайкою вчив строїть
Жінкам вечорниці*)
І німкенські їм кроїть
Запаски й спідниці.

Нагайкою кізлячі
Бороди обтріпав,
І жупани висячі
По пояс обсіпав.

Нагайкою й Пранцюзів
Бонопарт вкуйовдив,
Драв Німоту й вовтузив
І всім верховодив.

Тепер його племінник
На живо при з'їхав**),
Як-би їм спік грінок,
То дальше б заїхав!

1852 г. 30 Ноября. Харьків.

На приглашеніє участвовать въ лотторей аллегри. (Экспромтъ.)

До Юхима.

Що там пани народ мутять?
Бач, на чужее щедрі!
Гроші хапнуть, чимсь покрутять, —
Тай кричать: аллегрі!...

Може й в тебе там, Юхиме,
Яка гривня мулить?
Чи сим тебе не підніме,
Не дуже дошкулить?

Воно гривня — не що гроші,
От як подивить ся,
Та все-ж гроші, ще й хороші:
Є чим похвалить ся!

1855 г. 22 Января. Харьків.

*) Ассамбле.

**) je vous prie.

Сыну моему,

при посылкѣ ему въ С. П. Б. дѣлового портфеля.

Колись було,
Та вже давно...
Аж за Богдана Хміля:
Аби папір..
Черкай на спір!...
Писалось без портхвіля!

Тепер инак,
Та й мудро так:
Вся сила, бач, в портхвілях!
За те-ж не лай
І вибачай,
Що пишуть мов в похмілля!

Воно й не див,
Бо розум жив
Тогді в старій хатиньці;
Тепер зійшов,
Жить перейшов
В мальованім будинці!

1857 г. 2 Марта. Харків.

1.

Куди не йшло, Іване,
А на твій достаток,
Десять рублів ще стане —
Основі в завдаток.

2.

Пошли грошей, козаче,
В Пятенбурх Основі:
Бач, як просить і плаче
По рідненькій мові!

3.

Застав Бога благати
Сирітку Основу!
А доки-ж нам читати
Кацапську мову?

1860 г. 9 Листопаду, засилаючи до Сливцівського нр. Петербургскихъ Вѣдомостей за знакою про видання »Основи«.

До Варки,

на мое выздоровленіе отъ гриппа, по ея наставленію.

Ну, дядино, Варко!
Прийшлось було шпарко!
Таке напало,
Опановало,

Що притьмом згинуть
І ноги одкинуть!
Груди підперло,
Нутрб замерло;

Очі — цибульки,
 На носі бурульки,
 А в носа . . крий Боже!
 Що й сказати не гоже...
 Знай хлюпа і плюска,
 Мов в калюжі гуска!
 А в пельці ж то, в пельці,
 Неначе в бутельці,
 Зашпунтовало,
 Замуцьовало,
 Що ні ковтнути
 Ані дихнути!
 Так тебе й скрутить,
 Аж баньки помутить!
 А в роті бридко,
 Що й плямкнуть гидко:
 Приміром вівці
 Стоять на днівці!...
 Язик — мов з сириці,
 На язиці — печериці...
 Така нудота,
 Що й вмерти б охота!
 А тіло мліє,
 В очах жовтіє,
 І млосно і нудно.
 І так якось чудно...
 Все-б то... на воміти...
 От жінка й діти
 Голосять: „Тату!
 Покличмо в хату
 Варку, то може
 Трохи поможе?“
 Покликали Варку,
 Піднесли їй чарку;
 Вона ж як погляне:
 „Се, каже, погане!
 Се, бач, од пристріту,
 Подай воду гріту!“
 Подали водиці

І кухоль з полиці,
 Звернула до сходу,
 Подула на воду,
 Перехристилась
 І помолилась,
 І над водою —
 Кив головою;
 Кивала, кивала,
 Шептала, шептала,
 Подивилась в вічі,
 І, сплюнувши тричі,
 Та й бурх соли в склянку —
 Мабуть з хвиліжанку!
 „Випий же, каже,
 Жінка дигтем змаже.“
 Випив... скривив ся,
 Трохи не скрутив ся,
 Бридка до одмінка!...
 От... шмарує жінка;
 Вона-ж яловить,
 А тут морозить;
 А піт підо мною,
 Рона ропою!
 Я сціплю зуби,
 Трусять ся губи...
 Тут гульк надо мною,
 Нічною добою,
 Скоїлось диво!...
 З сирівцю.. пиво!
 От я й оклигав!
 А то б проплигав
 По пеклу довгенько!...
 Ну, дядино, ненько,
 Воно за сю ласку,
 Дав би й на запаску,
 Та грошей не маю,
 Хиба заспіваю;
 А ти, кобзарю,
 Заграй про Варю!

На закінчене позволю собі додати пару уваг що до творів Артемовського взагалі.

Мені здає ся, що Куліш, а за ним і пізнійші критики трохи перехвалили казку „Пан та Собака“, а знов з другої сторони занадто остро осудили иньші його твори. Артемовському від часу до часу, в щасливу годину і коли задав собі більшої праці, удавалось владити якийсь красний вірш, а вже-ж певне що до найкрасних саме належить „Пан та Собака“. Але й пізнійше удавали ся йому колись неколись гарні вірші, н. пр. Пліточка (Рибка), До Любки, декотрі Псалми, Катерині Писаревій і и. Тільки-ж він дуже часто, особливо в пізнійших часах, лише бавив ся в віршописане: тих віршів не можна й називати поезією, і Артемовський сам не вважав їх за таку. Я в моім виданю умістив і деякі слабші вірші, щоби і збірник був як найповнійший і щоби подати по можности вірну та докладну характеристику поета; все-ж таки я не міг згодити ся на уміщене всего балясту. Але треба признати, що Артемовський навіть і в слабших творах уміє справно уживати улюбленого свого верша александрійського, від Французів перенятого і під його пером майже зарівно гнучкого як у французьких писателів, а значно красшого як н. пр. у Німців. Також мова його дуже гарна, і наші писателі можуть собі її й тепер брати за взір.

З 62 знаних до тепер творів Артемовського написані:

- в 1817. році 1 (Справжня Добрість),
- в 1818. році 2 (1. Пан та Собака, 2. Супліка)
- в 1819. році 3 (1. Солопій та Хивря, 2. До Йовграпа, 3. Тюхтій і Чванько)
- в 1820. році 1 (Приказки)
- в 1827. році 7 (1. Твердовський, 2. Рибалка, 3. Батько та Син, 4. Дві пташки, 5. Пліточка, 6—7. До Пархома I, II)
- в 1828. році 1 (Розкаяне Охрима)
- в 1831. році 1 (До Терешка)
- в 1832. році 1 (До Грицька)
- в 1833. році 1 (Петро мужик не покорний)
- в 1842. році 1 (На від'їзд Лонгінова)
- в 1848. році 1 (Сидить Петро у Полтаві)
- в 1851. році 10 (1. Надудливсь чаю, 2. Були ж ми і в Святигорськім, 3. Ой де-ж вона залетіла, 4. Голив ся я на тиждень раз, 5. Письмо Андрею А. Вагнеру, 6. Послухав жінку, 7. Ой мені тяжко, 8. Андрію, Андрію, 9. А що-ж отсе Андрію, 10. Нагайка)

в 1852. році 4 (1. Сьвітить місяць, 2. Чого-ж мені журити ся, 3. Ну вже таки, 4. Пісня Соніної мамки)

в 1853. році 4 (1. На побіди Россиян, 2. На розбите Турків, 3. Рада султанови, 4. До химерних Пранців)

в 1854. році 1 (На закінчене екзамена)

в 1855. році 6 (1. До Юхима, 2. Матери вдові, 3—6. Моїй доньці)

в 1856. році 5 (1. Моїй жінці, 2. Запрошене на вечер, 3. До Любки, 4. Упадок віка, 5. Псалма 140)

в 1857. році 6 (1. Мому синові, 2. Катерині Писаревій, 3—5. Псалми, 6. Пісня)

в 1858. році 1 (Псалма 91)

в 1860. році 1 (Сливіцькому)

в ? році 4 (1. Пан і 2. Муха, обі байки мабуть в 20-их роках; 3. До Варки; 4. Козацька мати, в 60-их роках).

Найдовші прогалини в поетичній творчості чи в віршописній забаві Артемовського бачимо отже: від 1821—1826 р. (6 літ), від 1834—1841 р. (8 літ) і від 1843—1847 р. (5 літ). Може бути, що ще і з тих років де-що знайде ся, але вже тепер можна сказати, що донос на нього з 1831 р. і ніби то наполохане його не могли бути причиною його замовкнення, як де-хто припускає.

Крім поданих та вчислених тут писань друковали ся mezi творами Артемовського ще: 1. Глек, 2. Волох, 3. Хороший чоловіяга (з Некрасова), 4. Цокотусі (всі чотири в „Зорі“ 1896 р., прислані М. Комаром з увагою, що „певність їх безперечна“) і 5. Моя доля (Кіевская Старина 1897). Але на мою гадку ані одна з тих поезій не була твором Артемовського. Першу з них, як звістно, написав А. Метлинський, другу Боровиковський (про се згадують Вагилевич, Петров, Огоновський в своїх письмах о українсько-руській літературі). Се-ж характеристичне для наших сумних відносин літературних, для малого розповсюдження наших літературних творів, що навіть такий знавець і бібліограф, як Комар, міг зробити таку помилку. Зрештою „Волох“ вже своєю формою, мовою, тоном, всею дикцією показує, що се не твір Артемовського. Подібне вражінє робить „Хороший чоловіяга“, а також, хотя трохи в меншій мірі, „Цокотусі“; сей остатній вірш має ще й метричні хиби, незвичайні у Артемовського. Пята поезія „Моя Доля“ (Де ти бродиш, моя доле?) уміщена mezi безсумнівно автентичними віршами з 1851-ого і 1852-ого року з допискою „Получено 3

февр. 1852 г. въ СПБ.“, а на самім кінци цілої збірки стоїть замітка: „Все это извлечено изъ рукописи, хранящейся въ Петербургѣ, въ имп. публичной библиотекѣ“. Але той сам вірш, тільки в гіршими варіантами, друкований вже в збірці Максимовича „Малороссійскія пѣсни, Москва 1827“, де додана така примітка: „Кажется мнѣ, что это довольно удачное подражаніе народнымъ пѣснямъ, но видно много искусственности“. Отже в усякім разі ся поезія утворена ще перед 1827 роком, а в того бодай часу всі иньші знані поезії Артемовського мають зовсім инакший характер. (Що правда, також байки „Пан“ і „Муха“, подані в „Зорі“ 1896, не здають ся мені цілком певними).

Юльян Романчук.

Наукова хроніка.

Етнографія в західноєвропейській літературі останніх років¹⁾.

Переходячи до огляду літератури етнографії (етнольоґії та фольклору) за останні роки, подаю наперед огляд праць, що дотикають дефініції і методи цих та їх помічних наук, та короткий начерк їх розвою в середній і західній Європі, а спеціально в Австрії і в Німеччині, разом з бібліографією важніших творів, які вийшли окремими книжками. В другій половині переглядаю приступні мені часописи, причім в першій мірі звертаю увагу на праці, що говорять або принайменше дотикають України-Руси

Наука ся стоїть в тім щасливім положеню, що бібліографи не забувають про ню і збирають та оголошують усі навіть найдрібніші статейки, розкинені по мало приступних часописах, гімназіяльних програмах і т. п. видавництвах. Завдячує вона се передовсім своїй важности, а дальше тій обставині, що всілякі „фахи“ потребують її помочи для своїх студій. Антропольоґи займають ся етнольоґією, бо видять в ній одну з найважніших частин знаня про чоловіка, фільольоґи звертають на неї пильну увагу, бо мусять користувати ся етнографією, аби змалювати і зрозуміти жите минувших і сучасних пародів; історики літератури не забувають її, бо оцінюють її вплив на творчість поодиноких авторів і ставлять собі за одну з цілий роз'яснити взаємини між штучною і народною творчістю. З дньших наукових причин займають ся нею соціольоґи, лікарі і и. Загальний огляд дотеперішних праць подають: E. Mogk: „Bibliographische Zusammenstellung der Quellen von Sitte

---

¹⁾ Див. т. LIX Записок (Огляд літератури антропольоґічної й археольоґічної).

und Brauch bei den germanischen Völkern“ в Пауля „Grundriss der german. Philologie“, 2 III, 1900 від стор. 492, і L. Schermann und Fr. Krauss: „Allgemeine Methodik der Volkskunde“ в „Kritischer Jahresbericht über die Fortschritte der romanischen Philologie hrgg. von K. Vollmöller“, Том IV, Ерлянген 1900. Останній крім того, що подає замітки про найновіші книжки, розводить ся широко (на 134 стор.) про задачі і методу етнографії взагалі і про поодинокі його відділи, уживаючи до того літератури з років 1885—1898. Тому може книжка Краусса до певної міри заступити для етнографів лексикон, якого поки що не маємо. З інших загальних оглядів належить згадати працю А. Лінке „Über den gegenwärtigen Stand der Volkskunde im Allgemeinen und der Sachsens im besonderen“, котрій шкодить багато патріотичне і тенденційне становище автора.

Бібліографію разом з короткими рецензіями фахових учених подають „Archiv für Anthropologie“, „Centralblatt für Antr., Ethnologie u. Urgeschichte“, „Petermanns Mitteilungen“ в „Literaturbericht“ (раси, описи, загальні підручники). Дуже гарний огляд нових праць находимо в „Jahresbericht über die Erscheinungen auf dem Gebiete der german. Philologie“, де розділ про народну поезію обговорює Больте, а розділи 19 і 20 — Mythologie und Sagenkunde, Volkskunde провадить А. Шуллерус; „Jahresbericht f. neuere deutsche Literaturgeschichte“ і „Euphion“ приносять огляди Гауффена; „Zeitschrift f. österreichische Volkskunde“ містить що року бібліографію етнографічних праць австрійських країв, між иньшим і Буковини (Полека) (про Галичину писав до 1896 Гольдберг); річні огляди подибуємо далше в „Jahresbericht f. german. und romanische Philologie“, в „Jahresbericht der Geschichtswissenschaften“, в „Geograph. Jahrb.“ (до тепер лише до 1897 року) в „Internation. Archiv f. Ethnographie“. Поодинокі рецензії приносять між иньшим також літературні видавництва в роді „Allgem. Literaturblatt“. Літературу від 1896 до 1900 подає Кірхгофф і Гассерт в „Bericht über die neuere Literatur zur deutschen Landeskunde“ Band I. Berlin 1901; гарний хоч недокладний огляд пєступів етнології можна пайти в видаваній Авенаріусом часописи „Kunstwart“, де від кількох літ присвячено падолистове число на загальні огляди. В найновіших часах, від 1902 р. провадягь „Hessische Blätter für Volkskunde“ дуже докладний реєстр усіх видавництв, а „Zeits. d. Vereins f. Volkskunde“ в Берліні подає від 1901 р. побіж славянського реферату також огляд німецької етнографії пера семигородського ученого А. Шуллеруса. Від 1903 р. зачала виходити у Берліні під редакцією знаного бібліографа А. Єллінека: „Bibliographie der vergleichenden Literaturgeschichte“ (квартальними зошитами), де збирають ся праці про казки, новелі (мотиви), збір-

ники народної словесности і про твори, що займають ся взаєминами між штучною і народною поезією.

Загальних бібліографій в роді Pitré „Bibl. delle tradizioni popolari d'Italia“ останні роки не принесли. Зістаєть ся отже і дальше до ужитку докладна праця Ріхтера „Biblioteca geographica Germaniae. Literatur der Landes- und Volkskunde“ Липськ 1896. Появило ся за те кілька бібліографій до поодиноких територій і до деяких мотивів та предметів етнографії. Згадки заслуге передовсім обширна праця V. Chauvin-a: „Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes, publiée dans l'Europe chrétienne de 1810 à 1885, VI, Les Mille et une nuits“ Liittich, 1902, стр. 204, в якій зібрано багаті історичні паралелі до мотивів в 1001 ночі; дальше бібліографія O. Kienitz-a і K. Wagner-a „Literatur der Landes- u. Völkerkunde des grossherz. Baden“ 1900.

Етнографія увійшла доперва недавно в ряд інших наук, але заняла між ними зараз дуже поважне місце і викликала загальне заінтересоване. Творцем етнографії (чи як він її називає — етнольоґії) в теперішнім значіню був многосторонній А. Бастіян, що в цілім ряді праць старав ся виробити їй право горожанства поміж иньшими науками і випрацювати певну і сталу методу. Вже в першій, більшій своїй праці „Der Mensch in der Geschichte“ (Липськ 1860) дав він головний начерк своїх поглядів, котрі розвинув потім в численних студіях, з яких згадаємо передовсім про його „Völkergedanke im Aufbau einer Wissenschaft vom Menschen und seine Begründung auf ethnologische Sammlungen“ 1881 і „Allgemeine Grundzüge der Ethnologie“ 1884, бо в них найкраще розвинено цілу систему, якій судило ся знайти багато прихильників, але і немало ворогів.

Що таке етнографія і які її задачі, се питане ставить ся іще і тепер і до тепер нема одного спільного погляду про дефініцію сеї науки, її область і відносини до иньших наук. Коли одні видять в ній лише складову частину антропльоґії і відступають їй досліджуване духового життя людськості, то иньші бачать в ній синтезу людської думки, „правдиву філософію будучности“, вершок знаня про чоловіка.

Не буду тут входити в докладне відграничуване етнографії від иньших наук, бо не признаю сьому питаню більшої ваги. Найновіші погляди на се зібрані коротко в праці Кайндля „Die Volkskunde“ 1903, про яку буду мав нагоду ще поговорити, а також у Крауса. Розвій і підстави науки начеркнені у Ахеліса „Die Entwicklung der modernen Ethnologie“ (досить слабе зіставлене витягів з всїяких авторів) і в „Moderne Völkerkunde, deren Entwicklung und Aufgaben. Nach dem heutigen Stande der Wissenschaft gemeinverständlich dargestellt“, Stuttgart 1896 — а передовсім у Бастіяна і в „Vorgeschichte der Ethnologie“ і в його найновішій книжці „Der Menschheitsgedanke

durch Raum und Zeit. Ein Beitrag zur Anthropologie und Ethnologie in Lehre vom Menschen“ (2 томи, Берлін 1901, стр. 246+257+35) ¹⁾, в якій збирає усі результати.

Етнографія займаєть ся не поодиноким чоловіком, лишень цілою масою. Тому вірно називає її Пост в Гльобусі т. LIX „природною наукою соціального житя“. Вона стараєть ся вибрати зі знаного матеріялу усе, що характеризує більшу групу людей і на підставі порівняня подати о скілько можливо провідні гадки людства, основні прояви, які показують ся на всіляких степенях розвою. Щоби дійти до тої ціли, послугуєть ся вона індуктивною методою і черпає матеріял так з житя „диких“ народів, як і з житя народів культурних. Правда, дехто обмежує її на самі „дикі“ народи, опускаючи з виду усі народи, що стоять на иньших степенях культури, але се цілком несправедливо. Культурні народи становлять також частину одного людського роду, лише стоять на иньшій степені розвою, до якого дійшли не під впливом власного успосібнення, бо усі раси і народи до нього збібні, лише під впливом иньших обставин житя і окруженя. Про „культурність“ культурних себ то європейських народів не можна з другого боку думати за високо, бо і тут про одноцільність тяжко говорити. В однім навіть народі стрічаємо верстви високо розвинені, на наш погляд культурні, а з другого боку подибуємо иньші верстви або одиниці, які о ціле небо ріжняють ся від попередніх і документують як найлучше релятивність понятя культури. Щоб подати загальний погляд на розвій людства, до того треба користувати ся матеріялом не лише диких, але взагалі усіх народів. Тоді доперва можна буде дійсно відтворити процес повставаня і розвою народів, основи і історію культури.

Схопити чоловіка в його типових прикметах, розслідити і порівняти усі прояви його житя, щоби дати повяте про розвій людськості — се ціль етнографії. Кайндль дефініюючи етнографію, як „науку про те, що типічне в процесі розвою і в історії народів“, не розширює її области, як се роблять иньші, але поглиблює її, коли вказує, — що мушу підчеркнути, — на історичну сторону. Етнограф не може забувати, що не лише теперішний стан людства рішаючий, але ще важнійша для нас його минувшість. Історія дає нам тут не одну вказівку і не один факт, яким можна покористувати ся.

Той сам предмет зачіпає і Бастіян в праці, що вийшла 1900 р. в Берліні п. з. „Die wechselnden Phasen im geschichtlichen Sehkreis occidentalischer Kultur. Kartographisch skizzirt mit einleitend. Text“, подаючи на 13 таблицях розвій поглядів географічно-етнографічних про

¹⁾ Рец. Р. М. 1902, nr. 292, Ахеліс.

наш „світ“ від найдавніших часів, себто від часів грецьких коло 450 п. Хр. аж до найновіших, при чім відносить нинішню інтернаціональність зносин між усіма народами¹⁾. При тій нагоді згадаю і про інші найновіші праці Бастіяна, у якого мусимо подивляти його всесторонність і молодечу неструдженість. Крім висше наведеного „Völker-gedanke“ видав він „Die Völkerkunde und der Völkerverkehr unter einer Rückwirkung auf den Volksg.“ (Берлін 1900, стр. 171); обговорює він тут відносини між загальним етнографічним світоглядом, передовсім що до розвою соціального життя, і національною приналежністю чоловіка до певної держави. Питанню про гуманістичні студії посвячені дальші дві його праці „Die humanistischen Studien in ihrer Behandlungsweise nach comparativ-genetischer Methode auf naturwissensch. Unterlage: Prolegomena zu einer ethnologischen Psychologie“ Berlin 1901, і „Probleme humanistischer Fragestellungen und deren Beantwortungsweisen unter den Zeichen der Zeit“ Berlin 1901. Невелика студія „Die mikronesischen Kolonien aus ethnologischen Gesichtspunkten“²⁾ замикає поважний ряд праць Бастіяна, в котрі не вчисляю, розумієть ся, менших.

Маючи так широко зачеркнену задачу мусить етнографія уживати не одної лише методи і неодної науки. Нехай мені вільно буде зацитувати тут іще кілька речень з праці проф. Кайндля, так як ширше згадав я про се у вступі: „Етнольоґія³⁾ не може обійти ся майже без усіх наук... І так, коли етнографія має взаємні зносини з иньшими науками, а в усіх бачить цінних союзників, то найбільше мусить опирати ся на антропльоґію (Völkerkunde), на психльоґію народів і на фольклорі (Volkskunde). Без першої бракувало би їй підстави, без останньої матеріялу а без психльоґію думки, що все оживляє і все веде та прояснює“. З повисшого цитату і з поглядів Вінтерніца бачимо проте, який широкий обсяг обгортає етнографія, який ряд наук бере до помочи, кілька спеціялістів потребує до рішення основних питань. Се накопичене помічних наук, котре Дітеріх називає мозковою хворобою етнографії, потягає за собою те, що мало хто має на стільки універсального підготовлення, аби покористувати ся усіми результатами і що досліди ведуть ся в дійсности в обсягу так званих помічних наук етнографії; праці про життя диких племен та про правітчину і вандрівки народів культурних і тих, що живуть в природнім, які ми звикли називати етнографічними, не завсіди вповні заслугують на сю назву. А число тих „помічних наук“ далеко більше

---

¹⁾ Рец. Р. М. 1900, nr. 296, 1901, nr. 316, Arch. f. Antr. 1902, с. 267. ²⁾ Р. М. 1902, nr. 61. ³⁾ Себто етнографія на прийнятій у нас термінольоґії.

у Шурца. Шурц в „Völkerkunde“, 1903, с. 2—3 зачисляє до „Zweigwissenschaften“ етнографії також соціологію, порівняну науку права, національну економію, історію культури разом з порівняною мітологією і т. и. Вінтерніц додає цілий ряд інших „дисциплін“, в котрих кожда, як каже Кайндль, може бути для себе самостійною, о скільки ще нею не стала. Бо дійсно не одна з них живе сама для себе, маючи свої окремі задачі до сповнення. Навіть психологія народів¹⁾, яку звичайно ідентифіковано з етнографією, дістала від часу оголошення звісної праці Вундта „Völkerpsychologie“ 1900, певну основу стати „самостійною“²⁾.

До тих помічних наук, що стають або стали „самостійними“, належить фольклор або те, що по німецьки називають „Volkskunde“. Останні роки виповнені дискусіями на тему, що то фольклор, які його відносини до інших споріднених наук і які задачі. Постараюся подати коротко стан сучасних поглядів.

Слово фольклор (знане народу) впровадив Н. Thomas, що помістив в „Athenaeum“ з 1846 р. артикул п. з. „Folklore“³⁾ розуміючи під фольклором звичаї, забобони, повіря і перекази, пісні, рими, приповідки, загадки і казки⁴⁾. Розвій фольклору в Англії припадає на кінець 70-их років і на дальше десятилітє. Звідси перейшов фольклор до Франції і до Німеччини разом з назвиськом, котре доперва тепер хочуть Німці усунути, заступаючи його німецьким, і розширився з надзвичайною скорістю між іншими народами.

Вже в самих початках виринуло кілька питань, які займали учених і займають до нині. Огляд тих усіх питань (як дефініції фольклору, спрецизоване його відносин до інших наук, а передовсім до етнології, усталене предмету, яким має займатися і и.) подав Краус в своїй „Ме-

¹⁾ Штайнталь і Лядарус розуміли під психологією народів досліди над мовою, мітологією, обрядами, поезією, приповідками, казками, письмом, штукаю, звичаями, себто іншими словами етнографію. Вундт в своїй праці „Über Ziele und Wege der Völkerpsychologie“ обмежив обсяг психології народів до мови, мітів і звичаїв, в яких відбивається дух народу. ²⁾ Wundt: Völkerpsychologie, I B. 1 u. 2 Teil. Die Sprache, Leipzig 1900. Автор говорить тут між іншим ось ті слова: Мова отже не що інше, як таке сформоване рухів в ціли вислову, яке відповідає степені розвою людської свідомости“. Про психологію народів трактують крім того твори: Letourneau: La psychologie ethnique. Paris 1901 (Рец. Rev. d'éc. 1902). F. Schultze: Psychologie der Naturvölker. Leipzig 1900, с. 382. (Рец. L'antrop. 1900, с. 477, Globus 1900, LXXVIII, с. 294) ³⁾ Під псевдонімом А. Merton. ⁴⁾ Kosinna „Folklore“ в Zeit. d. Ver. f. Volks. 1896, Dieterich в „Hess. Blätter“ 1902. В Галичині вийшов 1901 підручник до фольклору Gomme-а в польській перерібці Еліяша Радзівковського. Оригінал вийшов 1876 р. п. з. „Handbook of Folk-lore“.

тодиці“ і Кайндль в „Volkskunde“. Тут згадаю лише про питання, порушені в літературі найновіших часів.

Ширшу дискусію над основними питаннями фольклору викликала брошура Гоффмана-Крайера „Volkskunde als Wissenschaft“, Zürich 1902. Автор виходить від сконстатованя того сумного факту, що дилетантизм загрожує розвоєви фольклору і підриває йому кредит у тих учених, що ним не інтересують ся і не знають нічого (absolute Unkenntnis) про його границі, понятє і проблеми — і стараєть ся тому зарадити, пускаючи в сьвіт свою брошуру. На сам перед займаєть ся дефініцією фольклору: загально говорить ся, що фольклор то наука про нарід, але мало хто здає собі справу з того, що таке нарід (Volk), чи розуміти під ним низшу, примітивнійшу верству (vulgus), чи націю (populus). Автор стоїть за тим, щоби предметом фольклору був простий, не з'індивідуалізований іще люд і розуміє під фольклором науку, що займаєть ся „примітивними поглядами і народними переказами, побутом і звичаями, повірjami, народною словесністю, штукаю, музикою, танцями і и. в їх низших степенях, що розширюють ся відти на дальші верстви“.

Подавши прѣдмет фольклору, звертаєть ся автор до відграниченя фольклору від споріднених з ним наук, від етнографії і історії культури. Етнографія займаєть ся переважно народами, що лежать на границі наших модерних держав або по за ними, явища житя культурних народів обговорює тільки тоді, коли вони мають анальоґії у диких народів. Етнографія розслїджує усї прояви їх житя, заступаючи рівночасно історію культури і фольклор, а культурні народи полишає на боці. За те фольклор звертає в першій лінії увагу на культурні народи а передовсїм на те, що є в них старого, примітивного або змодифікованого в народнім напрямі. Історія культури се історія праці людського духа, що впливає з його волі і з нахилу до розвою чи то автопродуктивної чи репродуктивної функції в змаганях до культури і впливах культури. В етнографії рїшає момент індивідуально-цивілізаторський, в фольклорі загально стагнаційний. Обі науки стоять із собою в як найтіснійшій звязи і тому одні і ті самі явища можуть бути рівночасно предметом обох наук. Так пр. чума може дати привід до студий зарівно лікарєви, як і фольклористови, або історикови культури. Старі погляди і перекази входять знов дуже часто в область культури, так що часто годі їх відділити, а з другої сторони багато культурних чинників впливає на народні повірjа і звичаї і зливаєть ся з ними в одну цілість. Бачимо се дуже добре на мітольоґії, де примітивну низшу верству годі відріжнити від висшої, і на народних піснях, які нераз складають ся з виїмків народної поезії. Одначе з того не виходить іще, щоб історії культури не можна було відділити від фольклору.

Фольклор ділить ся на два роди: на племінний і загальний. Перший з них займаєть ся представлєнєм примітивних поглядів і переказів певної групи людей, звязаних із собою чи то родиною, чи то чим иньшим, другий стараєть ся дослідити принципи і основні закони народних поглядів, які опирають ся на загальних чинниках, що ворущать душею народа. Перший послукуєть ся описово-історичною, другий порівняно-історичною методою: так отже племінний фольклор творить основу загального фольклору. Задача племінного фольклору — розсліджувати специфічні прикмети даного племені або народу. Автор звертає при тім увагу, що було б цілком невірно приймати а ргіогі суцільний характер даного племені для первісної стадії і дошукувати ся його в усіх проявах життя; противно дослідник повинен доходити ріжниць в характері, які можуть дати не одну вказівку що до походження даного народу, його складових частий і його розвою.

Далеко висше стоять проблеми загального фольклору, бо він має на меті викритє духових сил, які кермують людськими поглядами та викликають їх творєнє, переносять їх дальше або перемінюють. Одною з теорій, що займаєть ся тими задачами, се теорія природничого пояснюваня народности. Автор спинюєть ся довше над нею, критикує погляди Поста і противить ся їм виходячи з того становища, що подібні погляди, які виринають у далеко від себе віддалених народів, можна обяснити однаковістю їх культурного положєня і основних поглядів. Відкинувши природничу теорію, звертає автор увагу на порівняну методу і ставить за задачу фольклору досліджувати причини і походженє усіх прояв життя та витягати з поодиноких случаїв загальні постанови.

Розвідка Гофмана-Крайєра викликала нове заінтересованє загальними питаннями етнографії, яке проявило ся передовсім в статях і рецензіях. Принято її в одних кругах прихильно, в иньших піддано її острій критиці, всюда одначе признавано їй заслугу, що звернула увагу на річи вправді знані, але призабуті. Дійсно, коли приглянемо ся ближше книжочці, то зараз переконаємо ся, що крім цікавих прикладів автора усе иньше було вже порушуванє иньшими авторами (так пр. Шуллерус згадує про Маєра „Deutsche Volkskunde“); але сама форма і спосіб писаня мусіли привести не одного до ревізії деяких принятих мовчки, а не уставлєних поглядів. Так приміром питає, чи має фольклор займати ся простим народом, чи народом, взагалі не порішенє остаточно до нині, хоч становить одно з головних і основних питань. Всеж таки, здаєть ся нам, що автор непотрібно відсуває осьвічені верстви, або, щоб лучше сказати, осьвічену інтелігенцію з під обсервації етнографа. Етнографія повинна бути „докладним і повним розслідом характеристичних прикмет

поодиноких народів в рамках їх життя¹⁾ і тому не належить полишати висші верстви на боці. Не годить ся робити цього і dlatego, що взаємини між висшими і низшими верствами не переривають ся ніколи і висші верстви переховують останки колишніх поглядів люду, а простий нарід підлягає впливам „панів“, переймаючи від них декотрі прояви культури. На мою гадку досліди над поглядами і „повірями“ у інтелігенції²⁾ не менше важні і не повинні легковажити ся: противно повинно ся звернути на них більшу увагу. Результати осягнені на сій дорозі допоможуть нам в першій мірі прослідити взаємини між первісною культурою, якої сліди доховують ся в повірях, і новійшою, кинуть більше сьвітла на сей консерватизм, який характеризує так простий нарід як і осьвічені верстви. А. Штрак підніс в своїй критиці на розвідку Гофмана знаний зрештою, лиш недоцінений об'яв, що інтелігенція вірить в забобони, але обмежив ся лише до сконстатованя того: тимчасом було би цікаво заняти ся тою справою ближше. Фолькльористи повинні звернути ся і до так само основних розслів над „інтелігенцією“, як се роблено до тепер з простим народом. Правда тут треба би не одно зачати від початку і виробити методу: також збирале матеріялів представляло би деякі трудности, але все таки оплатило би ся зібрати його. Хто знає, чи через порівнанє не дійшли би ми вкінци до неодної цікавої відповіді на питанє, як переходили перекази, чи творили ся самі і чи передавав їх в собі простий нарід, чи діставав їх від висших верств і т. д.

З критик на розвідку Гофмана-Крайера згадаю про одну, уміщену А. Штраком в „Hessische Blätter für Volkskunde“; рецензент піддав її основній критиці, а більше місця посвятив становищу автора що до природничої методи і противно як автор заявив думку, що на висліди природних наук повинно ся звертати більшу увагу, бо наука фолькльору стоїть на середині між природними і чисто духовими науками; а жите народу представляє степен ь переходу з чисто природного жита до індивідуального, сьвідомого жита духового³⁾. Штрак прихильник фільольотії: на його погляд фолькльор першою половиною великої фільольотичної науки, себ то властивого „studium humanitatis“.

В окремії студії, затитулованій „Volkskunde“⁴⁾ — трохи зміненім передруку з фейлстона „дармштадської часописи“ nr. 156, підчеркує автор мотиви, для чого з таким запалом студіюєть ся нарід: „він служить

1) Краус „All. Methodik“ стр. 33. 2) Згадати хоч би забобон про число 13; в Риманові нпр. усунено номер 13 купелевої будки, бо ніхто не хотів у ній купати ся і заступлено його ч. 12 А. У віллі „Гльобус“ стояв покій під числом 13 до половини літа невинаймлений, бо „інтелігенція“ бояла ся мешкати під „пеховим“ числом. 3) Hess. Blätter f. V. 1902, с. 165. 4) Hess. Bl. f. V. 1902, с. 149—166.

репрезентантом народного життя, або, коли хто хоче, наївного, іще племінного масового життя, яке показуєть ся в нім в найчистійшій формі“. Розвій народу полягає на безупинній, що раз дальшій дифференціяції і індивідуалізації його первісно однородних частий і питанням являють ся в нім лише чим раз сильніший розвій індивідуальности, чим раз більше розширене її обсягу діланя. Дальше звертає автор увагу на важність студій над дітьми і ставить за ціль фольклору „розсліджене, представлене і обяснене усіх форм життя і духових проявів (Äusserungen), які впливають з несвідомо природного складу народа і від нього залежать“.

Неменьше интересна промова О. Бреннера, виголошена 23 вересня 1902 р. на засіданю етнографічної секції в Діссельдорфі, надруковала *Korrespondenzblatt der gesam. d. g. a. Altert. Ver.* 51 під заголовком „Über Aufgaben der Volkskunde“. Бесідник подає тут вихідні точки для саксонської етнографії, що на його гадку має займати ся 1) представленням усіх проявів душі народа в слові і ділі, о скільки вони не діткнені висшою культурою, 2) історичним і критичним розслідженням усіх проявів в протягу довшого часу і 3) винайденем фізіологічних причин, які їх викликали і розвинули. Дальше спинюєть ся над деякими точками і ставить вкінці за задачу етнографії „представлене змісту поглядів (Vorstellungen) і традиційних форм життя, які витворили ся через несвідомі взаємини серед цілого народа в протягу часів“.

За природною метою в етнографії заявив ся Г. Сірмунд в розвідці „*Volkskunde als Wissenschaft*“, уміщеній в „*Korrespondenzblatt des Vereins f. siebenbürgische Landeskunde*“ 25, стр. 1—5. Навязуючи до виводів Гоффмана-Крайера, він против нього ставить побіч етнографічного і культурно-історичного способу погляду також антропологічний як задачу наукової етнографії (і звертає увагу на раси). Про „зміст і задачі етнографії“ забрав голос і А. Dieterich та виголосив відчит на загальних зборах геського товариства етнографічного в Франкфурті над Меном 24 мая 1902. На питанє, що служить предметом етнографії: простий нарід чи нарід взагалі, відповідає автор меньше більше так: етнографія займаєть ся простим народом; але її интересує головно простонародність (Volkstümliche), яка живе і у висших верстов народу: під словом „народній“ розуміти треба ті верстви чи одиниці, що не підпали впливам і змінам освіти, котра відтягає простий нарід від його традицій і надає йому новий спосіб думаня і відчуваня і творить із нього нарід. Між освіченими і неосвіченими верствами існує проділ, який повинна заповнити етнографія. Знанє про нарід, науково беручи, се фільольогія: так як фільольог мусить уживати порівняної методи, так само повинен робити й етнограф, котрого займає органічно звязаний підклад усього

історичного життя певного народу. Займатися ним вповні науково може лише той, що ближче обзнайомлений з фільольогією, себто цілою культурою певного племені, лише він може слідити за переказами. Психольогію народів, яка нині стала окремою наукою, повинно ся при тім також студіювати. „Головна річ для фільольогів, етнольогів і психольогів народу нині не відчужувати ся принципіальними сварками про обсяг діланя. Найважнійше, щоб ми один другого хотіли дещо научити в проблемах тут порушених і виділи в собі дійсних союзників. Місто тягом дивити ся з гори на неметодичність і дилетантизм одних і відвертати ся від зацофаности та закостенілости других, належить прийти до переконаня, що чого нема по одній стороні, те нерас найдець ся у противної. Етнольогі можуть багато від нас фільольогів научити ся, але і ми фільольогі можемо від них багато скористати так, як не можемо їх цілком відтягнути від розв'язуваня і ставленя богатых великих проблемів“ (стр. 188). По тім вказує автор на звязь фільольогії з етнографією і на розвій сеї останньої аж до найновіших часів — і заявляєть ся за порівняною методою. Проти антропольогії і етнографії виступає за їх збиранє під собою цілого ряду наук і називає се „eine unheilbare Rückenmarkskrankheit ihres wissenschaftlichen Organismus“. Далі переходить до задач етнографії і каже: „Зерном дослідів повинні бути думки і погляди, звичаї і перекази чоловіка без культури і низше культури“ (с. 186). Приступати до роботи належить зараз, не чекаючи на висліди порівнянь, а в першій мірі „до ратованя богатого матеріялу, заки ще не за пізно“ (с. 194). На те саме звертає увагу і Ешельбах в своїй брошурі „Rettet das Volkslied“. Reuschel займаєть ся також в праці „Volkskundliche Streifzüge. Zwölf Vorträge über Fragen der deutschen Volkskunde“. Dresden-Leipzig. 1903, с. 266, питанєм, що то фольклор: обмежує значіне слова фольклор і думає, що понятє „Volkskunde“ обіймає більше предмету.

Кайндль пишучи свій підручник мусів також заняти ся методичними питаннями. „Етнографія¹⁾ може обмежувати ся лише на один нарід, а навіть на поодинокі географічні провінції. Фольклорист принесе нам красшу цілість, коли представить коротко звичаї, повіря, живу релігію народу, одіж і спосіб життя, дім і його начиня, перекази народні і народню устну словесність, одним словом усе, що може схарактеризувати з культурного боку внутрішню істоту, душу і духа певного народу. Тим самим ще не сказано, що етнографія не може опирати ся і на ширших підставах і порівнувати результати з суспільними народами. Задачею етнографії — змагати до розсліду загальних думок і почувань, які кермують розвитком

¹⁾ Себ то етнольогія по нашій термінології.

духа і душі народу, до наївної філософії людськості і її погляду на порядок світа, але усе лише з огляду на вузкий обсяг студій, з огляду на один нарід, з якого вона виходить". В иньшій місці розбирає автор питанє, чи етнографія (етнологія) має займати ся лише культурними народами чи також „дикими“ і заявляє ся за рівномірним трактованем усіх народів на ріжних степенях культури. Ширше спиняти ся на сій праці не буду, бо має бути обговорена в осібній рецензії, а подам лише огляд її змісту. Автор ставить подвійну ціль: його підручник повинен в першій мірі розбудити зацікавленє в ширших кругах, даючи публиці погляд на вагу і цілі етнології; далше має він подати методу етнології при нинішнім стані науки. Автор займаєть ся наперед етнографією, її розвитком і відносинами до иньших, споріднених з нею наук, далі подає ціль, задачі, становище сеї науки та її розвій в Європі в усіх народів, між тим і в Русинів. В третім розділі спинюєть ся над значінєм етнології для розвитку наших суспільних відносин і для науки; порушує питанє про катедри етнології по університетах і заслуги її для поодиноких наук. Далше подає цікаві замітки про методи етнології, збиранє матеріялу, квестіонарі і наводить як взір свій власний квестіонар, що має обіймати в 13 розділах усе, чим займаєть ся етнологія. В двох останніх розділах займаєть ся питанєм, як оброблювати і публікувати етнологічні матеріяли (при тім розбирає критично усї методи і поручає „золоту середину“ себ то повне користованє усіми методами), та як послугувати ся помічю етнології в школі.

З загальних підручників зазначу далше Кнортца: „*Volkskunde und wie studiert man dieselbe*“, стр. 211, що вийшла 1900 р. другим виданєм: автор вияснює 74 питань в популярній формі і наводить паралелі, що мають показати, як нарід думає і відчуває, і як його досліджувати¹⁾. Популярний характер носить також зіставленє О. Siegert-а „*Was muss man von der Völkerkunde wissen*“ 1900, с. 128. На підставі зібраного матеріялу в усіх народів повстають загальні огляди людства. В останніх роках вийшло кілька таких праць, що обіймають усї народи землі. Передовсім Шурца „*Völkerkunde*“ (в „*Erdkunde*“) 1900, — неваче духове завіщанє автора, який умер недавно²⁾ і дає огляд та зіставленє усіх його результатів і поглядів. Сам твір представляє перерібку з доповненнями йогож „*Katechismus der Völkerkunde*“. А доповнєнь тих досить багато, бо автор від часу виданя

¹⁾ Рец. Z. f. ö. V. 1901, с. 195. ²⁾ Houston St. Chamberlain так висловляє ся про нього в статі „*Christus als Germane*“, уміщеній в „*Zukunft*“ 1904, Nr. 17: „Всї приятелі правдивої науки жалують, що помер історик культури і етнолог Г. Шурц. То була дійсно творча натура. Тверезий і строго емпіричний в методі, фаховець на скрізь, мав

Катехізму не одно розвинув ширше, не одні поробив досліди, які належало використати. В найновіших прим. часах вийшли його твори „Der afrikanische Gewerbe“ 1900 і „Anfänge des Landbesitzes“. Найважніші одначе результати, які увійшли до „Völkerkunde“, принесли його дві поважні праці: „Urgeschichte der Kultur“ Leipzig und Wien, 1900, с. 658, і „Männerbunde und Altersklassen“. В останнім творі приходить автор до висновку, що теперішні „примітивні“ устрої се лише екстремі. Усі людські суспільні взаємини можна спровадити до поєдинчих фактів кровного споріднення і нахлону до товариськості. Перше се природна, иньші се штучні суспільности. Природну суспільність втворює родина, що може розвивати ся підчас спокою, штучну викликає війна, що зближує муштин до себе, „бо війна — се наймогутнійше средство до злуки і закладаня держав“. Сей поділ на дві часті видно всюди в історії. Другий лад суспільний дають класи відповідно до віку: діти, муштини і жонаті. В „Urgeschichte“ виходить Шурц з понятя культури, як спадщини праці попередніх генерацій і обговорює наперед як підстави культурного розвитку обставини місця і часу, серед яких повставали різні роди культури, далі подає дефініцію культури і причини поступу та упадку. Далі займаєть ся описом духової і матеріяльної культури, зачисляючи до духової мову, штуку, релігію, право і початки наук, а до матеріяльної техніку, зброю, знаряди, начиня, вироби, прикраси, одіж, будівлі, способи комунікації і взагалі усе, що можемо назвати опанованем і використанем сил природи¹).

Побіч Шурцової „Völkerkunde“ заслугує на згадку видавництво Лямперта „Die Völker der Erde“ 1 Lieferung, Stuttgart 1902. Се перерібка англійської праці Н. Н. Нутчисон-а: „The Living races of mankind“, написаної при помочи подорожника Gregory і Lyddeker-а. Праця Гебауера „Handbuch der Länder- und Völkerkunde in volkst. Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der volkswirtschaftlichen Verhältnisse“, I том, Европа (Липськ 1901, ст. 986) має на оці головні практичні цілі. Автор, професор дрезденської торговельної школи подає в ній передовсім дані про фінанси, промисл, рільництво і т. д., але у вступі говорить також про землю, як про місце пробуваня народів. При тій нагоді згадаю і про студії Рацеля, власне про найважнішу „Der Ursprung und die Wanderungen der Völker geographisch betrachtet. II. Geographische Prüfung der Tatsachen über den Ursprung

---

він рівпочасно вроджений дар вглядати глубше в темні певники. Його досліди про „Männerbunde und Altersklassen“, його причинки до все-світної історії Гельмольта, а особливо його доказ про обставини життя номадів принесли цілком нові погляди“. ¹) З численних рецензій: Archiv f. Antr. 1903, с. 203—4.

der Völker Europas“ (Sitzber. d. sächs. Ges. d. Wiss. Hist. phil. Klasse 1900, с. 83—147), якої сам заголовок вказує, що автор продовжує в ній свої антропогеографічні студії. Зібрані в ній погляди на розвій Європи і її культури, на чинники, що сприяли або спинювали її, як пр. на степ, ліси і т. д. Автор малює неначе образ Європи від часів найдавніших: — за вітчину приймає обшир від 35° півн. ширини на полудн.-схід-півн. захід аж до підбігунового кола і від Перського залива до Балтійського моря. В иньшій студії „Der Lebensraum. Eine biogeogr. Studie“. Тібінген 1901, с. 87, висказує гадку, що чим більше простору, тим краще розвивається жите, тим менша смертельність, тим висший ріст. Твореню нових племен сприяють найбільше або малі, ізольовані острови — або великі простори¹⁾.

Велику вартість для дослідників представляють праці, в яких представляється жите-буте певного народу, племені або навіть певної групи. Так появилася другим виданем славна книжка Андре „Braunschweiger Volkskunde“, Брауншвейг 1901, стор. XVIII+531, яка стала була взірцем для подібних праць. Автор зачинає від географічного огляду Брауншвейгу і від представлення преісторії та антропології місцевого населення. При тім не поминає важної справи колонізації і вичисляє усі місцевости, назви нив, лісів і т. д. Далі малює жите селянина-хлібороба, пастуха враз з челядю, спинюється над звичаями, привязаними до прядження, описує дім, обійсте і знаряди, опісля переходить до опису одіжи, — а по тім усім доперва займається духовим житєм, уживаючи до помочи також чужий матеріал. Уродини, весіле і смерть, сі три найголовніші події в житю чоловіка представляє автор з повною докладністю, при чім не обмежується на теперішній стан, але подає по можливості розвій від найдавніших часів. Дальше приглядається народови підчас свят, усім його звичаям, в яких можна знайти не одну цікаву паралелю до наших обрядів і звичаїв (як пр. звичай справляти обжинки, паленє огня підчас Великодних свят, погляд, що сонце купається і т. и. Купала не знають). В дальших розділах займається світлом духів і мітичними появами (блудні огники, дідьки; в однім рими бере дідько Лесінга), забобонами, віщованем погоди (градобурами) і народною медициною. Істнував тут до недавна звичай запалювати огонь, коли треба було відігнати заразу²⁾. Книжка кінчить ся піснями, забавами і питанем про сліди Вендів в сучасній топографії (мапа).

¹⁾ Рец. Pet. M. Ltb. 1900, nr. 652 Vierkandt. ²⁾ Про огонь і його культ крім висше обговорених праць трактує видана недавно (1903) праця Цішевського „Ognisko“. Studium etnologiczne — див. Записки т. LIX.

Великістю і вартістю визначаєть ся далі праця Роберта Вуттке „Sächsische Volkskunde“ (Дрезден 1900, стор. VIII+526), результат довголітніх студій; автор в своїй скромности називає її одначе лише „першою неповною пробою“. Вихідну точку становить огляд природи, землі і осель: на тлі того малює автор жите народу, послугуючи ся численними статистичними даними. Маємо властиво збірник спеціальних розвідок, присвячених поодиноким частинам етнографії: для нас особливо інтересні задля свого змісту і обробленя студії Дунґера про духове жите народу, як воно виражаєть ся в піснях, Моґка про звичаї, обичаї, забобони і міти.

Працю сю можна рішучо поставити побіч „Deutsches Volkstum“ Ганса Маєра, „Deutsche Volkskunde“ (1898) Ю. Г. М. Маєра і найновішого твору сього останнього ученого: „Badisches Leben im XIX Jahrhundert“. Strassburg 1900, стр. XII+628. Автор дає в нім докладне і повне представлене життя Баденців від колиски до гробової дошки в усіх його проявах¹⁾, при роботі і при сьвяті, в хаті і поза домом, а робить се зі щирою прихильністю до народу та ставить навіть за ціль свого твору — вплинути на се, щоби удержали ся при житю деякі звичаї, що зачинають затрачувати ся і відновити ті, що вже загинули.

Гіблер в своїм творі „Bayerisch Schwaben und Neuburg und seine Nachbargebiete. Eine Landes- und Volkskunde“. Stuttgart 1901, стор. VIII+325, йде за взірцем праці Андре. Наперед дає огляд землі, клімату, рослин, звірят швабської території, сягаючої від Нердлінґен до полудневої баварської границі і від Бодензее до Старнберґерзее, потім переходить до мальованя життя людей, їх домів, строїв і занять. Особливо багатий розділ, в яким представлено рільництво, рибальство, пчільництво і иньші занятя. Богатий відділ анекдотів виказує праця Н. Dubi: Saas-See und Umgebung. . von Odier. Bern 1902, VIII+156.

Усі ті праці мають велику вартість не лише з боку фактичного, але і методичного. А. Шуллерус каже: „Aus solchen Landschaftskunden d. i. der zusammenfassenden Darstellung des kulturell abgeschlossenen Volkslebens in engeren Grenzen wird einst eine auch die grösseren gemeinsamen Entwicklungen und äussere Beeinflussungen übersehende Darstellung des „deutschen Volkstums“ sich aufbauen können“²⁾. До

---

¹⁾ Автор ділить книжку на 8 розділів, що мають відповідати головним подіям життя: 1) уродини, хрест, дитинячі літа, 2) молодість, 3) любов і весіле, 4) домове жите, 5) жите при роботі, 6) при сьвяті, 7) відносини селян до церкви і держави, 8) слабість і смерть. Гофман-Крайер не годить ся на такий поділ в рецензії: Schweiz. Arch. 1901, стр. 309. Рец. також в „Zeit. d. Ver. f. Volks.“ 1900, стор. 452.
²⁾ Zeit. d. Ver. f. Volksk. 1902, стр. 356.

них можна іще прилучити працю Тетцнера „Die Slaven in Deutschland“ (Braunschweig 1902, стор. XX+520), в якій є поданий огляд життя Прусаків, Литовців, Лотишів, Мазурів, Чехів, Моравців, Лужицьких Сербів, Словінців, Полабів, Кашубів і Поляків¹⁾.

Звертаємося тепер до праць спеціальних, а наперед до тих, в яких або зібрані або обговорюють ся звичаї, обичаї народу і звязані з ними повір'я, пересуди і релігійні погляди.

Більша їх частина розсипана по всіляких етнографічних часописах; багато одначе появило ся і в окремих виданнях; — згадаю про найважніші і найцікавіші. К. Рейзер в „Sagen und Gebräuche, Sprichwörter d. Allgäus.“ Kempten 1902, 2 томи, с. 764, подає звичаї при родах, весілю і смерті, пересуди, пословиці, дитячі рими (с. 683—746), звороти і інші матеріали, котрі дають нам докладний образ життя і буття і становлять неначе доповнене до історичної двотомової праці Баумана. Додати треба, що збірник містить 2401 пословиць і 641 переказів. S. Grüner: Über die ältesten Sitten und Gebräuche der Egerländer. 1825 für J. W. v. Goethe niedergeschrieben. Hrg. v. A. John. Prag 1901, с. 138. Це огляд звичаїв при уродженю, вихованю, весілю і похоронах, до яких видавець додав численні паралелі²⁾. Giuseppe Pitre, незмучений етнограф італійський видає „Curiosità di usi popolari“. Catania 1902, стор. VIII+167. Знаходимо тут чотири студії про народні звичаї, котрі мають інтерес не лише для Італійців, але і для інших народів, тим більше, що автор узгляднеє звичаї романських і германських народів, лиш славянських нема. Звичай „prima aprilis“, про який автор говорить, прийняв ся і в нас. Крім звичаю „prima aprilis“ описує і обговорює весняні звичаї і пересуди про п'ятницю і займаєть ся питанням, чому деяким італійським родинам признають силу лічити і замовляти хвороби. Пітре обдарував нас іще одною обемистою працею: Feste patriali in Sicilia (Biblioteca delle Traditioni popolari Siciliane. vol. XXI). Torino—Palermo, 1900, стр. LXVI+572, котра служить продовженем його давнішої з 1881 „Spettacoli e feste popolari“, в якій були описані сицилійські празники в день патронів. Ся книжка подає попри загальну розвідку опис 60 св'ят, що відбувають ся в правдиво італійським галасом і побожністю, з процесіями і походами покутників. Найбільше поважаєть ся матір Божа, крім неї Giovanni Battista, св. Микола і Георгій. До них привязано найбільше легенд. З повисшою працею вяжуть ся друга, що вийшла з під пера доньки Пітре, Марії. Вона опи-

¹⁾ З численних рецензій: Globus 1902, т. 81, с. 242; Zeit. d. Ver. f. Volksk. 1902, с. 244; Z. f. öster. V. 1902, с. 142. ²⁾ Рец. Z. d. Ver. f. V. 1902, стор. 127.

сала „La feste di Santa Rosalia in Palermo e della Assunta in Messina“ (Palermo 1900, стр. 163).

P. Sébillot пустив в світ також кілька більших збірників і праць. В 1899 р. вийшла його цінна збірка „Légendes locales de la Haut Bretagne. I partie. Le monde physique“. Nantes. Тепер прибуває до неї книжка: „Le folklore de Pêcheurs“ (Les littér. popul. т. XLIII) Paris 1901, стр. XII+389, в якій описуєть ся жите рибалок (переважно) бретанських і пояснюєть ся його чужостороннім матеріалом. Звичаї від уродження до смерти, дім і домашне жите, церковні звичаї і сьвята, рибальство враз з усіми забобонами і повір'ями, привязаними до нього, подорожі морські — се скелет книжки. Кінець займають всілякі перекази, пісні і и. матеріали. Опис деяких звичаїв подає Лехнер „Das Oberengadin in der Vergangenheit und Gegenwart“ (Липськ 1900, стор. VII+188); так само Гаснер в розвідці „Aus Sitte und Brauch der Mittersdorfer“ (Bistritz 1901), що займаєть ся передовсім весільними обрядами і похоронними.

Для славянської етнографії має інтерес велика праця Крауса „Die Zeugung in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven“. Т. I—III. Paris 1899—1902. „Der deutsche Volksaberglauben der Gegenwart“ Вутткого, вийшов вже в третім обробленю Е. Г. Маєра з Фрибурга (1 видане 1869 р.). Берлін 1900, стор. 536. Доповнено в ній матеріал і перероблено деякі розділи як прим. про чарівництво¹⁾. З обсягу народної медицини вийшла книжка Р. Темешварі „Volksbräuche und Aberglauben in der Geburtshilfe und der Pflege der Neugeborenen in Ungarn“, 1900, стр. 148, в якій зібрано кілька тисяч обсервацій. Далі праці: Rumpe: Wie das Volk denkt. Anschauungen über Gesundheit und Krankheit. Braunschweig 1900, стор. VIII+131, і Jühling: Die Tiere in der deutschen Volksmedizin alter und neuer Zeit. Mitweida 1900. Зрештою студії розкинені по часописах. Студіюване релігійних поглядів народу має також для сьвящеників практичне значінє. Hans Drews звертає на се увагу в „Monatschrift f. praktische Theologie“ (Kiel 1901, 1 Heft) в статі „Religiöse Volkskunde, eine Aufgabe der praktischen Theologie“. Сьвященик мусить знати погляди народу, щоби міг успішно між ним проповідати. Християнські сьвята містять в собі багато останків старих вірувань і тому повинно ся їх докладнійше студіювати. Узенер виказав приміром в Hess. Blätter I, що деякі сьвята мають початок іще в римських культах. З огляду на се велику вартість має студія Bilfinger-a про сьвята в літі (Stuttgart); подібно вартісна великанська праця Stückelberg-a „Die Geschichte der Reliquien in

¹⁾ Рец. Z. V. f. V. 1900, стор. 452.

der Schweiz“, що визначається повністю і об'єктивністю і приносить образ розвою на підставі документів і архівних актів. Студіям про релігію присвячений і журнал „Zeitschrift für Religionswissenschaft“, який виходить від 1898 р. під редакцією Ахеліса.

З мітольоґічної літератури, що в останніх часах розросла ся, найшовши добрий ґрунт в Голяндії і в Англії, піднести передовсім належить працю Fr. Kaufmann-а „Balder“ (Strassburg 1902, стор. XII+308) ¹⁾, в якій завдає автор поважний удар усім тим ученим, що хочуть реконструувати германські мітольоґії і трактує мітольоґію, як звичайну історію реліґії²⁾, опираючи ся на Меєрі (Germanische Mythologie) і виходячи з того погляду, що початком мітів, себ-то реліґії, була маґія „витворена жрецькими-маґами, котрі своїм знанєм тайн природи заняли місце богів, або стали героями, як пр. королі“. Так само мітольоґію, як реліґію трактує Chantepie dela Saussaye в „Geschiedenis van den Godsdienst der Germanen voor hun overgang tot het Christendom“ (Haarlem 1900, стор. VIII+302) і в англійській перерібці „The religion of the Teutons“ 1902, VIII+504; оба твори можуть служити за підручники для студій і містять докладну бібліоґрафію. При тій нагоді згадаю про цікаву книжку Léon-а Pineau „Les vieux chants populaires scandinaves. Etudes de littér. comparée. II Epoque barbare, la légende divine et heroïque“. Paris 1901, стор. 584. Автор старається виловити зі старих пісень реліґійні погляди старих осадників краю і порівнюючи їх між собою доходить до висновку, що мітичні погляди північних народів обертали ся коло боротьби між сьвітлом а темнотою, в котрій боги сьвітла і краси здобули побіду. У вступі подає крім того огляд теперішніх мітольоґічних поглядів і теорій і обговорює передісторичні часи, залюднене Скандинавії в камінній, бронзовій і залізній епосі. Загальний вступ до реліґій дає Tiele: Einleitung in die Religionswissenschaft, 1899 і 1901, 2 томи²⁾). В морфольоґії реліґій відріжняє він низші природні реліґії:

¹⁾ Рец. Z. d. V. f. V. 1903, стр. 451, Deutsche Literaturz. 1903, стор. 488 – 494. ²⁾ Про найновіші напрями в мітольоґії говорить Краль в „Listy filologické“ за 1898 і 1900 р. і подає огляд усіх метод і осягнених при їх помочи результатів. В польськїм перекладі в „Wisł-i“ 1901; деякі причинки дає W. H. Roscher в „Über den gegenwärtigen Stand der Forschung auf dem Gebiete der griechischen Mythologie und die Bedeutung des Pan.“ (A. R. Freiburg, 1898). ²⁾ Інші праці наведу лише по заголовкам і авторам: Caland: Altindisches Zauberritual, 1900. Borchert: Der Animismus oder Ursprung und Entwicklung aus dem Seelen-, Ahnen- und Geisterkult. Freiburg 1900. Happel: Die religiösen und philos. Grundanschauungen der Juden. 1 Giessen 1902. Bertholet: Buddhismus u. Christenthum. Tübingen 1902. Siecke Mytholog. Briefe. 1901 і інші. Рецензії і огляди в „Zeit. f. Religionswissenschaft“.

анімізм, фетишизм, висші природні релігії як грецька, етичні релігії (Зороастра і могомеданська) і універсальні (буддизм і християнство). В онтології р. подає дефініцію релігії: *Das Wesen der Religion besteht überall in einer „Anbetung“ und ihr Ursprung liegt in der „Unzufriedenheit“ mit der Welt einerseits und einem angeborenen Sinn für die Unendlichkeit andererseits*¹⁾.

Погляди народа на деякі прояви, останки його давніших вірувань, подають нам перекази, казки (і легенди), до яких тепер найбільшу прикладаєть ся вагу. Для їх студіюваня вироблено цілий ряд метод²⁾. Що до методи то варта повторити слова Поста, що кожда метода наукова залежить від предмету, до якого її прикладаєть ся і що кождої методи можна ужити, коли є надія, що при її помочи дійдеть ся до бажаних вислідів. Те саме думає і Штайнер, а навіть старий Гете сказав колись, що „кождий чесний учений, що довше працює, не раз міняє свою методу“. Наводжу се, а дальше іще дещо більше, бо се вираз теперішніх поглядів. Учені доходять чим раз більше до переконаня, що кожде обьяснюване після одної методи мусить бути односторонне і що до обьясненя потреба уживати всіляких метод, всіляких способів так, як і жите всілякими іде дорогами. Усі майже результати лінгвістичного, міграційного і антропологічного напряду попадають в односторонність, коли опирають ся виключно на одній методі. Потрібую тут лише згадати виводи Ноділя і нашого Дикарева. „Еклектицизм“ признавав навіть М. Міллер в своїх *Essays* (III, 306) а в новіших часах уживає його Веселовский в своїх порівняних студіях, склонюєть ся до нього Tiele, а J. Léville так говорить в своїй студії „*De la complexité des Mythes et des légendes, à propos des récentes controverses sur la méthode en mythologie comparée*“ (R. N. R. XIII): „Кожда система давала при всіх хобах заохоту в розвою студій і тому не буде мудрим поступованє, послугувати ся при інтерпретації мітів лише одною методою: поодинокий випадок рішає, а найлучша буде завсїди та метода, яка нам дає найпростійше поясненє і змушує в порівнаню найменше до гіпотез“. Тому не належить виступати пристрасно проти лінгвістичної або в другої сторони проти психологічної школи: „Прінципи обох напрямів мають вартість: головна річ, щоби уміти ними при вірній нагоді послугувати ся. Пригадую ще слова Полівки, які знаходжу в статі „*O srovnávacím studiu tradic lidových*“. Автор каже: „*Stojime sice rozhodně na stanovisku theorie migrační, ale ne chceme odpírati ani*

¹⁾ Arch. f. Relig. 1901, стор. 371. Vierrkandt. Додам, що тепер вийшло нове виданє Едди, зроблене Деттером і Р. Гейнцлем: *Saemundar Edda*, Липськ 1903, ст. XV+213+VIII+679. ²⁾ Перегляд методи подає Кайндль в своїм підручнику.

theorie mythologické ani theorie antropologické, naprosto všecku oprávněnost, než přiznáváme jim, že mohou platně přispívati k řešení otázky o původu a vzniku našich tradic lidových ovšem jen v jistých mezích“ (Narod. Sborn. II. s. 44).

Вже Gomme підчеркував в своїм „Handbook-у“ значіне студіювання писаної літератури, яка не раз буває жерелом устного твору, і звернув увагу на хроніки, життя святих, рукописи і грамоти. З праці Lintga „Kulturgeschichte der Diözese Bamberg seit dem Beginne des XVII Jahrh. auf Grund der Pfarrvisitationsberichte“ 1900, показуєть ся, скільки то матеріялу можна витягнути лише з самих церковних архівів.

Schönbach, що займаєть ся саме студіюванем середновічних видань і актів, виказує в своїй розвідці „Über den wissenschaftlichen Betrieb der Volkskunde in den Alpen“ (в Zeit. d. deut. u. öst. Alpenver. XXXI. 1900) вагу і значіне писаних пам'ятників, котрі можуть пояснити не одно народне повіре і неодну казку. В студії „Zur Geschichte der alt-deutschen Predigt. 2. Zeugnisse: Bertold von Regensburg zur Volkskunde (Sitzb. d. W. Ak. Phil. hist. Kl. B. CXLII. Nr. VII. Wien 1900. s. 186) зібрав автор великий матеріял, який нам дійсно донерва дає погляд, що можна в таких проповідях витягнути. У Бертольда знайшов автор цілий ряд заговорів, замовлювань, сліди віри в душу і в духи, демони, чарівниці, віщунів, знахорів, дані про верстви суспільности, про пиворізів, блазнів, весельчаків, танечників і останки народних пісень, казки, пословиці, обряди і звичаї і т. и.; є тут мова про нічні подорожі демонів, чарівниць, про „громницю“, про підкидане дітей; — цікаво, що і тоді вірили, що „si occurrit sanctus sacerdos, timet malum“.

Порівняних студій прибуває що раз більше: усіх вчислити годі, згадаю про деякі. Петш в габілітаційній праці „Formelhafte Schlüsse im Volksmärchen“ (1900, Берлін, стор. 85) зібрав великий матеріял і на його основі відріжняє 5 форм закінчення: 1) поєдинче закінчене оповідання, 2) кінець, в яким кидаєть ся сьвітло на будучність героя, 3) кінець, в яким збираєть ся все по переді сказане, не раз в наукою, 4) кінець в формю, що історія скінчила ся („буде кінець“), 5) особисте закінчене (пр. і я там був). Больте видав твори R. Köhler-a в 3 томах „Kleinere Schriften“, I том, 1898, стор. XI+608. II том, „Zur erzählenden Dichtung des Mittelalters“, 1900, стор. XII+700. III том, „Kl. Schr. zur neueren Literaturgeschichte, Volkskunde und Wortforschung, 1900, стор. XV+659. Перший том містить студії про казки. Про нього висловлюєть ся один критик: „Його надзвичайна очитаність, його велике знане мови, його талан до збираня, а далі роз-

важність і совісність при оброблюванню і використуванню тем роблять його першим знавцем казкових тем, а його твори доконечним підручником для всіх, що працують на поли етнографії". В другім томі поміщено розсліди про поодинокі теми, мотиви і поетичні формули. В третім томі обговорюють ся питання про 1) пісні, приповідки, загадки, рими, 2) заботи і звичаї народні і 3) про досліди над словами. Jaekel-а „*Studien zur vergleichenden Völkerkunde*" (Берлін 1901, ст. 144) складають ся в 16 статейок дуже ріжнородного змісту, прим. про поганські жінки в публичнім житю, про особистість в поганстві, про предків як помічників в біді і т. д. L. Sainean-а „*L'état actuel des études de folklore*" (Париж 1902, стор. 30) се причинки до історії етнографії і критика дотеперішніх метод Крайцера, мітольоґічної — Бенфея, антрополоґічної Тайльора, Лянґа, Фрацера, Гедоза, Гартлянда; автор не годить ся з поглядами Бенфея і Коскена що до походження казок з Індії, але виступає також проти Лянґа і Тайльора — на його думку можуть казки повставати незалежно від себе у всіляких народів. Подібні погляди висказує Hartland в „*Mythology and Folktales*": в казках видить всілякі степені культури і кладе головну вагу на їх самостійне повстанє. Інших студій можна-би навести більше: вчислю кілька заголовків: Lohre: *Von Percy zum Wunderhorn. Beiträge zur Geschichte der Volksliederforschung*. Berlin 1902, стор. XII+136, прийняте дуже прихильно критикою, так само, як і „*Gesammelte Aufsätze zur Sprach- und Sagenkunde*" Грінбаума (hrsg. v. Perles. Berlin 1901, стор. XVIII+600). Freybe: *Die heilige Taufe und der Tanzschatz im deutschen Glauben, Recht, in der Sitte des Volks und der Kirche, in der Sage und Dichtung*. Gutersloh. стор. 302. Варті уваги Ганзона „*Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahnes und der Hexenverfolgung im Mittelalter*". Bonn 1901, стор. XI+703. „*Die Glauben und Aberglauben der Menschheit*" (München 1901) займаєть ся головно жидівськими віруваннями.

Збірників вийшло також більше число. Найповажнійша праця се „*Mecklenburgische Volksüberlieferungen*" Р. Воссідльо: другий том містить 4453 переказів про звірята. Лемке описує помешканя і подає збірку казок і переказів в „*Volkstümliches aus Ostpreussen*", третя часть 1899, (перша часть 1884, друга 1887). Anatole le Braz видав „*Le Légende de la mort chez les Bretons armoricains*". (Париж 1902, 2 томи, стор. LXXVII+347+456); се збірка звичаїв і переказів у Кельтів з Ірляндії, Вельсу і Шкоції, особливо про смерть і церков. Перекази і оповіданя Альтенбургта зібрав проф. Geyer „*Osterlandsagen*" (1901, стор. XVI+211), переважно історичні перекази. Інтересні перекази приносять два збірнички Р. Sebillot-а „*Contes des Landes et des*

Grèves". Rennes 1900, ст. XI+306 і „Les coquillages de Mer". Paris 1900. В першій зібрано оповідання про печери, в другій повіря привязані до черепак. Gutch приносить етнографічний матеріал, зібраний на основі Gomme-ового „Підручника". Особливо багато оповідань про ельфів; також цікаві весільні звичаї. Ірландські перекази зібрав Thurneysen в „Sagen" (Berlin 1901, стор. XII+152); дотикають вони переважно епічних героїв¹). Угорські казки дістаємо в перекладі п. Склярєк „Ungarische Volksmärchen. Mit einer Einleitung von A. Schullerus". Липськ 1901, стор. XXI+300. Це найлучші казки в числі 48, зібрані академією і до тепер не переложені ще на німецьке. Попередні казки маємо в перекладах А. Гааля, Mailáth, Stier, Klimo (Contes 1898), Kropf-a. Ширші критики Тілє в „Narodopis. sborniku" 1902, стор. 168—178 і Полівки в „Zeit. des Ver. f. Volksk." 1902, стор. 124—126, подають їх зміст і паралелі (також українські). Мотиви по більшій частині вандрівні, цікаве лише їх обробленє. Полівка звертає увагу на ширші вступи до казок; у Русинів на Угорщині знає Полівка лише одну паралелю Етн. збірн. IX. 51. № 26. Закінчення менше замітні і стоять далеко поза словацькими і українськими.

Engadiner Märchen, erzählt von G. Bundi. Zürich (без року), містить чотири казки: 1) про лісового чоловіка (Грета заглядає в цікавості до забороненого покою, де є трупи); 2) три пси: батько лишає синові три пси, і він здобуває при їх помочи скарби в замку, забивши смока, і женить ся з донькою господарів, що його добре прийняли; 3) кум медвідь і кума лисиця: лис об'їдаєть ся сметани за радою медведя і не може вилізти; 4) чотири злі чарівниці задають трудні задачі зблудившій Марусі²). Згадаю іще про поважну збірку Ф. Шапізо „Le Folklore de la Beauce et du Perche" (Paris, стор. XIII+366+356), і про камерунські казки, видані Ледербоґеном (1902, ст. 131): Камерунських казок є 61: в поміж них деякі виказують багато схожості з європейськими прим. nr. 40 — перегони антильопи в черепакую, 215 осліплений брат провиджує.

Приповідок зібрав найбільше Lürke „Seemannssprüche, Sprichwörter" (Берлін 1900, с. 192) і Eckart в „Stand und Beruf im Volksmund. Eine Sammlung von Sprichwörtern und sprichwörtlichen Redensarten" (Göttingen стор. 249): послідня збірка містить 3560 чисел. Загальну вартість має грецька збірка Н. Πολίτων: Παροιμια. (Τόμος Α, Β, Γ, Δ. Ἐν Ἀθήναις, 1899, 1900, 1901—1902, ст. LXXVIII+700

¹) Рец. в Z. V. V. 1902, стор. 115. ²) Рец. Schw. Arch. f. 1902, стор. 160 і Z. d. V. V.

і 686+686), тому згадує про ню на тій місці. Цілий збірник, обіймати має 25.000 пословиць новогрецьких: до пословиць додані численні паралелі 79 народів: ві славянських збірників пословиць знає автор один болгарський, один сербський, два російські. Найбільшою збіркою загадок за послідні роки є Frömmel'a „Deutsche Rätsel“; перший зошит, що появил ся в Липську 1902, містить около 300 загадок.

Драматичні продукти німецького народу зібрані F. Vogt: „Die schlesischen Weihnachtsspiele“, Leipzig 1901, стор. XVI+500 — як перший том видавництва „Schlesiens volkst. Überlieferungen, Sammlungen und Studien d. schles. Geselsch. für Volkskunde“ (містить шопки, пасії і т. зв. Геродові драми)¹⁾, Hager²⁾, Amman, що видав 1900 р. третю частину „Volksschauspiele aus dem Böhmerwalde“ в „Beiträge“ III. (стор. XXIII+160), де находимо пять творів, а то два кусники про розбійників, одну легендарну драму про сьв. Івана Непомука, один лицарський твір і один на пів історичний про турецького царя. У вступі подано замітки про походженє тих штук і про гру акторів. Цікаві подробиці про альзацький народний театр дає Em. Strauss в „La Nouvelle Alsace“.

Пісні звертають далі на себе пильну увагу: скарбівня народної поезії очевидно не вичерпуєть ся, коли маємо знов кілька нових збірників. F. Kohl видав „Echte Tiroler Lieder“, Wien 1899. ст. XLII+302, в числі 220, подаючи заразом замітки про їх походженє. У вступі займаєть ся автор іще двома питаннями: що то правдива народня пісня і як співвають ся тирольські пісні. L. Jacobowski подав вибір німецьких пісень народніх в книжці п. в. „Aus deutscher Seele“, München, XVI+350, при чім старав ся розслідити, як котра пісня давна, коли у перве виринула і яке її походженє. Подібну антольоґію зложив J. Sahr в книжці: „Die deutschen Volkslieder, ausgewählt und erläutert..“ Leipzig, стор. 183, яка має бути приступна для всіх; знаходимо в ній 50 пісень всілякого змісту, в часів від 15—19 столітя. До більших збірників належать „Oberschefflener Volkslieder und volkstümliche Gesänge“ (Karlsruhe 1902, стор. XXXI+312), замітні тим, що розложені по селам Бадена і то так, що пісні кожної генерації від себе відділені. Усіх народних пісень з мелодіями 192; далі 131 Stumpeliedli і 120 діточих (з замітками). По мелодіям упорядкована збірка: „444 Jodler und Juchezer aus Steiermark und der steirisch-österreichischen Grenzgebiete“. Wien 1902, стор. IX+386+XIV. З французьких збірників найважнійші: Théodore Botrel „Chansons en sabots“ (Paris, стор.

¹⁾ Ред. Z. d. V. f. V. 1901, стор. 97, Больте. ²⁾ „Die Weihnachtskrippe“, München 1901, дає критичний огляд.

285) wraz z muzyką i J. Thiersot: „Chansons populaires recueillies dans les Alpes françaises“, стор. XXIX+548. З нідерляндських вирізняють ся збірка F. van Duysel „Het onde nederlandsche Lied“, що виходить зошитами (до тепер, 1900—1902, 11 зошитів, стор. 704). В дотеперішніх зошитах знаходимо 49 балад, 12 діяльованих пісень, 13 пісень сторожів і понад 100 любовних пісень; се по більшій часті народні пісні, але побіч них умістив автор і багато штучних пісень, які лише співають ся між народом; до пісень додані варіанти і давні тексти. Італійські пісні дістаємо в німецькій перекладі Ульріха „Italienische Volksromanzen“. Лицьк 1902.

Велику скількість збірників і студій присвячено діточим забавам і пісням. Zürichер зібрав багато матеріялу з мішаної швайцарської території¹⁾ і Шуманн²⁾ з околиці Любеки (701 пісень); гарні збірки дали Blümml, Bünker, Stibitz, Kusserow, Knoор, Haas і иньші. A. de Cock en Is Feilinck заповідають велику збірку, що буде складати ся з 6—7 томів і видали вже перший том в 1902 р. п. з. „Kinderspel en Kinderlust in Zuid-Nederland“ (Gent, стор. 380), в яким уміщено вступ і забави зі скаканєм і біганєм. У вступі розбирають ся старі жерела і говорять ся про розклад праці.

Від довшого часу звернено увагу на студіованє матеріяльної культури: згадаю лише про кілька важнійших праць, що дотикають будови домів, поминаючи иньші студії. Великий матеріял містить ся в публікаціях³⁾, видаваних товариством архітектів і інженерів Австрії, Німеччини і Швайцарії. Знаходимо тут знімки типових хат, їх розклад і назви усіх складових частин а дальше короткі вступні студії. Видавництва про австрійський дім вийшов недавно (1904) уже четвертий зошит, де між иньшим находимо пляни і образи Ромсторффера про дома в руських місцевостях в Ставчанах в п. Коцмань, в Руськім Банилові, в Тоутрах і в п. Вижницькім у Гуцулів. Крім того велику вартість мають мати праці Шенфельда, Стефані-ого, Сімона, Штейнгардта, Тірша, Мерінгера, Бінкера і иньших. Докладний зміст і результати подає Шуллерус в „Zeit. d. Vereins für Volk.“ 1903⁴⁾.

¹⁾ „Kinderlied und Kinderspiel im Kanton Bern“, Zürich 1902, стор. 168. ²⁾ „Volks- und Kinderreime. Aus Lubeck und Umgegend“, Lubeck, стор. XI+205. ³⁾ Товариство видає „Das Bauerhaus im Deutschen Reiche“, „Das Bh. in Österreich Ungarn“ і „Das Bh. in der Schweiz“. ⁴⁾ Про німецький дім найважнійша праця Стефані „Der älteste deutsche Wohnbau und seine Einrichtung“, про романський Сімоні „Studien zum romanischen Wohnbau in Deutschland“, Strassburg 1902, стор. VIII+280, про ісландський: Шенфельда „Der isländische Bauernhof und sein Betrieb“, Strassburg 1902, стор. XVI+286.

З вичислених творів, котрих число обмежив я лише до найваж-
нійших, вже можна пізнати, що етнографія розвивається і поступає на
перед дуже скорим кроком. Найкращий її розвій бачимо у Німців, далі
у Французів і Англіїців. В останніх роках запанував більший рух нау-
ковий головно в Німеччині. Наслідком публичних дискусій повстають
нові етнографічні товариства: в Монахові „Verein für Volkskunst und
Volksk.“, в Геттінгені „Verein f. niederdeutsche Volkskunde“, в Тібінгені
„Württembergischer Verein für Volksk.“, які мають від 1903 р. почавши
видавати свої органи. Від 1902 року перемінують ся „Blätter für hes-
sische Volkskunde“, орган чисто місцевий, в „Hess. Bl. f. Volksk.“, що
розширюють свою програму і стають гідно побіч першорядних „сто-
личних“ часописий загального характеру. Крім того зачинає від 1901 р.
виходити під редакцією Лянґера „Deutsche Volkskunde aus den östli-
chen Böhmen“, а в Відні „D. deutsche Volkslied“ під ред. Поммера
і Фраунґрубера. Огляд усіх тих часописий подаю далі. За те перестали
в 1902 р. виходити „Blätter für rammernsche Volkskunde“ в 10 році
видавництва і нідерляндське „Ons Volksleven“ в 12 році в. Так само
і „Volkskunde“, видав. в Ген Монк-ом і А. Соок-ом уступила з ряду
часописий¹⁾. У Франції застановлено поки що видаване „Melusine“;
за те зачала від 1903 р. виходити часопись „L' homme“, присвячена
передовсім антропологии.

[Конець буде].

---

¹⁾ Про розвій етнографії в Німеччині, у Славян в Австрії і деінде
говорить Кайндль в своїм підручнику стр. 24 і далі. Історію французь-
кого фольклору подає Gittée: Les études folkloristes en France в Revue
Belgique LIII.

Бібліографія

(рецензії й справоздання).

В. А. Городцевъ — Русская доисторическая керамика (Труды XI археологическаго съезда, т. I.)

Дуже роботящий молодий російський археолог, д. Городцов заходивсь уставити систему описування і номенклятуру „русской“ передісторичної кераміки, вважаючи на те, що наука про кераміку може стати на рівні з иньшими науками, такими як нумізматики сфрагістика й т. и.

Не заходячи так далеко, ми щиро витаємо працю автора, як одну з перших проб систематизування керамічного матеріалу в археології. Не можемо-ж одначе не здивуватись тому, що д. Городцов вважав за можливе обмежитись у своїй праці тільки зразками передісторичної кераміки „всѣхъ областей Европейской Россіи“, наче-б то ті зразки могли становити собою зміст якоїсь окремої, „самобытної“ науки і наче-б автор вважав за можливе існування якоїсь особливої, незалежної від західно-європейської чи всесвітньої науки. Ми дивуємось тому тим більш, що переглядаючи літературу, якою він користувався, ми майже цілком не бачимо у ній спеціальних західно-європейських і американських праць, у котрих можна-б було знайти коли не цілком уложену вже класифікацію черепяних виробів, то хоч вживані доси способи їх описування і систематизування. Отже-ж думаючи, що ніякої окремої, спеціальної системи задля класування „русскихъ“ керамічних виробів бути не може і що до систематизування їх не можна вживати ніякої иньшої термінології і ніяких иньших способів, як наукових — себ-то всесвітніх, нам і здавалося-б, що автор мусів-би або описувати свій матеріал так як він описуєть ся у загальній науці, або, коли він системою загальної археології незадоволений, то виробляти свою нову систему, але вже не на підставі самих тільки „русскихъ“ черепків, а всього керамічного матеріалу, який є тепер в науці.

Ся основна хиба д. Городцова не могла не відбитися дуже прикро на цілій його праці, взагалі досить спішній і через те не завсіди і на скрізь досить обробленій. Подаючи, наприклад, класифікацію форм черепяних виробів, класифікацію, котра має бути науковою, він вживав таких термінів як „корчага“, „горшок“, „чаша“ і т. і., цілком не вважаючи на те, що не тільки чужоземному, а навіть і „руському“ археологові зовсім не обов'язково знати, що таке „корчага“, і що є на світі обов'язкова за для усіх наука геометрія, до якої і треба зводити усе дотичне форм у кожній науковій класифікації, або коли й уживати вже які порівняння, то хоч такі, які були-б кожному зрозумілими. Кажучи за поодинокі частини посудів, д. Городцов цілком чомусь-то обминає ніжки, а про те черепяні вироби на ніжках трапляють ся дуже часто і деколи бувають дуже характерними. Що до поміру посуду, то й тут у ш. автора ми знаходимо цілком незрозумілу нам хибу, яку він міг зробити хиба тільки дуже вже поспішаючись з викінченням своєї праці. Він вважає потрібним (і то навіть не потрібним, як німецькі наприкл. автори, а тільки не зайвим) міряти описуючи посуду: а) вишину її, в) ширину горла, с) ширину дна і d) товщину стінок, цілком забуваючи про найбільший діаметр (чи „ширину плечей“ по термінології автора), без якого ні розмір ні форма сосуда не будуть цілком зрозумілими. У орнаментиці автор, розширивши аж занадто вже витиснуті форми, дає дуже вже мало місця нарізаним, думаючи чомусь-то, що вони не з'явили ся самі собою у Росії, а були звідкись то занесені... і роблячи при сїм дуже цікаву замітку, що у неолітичну добу керамічні вироби були ще невідомі чоловікові (ст. 635) і він робив нарізки на кістках вимерших звірів. Таке перемішування передісторичної хронології у д. Городцова річ цілком не рідка. Так трипільські знахідки д. Хвойки він скрізь вважає за річи в бронзової доби, дарма що ні в тих знахідках ні у цілком ідентичних і далеко більших знахідках у східній Галичині ані однієї грами бронзи знайдено не було, а неолітичні кам'яні і кістяні вироби знаходили ся скрізь. Різні малюнки чоловічків (Таб. XII, фиг. 19) він ничто-же сумняше ся називає лицевим орнаментом, відрізняючи його нарешті від личного (мабуть тут він вживає якогось новішого нам великорусько-гончарського терміна) і т. д. Взагалі не досить велика знайомість з західно-європейською літературою приводить д. Городцова до дуже прикрої і цілком не наукової легковажності; з якою він не тільки висловляє свій погляд, що будівля з битої глини могла прийти на Україну з західної Європи (покликаючись при сїм на статтю Fischer'a *Eine neolitische Ansiedelung in Wien*, у *Mittheilungen der Anthropolog. Gesellsch. in Wien*, 1898, III, у котрій ні про яку будівлю з битої глини навіть і не згадується, а говорить ся

ся тільки про будівлю обліплена глиною), а вірить навіть і в такі річі, як глиняні столи д. Хвойки. Не чим иньшим також як дуже поверховним читанням авторів можна витолкувати собі і погляд д. Городцова, що малювання посуду було наслідком нарізаної по сирій глині орнаментациї. У передмові д. М. Гернеса до звісного видання *Die neolithische Station in Butmir* він міг би прочитати цілий уступ, де віденський археолог дуже зручно і з великим знанням доводить, що у Бутмирі було цілком навиворот і що там різаний орнамент був незручним копіюванням рельєфного, котрий склався під впливом мальованого. Не кажемо вже про досліди д. Морґана у Сузі, де мабуть треба шукати найпершого початку мальованої волютами посуду, і де ся посуда знайдена теж у неолітичній верстві, була очевидячки імітуванням ще давнішої посуду з алебастру.

Наводячи ці помилки д. Городцова, ми зовсім не хочемо зменьшити ваги його праці, котра при ширшому і глибшому обробленню може мати дуже поважне значіння у археології. Через те власне ми й подаємо її докладну аналізу, котрої не стали-б робити за для статі меншої ваги. По части-ж робимо се і для того, щоб застерегти наших читачів від неоглядного користування системою д. Городцова, вживання котрої у її теперішнім стані могло б повести до значних хиб.

Ф. Вовк.

В. Хвойко — Раскопки 1901 года въ области трипольской культуры, Спб., 1904.

Нова і досить гарно видана брошюра д. Хвойки подає нам результати розвідок передмікенських становищ коло Ржищева і коло Коночи Черкаського повіту у Київщині. Відзначають ся вони від попередніх тим, що знайдено і на Україні такі-ж помальовані статуетки, які давно вже знаходили у Шипеницях і яких дуже гарні зразки можна бачити у Віденському природничому музеї. Окрім того дуже поважною знахідкою треба вважати два черепки з намальованими на їх чоловічими постатями. Ці фігурки, оточені звичайною орнаментациєю з закруток, взагалі нагадують собою по части єгипетські, по части сузіянські малюнки і статуетки з піднятими, дуже широкими плечима, дуже вузьким станом, у вузькій одежі, з дуже розвиненими литками і з трома тільки пучками на кожній руці, як і на стилізованому малюнку на одному з знайдених д. Хвойкою раніше черепків. У самому способі описування видно деякий поступ: д. Хвойка на сей раз окрім „площадок“ описує ще й „землянки“, при чім подає щось подібне до плянів, але з поясненнями не дуже то докладними і цілком без нерекроїв. Що-ж до поглядів і фантазій самого д. Хвойки про праарійську і прасловянську культуру, то вони, здаєть ся, встають ся тими-ж самими.

Ф. В.

La Mythologie Slave par Luis Leger membre de l'institut, Париж, Leroux, 1901, ст. XIX + 248.

Stan. Roźniecki — Perun und Thor. Ein Beitrag zur Quellenkritik der russischen Mythologie (Archiv für Slav. Philologie т. XXIII с. 462—520).

К. О. Тиандеръ — St. Roźniecki. Perun und Thor (Извѣстія отд. русск. яз. и словесности 1902, III с. 384—396).

Горданъ Ивановъ — Культъ Перуна у Южныхъ Славянъ (ibid. 1903, IV с. 140—174).

W. Nehring — Der Name bēlbog in der slavischen Mythologie (Archiv т. XXV с. 66—73).

Від р. 1896 д. Леже публікував свій курс про словянську мітольоґію частинами в часоп. *Revue de l'histoire des Religions*; деякі з них виходили особними брошурами п. т.: *Études de Mythologie Slave* і обговорювалися вже на сторонах *Записок* (т. XIX). Вкінці автор видав цілий курс під вище наведеним титулом. Головною цілею його було, як він поясняє, познайомити з словянською мітольоґією французьких і взагалі європейських читачів — його книга для багатьох з них, надіється, буде *une révélation*. Але він не задовольняється чистою роллю популяризатора, й надіється, що книга його буде цікавою також і для славістів з огляду „на подробиці, які не фігурували в попередніх працях, і гіпотези та об'яснення“, які він також вважає новими. Таких нових гадок одначе в книзі дуже мало. Автор виступає, по правді сказавши, досить поверховним знавцем, і люде обзнайомлені з науковою літературою не багато скористають з книги французького славіста. Навіть як популяризатор автор не вповні опанував свій предмет і в його представленню є важні прогалини і слабо пророблені партії, так що книга стоїть взагалі низше того, що може дати для порушених автором питань сучасна наука.

Автор обмежився на самих літературних джерелах. Він виключає фольклор принципіально, користаючи лише там з нього, де він дає безпосередні potwierдження літературній традиції; зробив так тому — що в фольклорі є різні верстви впливів. Се правда, але річ такта и зручності дослідника вибрати з нього, що сюди належить, а так автор далеко не скористав з того, що фольклор і етнольоґія словянська можуть дати до пізнання старословянського світогляду. Далі він лишив на боці, навіть не згадавши про се, матеріал археолоґічний — факти, які дає нам для пізнання реліґійного світогляду студіювання словянського похоронного обряду в його археолоґічних останках.

Літературні звістки не використані також повно. Передовсім, автор лишив на боці звістки східних письменників. Він збуває їх заміткою, що

їх звістки про Русь говорять скорше про Норманів, як про Словян. В сій замітці прозирає дуже поверховний ділетантизм, бож прецінь відома річ, що по при звістки, на які претендують норманісти, є звістки, що виразно говорять про Словян, і ніхто словянства їх не заперечує. Пописуючись своїм скептицизмом, автор вичеркує з поміж своїх джерел і деякі иньші першорядні пам'ятки — як от Слово о полку Ігоревім. Для славіста з фаху, що покликається на свої трицятьлітні пильні студії, незвичайно дивно звучить замітка, що духовний письменник (автор Слова!) не міг робити таких згадок про поганських богів! (с. 6). Вкінці в рядом текстів — як згадки богів в русько-словянських поученнях і інвективах, автор знайомий дуже поверховно, в чужих працях, і розуміється, не завсіди міг їх відповідно використати.

Що до оброблення сього матеріалу, то автор, тримаючись скептично супроти всяких мітольоґічних теорій і систем, вперед вирікається будовання якої небудь системи. Критицизм річ добра, але з таким принципом автор замість курса мітольоґії дав властиво критичний каталог словянських богів, зовсім механічно зведений. Зрікши ся порівнянь з мітольоґіями иньших споріднених з Словянством етноґрафічних груп (с. XVII), автор не дав також ніякого погляду на еволюцію, розвій реліґійних ідей у Словян. Все се не починається до вартости праці. В поодинокі погляди автора нема потреби входити супроти характера його праці як популяризації наукових дослідів словянських учених. Завважу тільки, що література, якою оперує д. Леже, не дуже свіжа. Я не бачу, аби автор знав такі праці як Владимірова Введеніє въ исторію русскої словесности, 1896, і йогож Поученіє противъ древне-русскаго язычества (1897), як Авбукина Очеркъ литературной борьбы представителей христіанства съ остатками язычества, 1898, як Černý Mytiske bytošce lužiskich Serbov, 1898, и ин., не кажучи вже про огляд староруського реліґійного світогляду в I т. моєї Історії України-Руси: парижський академік від славістики на сей закид мабуть сказав би, що він до українсько-руської наукової літератури „іще не дійшов“.

Зовсім инакший характер має розвідка д. Рожнецкого. Се дуже старанна й деталічна студія, вповні самостійна, а спеціальні питання, порушені автором, служать йому лише пробним каменем для теорій далеко ширших. Автор — оден з берсеркерів нео-норманізма, в роді проф. Брауна, якого замітку обговорював я недавно (Записки т. LV). Він жалує на занедбанне норманської теорії в новійшій науковій літературі, дає загальне т. ск. експозе норманізма, дезідерати дальшої норманістичної аргументації, і для прикладу спинається на староруській мітольоґії, аби показати, як багато ще норманісти можуть доказати. З чималим накладом праці, критичного й літе-

ратурного апарату сповняє він свою задачу, показує чималу наукову техніку, чималий дотеп, і приходиться пожалувати, що вийшовши з невдячного заложення, він вкінці так мало міг дати позитивного. Автор доводить, що Турова божниця в Києві — се капище Тора, що серед Варягів на Русі культ Тора був сильно розповсюднений, що в трактатах 907 і 971 р. треба розуміти під Перуном присягу Варягів Тором, що культ Тора вплинув на розвій і піднесення культу Перуна на Русі — культ сей розвинувся головню по варяжських центрах, тим часом як властивий тубильний, словянський біг був Волос.

Я готов признати можливість, навіть правдоподібність, що варязький культ Тора міг вплинути на особливе поважання Перуна на княжих дворах і в дружинних центрах X в. Правда, д. Тіандер підносить, що Тор не був таким варязьким богом *κατ' ἐξοχήν*, як представляє д. Рожнецкий, але подібність представлень могла вплинути на популярність сього культу серед Варягів. Але докази, якими д. Р. хоче поперти свою гадку, при всій його зручності й методичности, дуже слабкі. Лишається дуже мало правдоподібним, аби якась християнська церква в Києві в XI в. могла звати ся „церквою Тора“; на се нема паралелів, бо нема християнського дублета для Тора. Не можна собі представити — як то підношено, і ще раз підносить д. Тіандер (хоч і з його об'ясненнем літописного оповідання 944 р. я не згодився б), аби Перун фігурував при присягах 907 і 971 р. тільки як Тор, і т. д.

По за тим читач може знайти не мало цікавого — нпр. в критиці літописних текстів мітольоґічного змісту, в иньших подробицях, які порушує в своїй аргументації д. Р., але розуміння нашого староруської мітольоґії вони не змінять ні в чім значнійшій. Його старання висунути Волоса понад Перуна, як спеціально русько-словянського бога, ледви чи знайдуть прихильників в науці.

Словянства культу Перуна та істновання його в часах прасловянських зрештою боронить досить зручно в своїй статі болгарський учений Іванов. Він дає побіжний погляд на історію питання, застановляє ся над етимольоґією слова, далі збирає звістки про Перуна з літератури, фольклору і хороґрафії полудневих Словян, головню Болгар, і злегка зачіпає питання звязані з культом Перуна: культ Ілії й Огненної Марії, повіря про гром і книгу „Громник“. Головний інтерес має матеріал зібраний про Перуна; є де що тут нового й интересного, але глубше в справу автор не входить, і деяких важних питань — нпр. що тут говорить про перун-грим, і що про Перуна-бога, навіть не чіпає.

Вкінці проф. Нерінґ в своїй невеличкій замітці слідить історично, як імя Білобога появило ся в науковій літературі й доводить його повну апокрифічність. При тій нагоді він порушує важнійше питання,

чи в відомостях Гельмольда нема відгуків християнства, і чи його Найвищий біг і і Чернобог не являють ся відгомонам християнського Бога і діавола. Скептицизм досить оправданий, хоч думаєть ся мені, сї поверховні впливи християнства так основно мітольоґічного сьвітогляду не могли змінити.

М. Грушевський.

Извѣстія ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ. Часть 2 (Разысканія А. Куніка), Спб., 1903, ст. XII + 066 + 211.

Friedrich Westberg, Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa, I—II, 1900 (Извѣстія - Bulletin петербур. академії, серія V т. XI, за р. 1899, ст. 76).

Комментарій на записку Ибрагима ибн-Якуба о Славянах, составилъ Фридрихъ Вестбергъ, Спб., 1903, ст. 152.

Перша названа тут книжка — се ще одна з Кунікової спадщини, наквашеної сим клясичним Schwerdenker-ом. Вона стоїть в тісній звязи з „Каспієм“, виданим в р. 1875 і першою частиною Извѣстій ал-Бекри, виданою в р. 1878. Титул її не відповідає зовсім змістови. Се у Куніка зрештою стало річю досить звичайною на старости. Його праці я, як колишній фільольоґ, назвав би „сатиричними“ в тім значінню, яке мало се слово у перших римських сатириків — се говоренне злегка про все і вся, при тім загострене полемічними, часто — іронічно-гумористичними алюзіями на противників, себ-то антінорманістів. Такий характер дуже сильно виступає на сій книжці.

На першім місці видруковано статю „Открытое письмо къ сухопутнымъ морякамъ“. Вона написана була Куніком в 1877 р. і тодіж видрукована та мала піти замість передмови до першої части книги про ал-Бекрі. Се відповідь на критичну статю Костомарова, надруковану в січневій книжці Русскої Старини, де пок. історик вказував на повне розбите норманізма й признавав його на смерть забитим. Кунік з невеликим запасом іронії й гумору (хоч досить важкого) відповідає на се, прирівнюючи статю Костомарова до папської енцикліки та сплітаючи її категоричність з папською непомильністю. Фейлетон з таким накладом гумору вийшов би не злий, але як на чотири друковані аркуші, що займає ся *satura*, воно трохи забагато. Автор кінчить закликом антінорманістів до спільної роботи з „несторовцями“, як він зве норманістів.

Потім наступають три студії — 3, 4 і 5, що мали друковати ся при текстї ал-Бекрі. Ціла публікація мала вийти по німецьки й російськи. Німецьке друковало ся наперед. Але воно так розросло ся під руками Куніка, що рішено видати наперед першу частину по російськи. В опублікованій в р. 1878 першій часті пішов текст ал-Бекрі і перші

дві статі Куніка. Передмову він затримав. Німецький текст друкував ся якийсь час іще далі, надруковані були три дальші статі Куніка, розвідка Гаркаві про Туле (вийшла де инде), почали ся друкувати його витяги в Масуді, і на тім виданне спинило ся. Тепер виходять в російським перекладі ті три статі Куніка.

Я оповів сю історію, бо вона характеристична не тільки для особи самого Куніка, а й для норманізма, який він застунав. По смерті Погодіна Кунік уважав своєю місією, особистим обовязком боронити норманізм, і тому його студії мають метою не просто науковий дослід, правду *an und für sich*, а апольогію норманства. Та він був тоді занадто рутинуваним і ученим чоловіком, аби плавати по вершках *à la Pogođin*. За молоду він без трудности уложив систему норманізма в своїй *Berufung der schwedischen Rodsen*, але в останніх десятиліттях життя вироблене науковим аналізом око його на кождім кроці відкривало непевности, прогалини, невияснені докладно. І він кидаєть ся від одної звістки до другої, запускаєть ся в екскурси, вступні досліди, серед них тратить віру в можливість дійти до чогось певного й залишає розпочаті студії, і т. д. Так і видані тепер його студії містять в собі деякі цінні замітки, спостереження, цінні маленькі екскурси, але нічого хоч трошки більшого, цільнішого.

Більше одностайний характер має перша (3) статя — про імя „Волох“, „волошський“ в Найдавнішій літописи (ряд дрібніших спостережень). Друга (4) статя має вже „сатиричний“ характер, як і третя (5), то значить — говорить про все. Більше одноцільний характер в другій статі має екскурс про назву „північних скитів“, і про слово „Суд“ і назву „Руське море“ в статі IV. В V статі автор підносить мовчанне східніх джерел про Русь при згадках про Словян, дає загальний погляд на початки Руської держави (с. 105 і далі — зовсім в дусі добрих старих часів, „по Нестору“), про варязьку й словянську мову на Русі, згадку про Русь у Хорладбега (доводить, що се його власна, але пізнійша дописка) і її парафразу у ібн-Факіха, та про звістні слова Якубі-ібн-Катіба про напад Русі на Севілю (що се не пізнійша тльоса).

Leitmotiv-ом книги служить теза, до якої автор вертаєть ся багато разів, — поставлена ще в Каспію, що Словяне були нарід водобоязький, і їх морські походи (й звістки про Русь з ними) починають ся від приходу Норманів.

З сею книгою Куніка я умисне получив дві праці Вестберга. Вестберт являєть ся учеником і вірним адептом Куніка, що проводив його в студиях, давав йому теми, ради, вказівки, так що публікації Вестберга як найтісніше звязані з студиями самого Куніка, трактують тіж питання, в тім же дусі. Тільки далеко слабший аналітик і ерудит Востберт не знає тих вагань і блукань,

сьміливіше йде до ціли й не в'яжить ся в своїх виводах. З того виходять часом такі висновки, що тільки кажуть здвигати раменами супроти їх довірливості й — *sit venia verbo* — наївності (як нпр. висновки в першій статі його *Beiträge*); але є й зовсім інтересні й цінні студійки (розуміється — де автор не зв'язаний згори поставленою доктриною). Як такі цінні замітки вказу нпр. його статейку про Саксин в *Beiträge* (ч. 12) або про Кенугард північних саґ в Коментарію. Є й більше цікавих заміток.

Перша публікація складається з 16 розвідок, навіяних арабськими письменниками і листом кагана Йосифа; деякі з них дають одноцільні студійки, інші — ряд дрібніших заміток. Друга — се поправлене й перероблене видання його німецької праці *Ibrâhîms-ibn-Jakûbs Reisebericht*, виданої в 1899 р. і обговореної давніше вже в Записках (т. LII): вона складається з двох половин: з початку ідуть замітки до тексту, потім екскурси більше заокруглені. Цікаво, що рецензент німецького видання праці, проф. Флорінський вказав йому згадки й замітки про записку ібн-Якуба в різних словянських виданнях і працях, і Вестберґ наводить сей реєстр. Але ані в нім, ані у самого Вестберґа нема згадки про Виїмки з джерел до історії України-Руси, ані I тома Історії України-Руси, хоч проф. Флорінський в своїм часі навіть реферував про останню в „Кієвлянині“.

М. Грушевський.

Die Fragmente des Toparcha Gothicus (Anonymus Tauricus) aus dem 10 Jahrhundert, von Friedrich Westberg (Memoires de l'Academie des sciences de St.-Petersbourg, VIII Serie, classe historico-philologique, V N. 2), Спб., 1901, ст. 126 + 10 таблиць.

Фраґменти Газе, чи т. зв. Записка грецького топарха має вже цілу літературу. Її оглядом зачинає д. Вестберґ свою працю (невідомими лишили ся йому українські видання). Потім дає тексти і переклади їх, свої й деякі попередні (Газе й Васілевського), коментар і кілька поодиноких екскурсів. Центр ваги лежить на астрономічних виводах: автор, покликуючи ся на відзиви фахових астрономів, дає инакше толковання астрономічним вказівкам фраґментів, і з них виводить констеляцію, яка з кінця IX і по кінець XII віка повторяється лише два рази: в рр. 963 і 1080 — 2, а з них уважає єдино можливою 963 р. Сі астрономічні висновки лишають ся до оцінки фахових астрономів; їх дуже велику хиткість видно одначе і з наведених автором толковань. З рештою в згаданих в фраґментах варварах автор, ідучи за поглядом Куніка (під впливом і за вказівками якого автор і робив свою роботу), бачить Ховарів, в *ὁ κατὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύων* — руського князя, в *κλήματα*,

Маурбхастров — кримські місця. Дати ближший образ тих обставин і відносин, в яких мали місце згадані в фрагментах факти, він не пробує, обмежуючи ся загальними вказівками на те, що факти сі мали місце на тлі боротьби Візантії з Ховарами за кримські землі, і в сій боротьбі ввійв участь Сьвятослав. При тім автор повторяє свої здогади про те, що засноване Тматороканської волости стало ся доперва за Сьвятослава, й передтим Русь не сягала до Керченської протоки.

М. Грушевський.

А. И. Соболевскій — Изъ области древней церковно-славянской проповѣди (Изв. отд. р. яз. и слов. Акад. Наукъ 1903, кн. 4, стор. 59 — 71).

Чим раз більше зростає число памяток староцерковного языка і письменства, що сягають часів славянських перовчителів Константина і Методія та їх непосредних учеників, памяток моравсько-панонських, що виявляють такі характерні прикмети языка і складу (звісні в науці „моравізми“). Докладне перешукуванє старих рукописів, особливо по великих російських книгозбірнях виявляє що раз нові памятки тої досвітної доби славянського письменства і тим самим розширює обсяг нашого знаня про письменську та церковно-вчительну діяльність славянських просьвітителів. Хто знає, як богато ще темного й суперечного в цілій історії тих досвітків славянського письменства, як богато тут, особливо в остатніх часах висловлено суперечних та односторонних теорій та як живо й доси ті питання порушують на ріжних пунктах не лише наукову думку, але навіть політичні та національні пристрасти, той зрозуміє, що віднаходженє і публікованє таких памяток, хоч і як скромна сама собою булаб їх вартість, має велике значіне, бо можливо, що й найдрібніша памятка тих часів і заходів зможе кинути якесь нове й несподіване сьвітло на се або инше оспорюване питанє, зможе дати ключ до розвязаня котроїсь із численних загадок, яких у сьому комплексі справ так богато. От тим то належить ся подяка проф. Соболевскому за опублікованє двох невеличких текстів, що без сумніву належать до тої старої літератури, хоча заховали ся в досить пізних рукописах: одна — Похвала сьв. Іренею, знайдена в Великих Четях Минеях митроп. Макарія за серпень, а друга — Похвала хресту, містить ся в тих же Четях Минеях, але в досить попсованім виді, з підновленою мовою, та проф. Соболевскій знайшов старший текст у одній рукописній збірці Чудового монастиря в XIV віку. Оба тексти — короткі проповіді, в яких обік досить наївних та елементарних поучень переповідаєть ся також досить поверхово та недокладно відповідні леґенди — в одній про сьв. Іренея — невідомо, про котрого з кількох звісних

мучеників сього імени, бо епізоди з різних пасій зведено тут в одну купу і ще додано й такі, яких нема в жадній, а в другій про віднайдене хреста. Проф. Соболевский додає до текстів, особливо там, де в них цитують ся уступи зі сьв. письма, паралельні цитати з иньших староцерковних памяток, особливо з Маріїнського євангелія, Крестинопольського апостола, Синайської Псалтирі і т. и., і сим дає можливість контролювати, на скільки текст у проповідях лишив ся давній, первісний, а на скільки треба його вважати підновленим.

У невеличкім вступнім слові до текстів проф. Соболевский підносячи їх важність, особливо яzikову, висловлює здогад, що обі ті похвали треба вважати власністю звісного Методієвого ученика Кліма Болгарського. Признаю ся, що докази, які дає на се проф. Соболевский (однакова вступна формула і деякі яzikові подібности) зовсім не переконують мене. Клим Болгарський починає в остатніх часах робити ся якимось *factotum*; йому приписують чим раз більше різних і різнородних творів того циклю (пригадаю недавню книжку віденського професора Вондрака, який між иньшим приписав йому обі тзв. Панонські легенди та короткі похвали Константину й Методію і цілий ряд иньших безіменних творів). Мені здаєть ся, що з такими присвоюваннями треба бути троха обережнішим, особливо коли їх робить ся на таких хитких підставах, як подібність яzика або подібність деяких формул і то в літературі початковій, убогій і до того що до свого характеру, обсягу та авторства так неясній, як моравсько-панонська. Само пильне і неупереджене студіюване текстів тих безіменних творів може дати нам далеко більше певних і цінних вказівок, ніж коли ми а ргіогі закаламутимо собі суд підганяючи їх *per fas et nefas* під якесь означене імя, що само собою також не дає нічого для їх ліпшого зрозуміння. *Ів. Франко.*

А. И. Соболевский — Несколько мыслей объ древней русской литературѣ (Извѣстія отд. р. языка и словесности Академіи Наукъ 1903, кн. 2, ст. 138—158).

Чим більше розширюєть ся і поглиблюєть ся детальне студіюване памяток тзв. староруської, то значить переважно старо-української літератури домонгольської доби, тим яснійше робить ся й те, що стара конструкція історії тої літератури, склеєна переважно московськими професорами Шевирьовим та Полевым і мало в чому змодіфікована авторами пізнійших компендій Галаховим та Порфіревим, не може остояти ся. Виважено і знівечено такі її стовпи, як Нестора літописця, розширено цілий її плян, а головню показано масу її творів у новім осьвітленю, в звязку з такою масою різнородних явищ історичних та культурних, що все те дуже нелегко вкладаєть ся в рамки якого будь схематичного

компендія. Додайте до того глуху, але не вигаслу доси боротьбу за сам національний характер тої літератури. Великоруси, що від XIV в. були її продовжателями, раді-б і початок присвоїти своїй національності, а тимчасом сам предмет виказує чим раз більше явищ, що противлять ся власне такому схематизованю. Відси пливе цілий ряд „питань“, тоб то коллізій між предметом і його дослідниками, і цілий ряд проб — ви-найти таке загальне становище, з якого була б можлива суцільна, так сказати, органічна синтеза історії староруської літератури.

Статя проф. Соболевского, якої титул покладено вище, подає інте-ресні причинки до освітлення і критики деяких таких проб, зроблених в остатніх роках, хоча й не накреслює, а тим менше не розв'язує пи-тання в цілій його повности. Проф. Соболевский дає, так сказати, прина-гідні уваги про дві брошури одеського професора Істріна і про одну брошуру д. Нікольского, обговорену нами в Записках. Одна брошура д. Істріна „Введеніє въ исторію русской литературы второй половины XVII в.“ бере головне питанє, так сказати, від хвоста. Проф. Істрін доказує, що старий період літератури властиво трівав аж до половини XVII в.; тільки в другій половині того віку під впливом рішучої пере-ваги західно-європейського впливу починаєть ся новий період, який до-кументуєть ся між иньшим повним розривом між новаторами і прихиль-никами старовини — раскольниками. Найважнійшу ролю в доконаню того перевороту ще перед Петром відіграли кївські учені, що надали „руській“ літературі нову фізіономію.

Проф. Соболевский дуже розумно виказує слабі сторони сеї кон-струкції. Те, що д. Істрін називає рішучим зворотом до західної Європи в другій половині XVII в. — на правду маніфестувало ся тільки рядом перекладів деяких повістей, романів та легенд із польського, німецького, латинського, початками драми в Москві і т. и. Але всього того було дуже мало; московський театр Грегорі не мав впливу по за сферами царського двора; між перекладеними річами переважали твори духов-ного змісту. Тай в загалі руська (московська) література до кінця XVII в., як каже проф. Соболевский, заховала свій духовний характер і сим вона з одного боку дуже тісно вяжить ся з літературою XV і XVI в., а з другого боку різко відріжняєть ся від нової літератури часів Єлисавети та Катерини. В противенство до проф. Істріна, який у другій половині XVII в. бачить у московській літературі початок но-вої доби, проф. Соболевский відсуває сеї початок геть у XVIII вік і бачить у московській літературі не лише другої половини XVII, але цілого XVII і кінця XVI в. повільне завмиране староруської літератури. Навіть ті раг excellence прихильники старовини — раскольники не зна-ють властиво староруського письменства, а їх старовина не сягає далі

першої половини XVII в. Проф. Соболевський ілюструє завмиранє старої літератури в Московщині такими фактами, як той, що деякі твори, часто переписувані в XV і XVI в., перестають переписувати в XVII в. Правда, не всі ті факти однаково переконують. Коли в бібліотеці Троїцької Лаври книга Василя Вел. О постничествѣ маєть ся в 5 копіях із XVI в., а нема ані одної з XVII в., то не слід забувати, що ся книга при кінці XVI в. була видана друком у Острові, отже й переписувати її не було великої потреби. Та все таки певна річ, що деякі писаня дуже люблені в старій Руси до кінця XVI в., в XVII в. переписують ся дуже мало (до вичислених д. Соболевским Слів Григорія Богослова та Ізмараґда варто ще додати Толкову Палю). Далі як доказ того, на скільки забуте було староруське письменство в Московщині кінця XVI і в XVII в., д. Соболевський наводить те, що деякі твори, перекладені давно на церковно-славянську мову і втягнені в Великі Четі Минеї Макарія, перекладають на ново з грецької мови Курбський, Славінецкий і иньші в XVII в.

Причину завмираня староруської літератури в XVII в. проф. Соболевський бачить у церковно-славянській язиці, незрозумілім для загалу письменних людей того часу. Автор наводить свідощтва тогочасних письменників про темноту та незрозумілість церковно-словянських текстів і бачить у ній головну причину того, що все те письменство в XVIII в. загло, уступивши місця новому. Сей остатній висновок певно має в собі багато вірного, але він занадто односторонній. Ми бачимо, що деякі твори тогочасного письменства не погбли і що прим. Дмитрієві Четі Минеї передруковують і доси в його твердій церковщині. Натомісь бачимо на Україні такий факт, що тамошнє письменство XVI—XVII в. не вважаючи на те, що вже тоді зірвало зі старою церковщиною і пробувало витворити літературну мову зближену до народної, в XVIII в. також загло і було забуте. Чому? Чи оба ті факти не мають якого спільного кореня? Мені здаєть ся, що такого спільного кореня занепаду як московської, твердо-церковної, так і української літератури XVI—XVII в. треба шукати в її змісті, в її духовнім, аскетичнім характері, що не відповідав зміненому світоглядю і смакови суспільности.

Що до брошури д. Нікольского „Ближайшія задачи изучения древне-русской книжности“, то проф. Соболевський і тут показує не зовсім науковий спосіб розумованя сього автора і доходить до того, що коли зі староруської літератури для нас затрачено багато, то в тім затраченім трохи чи не найбільше було як раз памяток духовного письменства, що памяток світського письменства тоді було мало і багато їх не могло пропасти, що твори в роді Слова о полку Игоревѣ справді не

могли в значнім числі дійти до нас, бо се могли бути в значній часті імпровізації, що ніколи не були записувані, або коли й були записані, то яко твори відповідні до хвилевої потреби та обставин, швидко робили ся незрозумілими і нецікавими для читачів. Надто вказує проф. Соболевский і на те, що світські твори староруської літератури були переписувані нерав монахами рядом з духовними і що загалом книг владжених для монастирського вжитку не торкала ся духовна цензура, так що туди преспокійно входили прим. апокріфи, які фігурували на індексі. Конець кінців проф. Соболевский наперекір скептицизмови д. Нікольского стоїть на тім, що те, що дійшло до нас із староруської літератури, відповідає дійсно її фактичному характерови і ми на тій підставі можемо виробити собі про неї зовсім вірне понятє.

Третя праця, на якій зупиняєть ся проф. Соболевский, се статя проф. Істріна в Журн. мин. нар. просв. в приводу книжки „Древняя русская литература кievского периода“ проф. Владимірова. Проф. Істрін завдає тут собі питанє, „чому отсе вже 30 літ чути все одно й те саме наріканє на неможливість написати наукову історію староруської літератури?“ Проф. Істрін відповідає на се питанє так, що причина лежить не в недостатку, а в богатстві матеріялу; не виключена можливість, що раз нових відкрить, а кожде таке відкритє перевертає до гори ногами давні конструкції. На се зовсім вірно завважує проф. Соболевский, що така відповідь не відповідає на питанє. Адже і в фізиці, хемії і иньших науках день у день ідуть нові відкритя, а про те вповні наукові курси тих дісциплін зовсім можливі. Треба лише, щоб такий курс відповідав науковим вимогам і станови дослідів даної хвилі. Проф. Соболевский обмежує Істрінове питанє що до часу: науковий курс московського письменства XVI—XVII в. можна написати, так само як історію українського письменства XVII в., хоча тут і там багато важного ще не опубліковано і мало доступно. Але зовсім иньше діло в літературою домонгольською тай пізнійшою до XVI в. Тут історикови завалює дорогу маса творів безіменних та псевдонімних, що крок насуваєть ся сумнів, чи даний твір оригінальний, чи перекладений, чи походить із XI, XII, XIII чи XIV в., чи староруський чи болгарський і т. и. Тут треба широких приготовних праць бібліографічних та язикових, а те, що зроблено доси, не вважаючи на досить оживлений рух в остатніх десятиліттях, усе таки дуже мале супроти обєму завданя. Отсе головні уваги проф. Соболевского, які він мотивує або ілюструє детальними фактами. Як бачимо, більшість тих уваг зовсім справедлива, а дещо виглядає навіть як приємна несподіванка в устах проф. Соболевского. І так прим. він супроти обєдинительних тенденцій проф. Істріна на ру разів підносить окремий характер ровитку української літератури XVI—XVII в.

і кладе її оброблене як окрему і рівнорядну задачу обік оброблення московської літератури. Раз навіть (стор. 146) він посуває ся до того, що знаходить „вполнѣ естественнымъ“ наказ кн. Острозького перекласти доконаний кн. Курбським церковно-славянський переклад якоїсь книги „на польскую барбарію“, як з обуренєм висловляв ся Курбський. Коли перекладуване з церковщини на ту „барбарію“ в XVI в. було „вполнѣ естественнымъ“, тоб то на думку проф. Соболевского відповідало дійсній потребі суспільности, то чи не буде не менше „естественнымъ“ плеканє літератури і науки на новочасній українській мові, в якій коли не сам проф. Соболевський, то бодай такі його товариші, як проф. Флоринський, з неменшим від Курбського обуренєм, але з меншим розумінєм річи бачуть також „барбарію“ свого рода?

Ів. Франко.

Древнѣйшая Разрядная книга офіціальної редакції (по 1565 г.), изданная подъ наблюденіемъ П. Н. Милюкова (Чтенія въ Имп. Общ. Исторіи и Древностей Россійскихъ, книга 200).

З сих матеріалів, „офіціального“ тексту найдавнішої Разрядної книги з XVI (до р. 1565), що походить з давнього роду Головіних, — витягаємо де-що інтересне для нашої історії з першої половини XVI століття. Отже перш усього з р. 1556 маємо де-які вказівки про козацький похід проти кримських татар. „Іюня (по друг. версії — іюля) 20 днь, писалъ црю і великому князю в Серпухов из Чернигова на мѣстник Иванъ Иванов снѣ Очинѣ, что выбежал ис Крыму полоняник, черниговецъ снѣ боярской Моисейко Дементьевъ, да того полоняника и самого прислал; и тот полоняник сказывал, что црь крымской с Крыму с весны выходил и стоялъ на Овечьихъ водах шесть недѣль со всѣми людьми; а ити было ему на црвы и великого князя Украины. И приѣхал деи к црю Сенка Жапов (вар. Жоков), а привел с собою полоняника с црвы и великого князя украины, и тот полоняник сказывал, что црь і великій князь с Москвы вышел, а стоитъ со многимъ собраньемъ. И царь поворотил со всѣми людьми на черкаси, и какъ пришель црь под Азовъ, и тут за ним ис Перекопи прислали, что цря і великого князя люди идут Днепромъ к Ислам Кирменю. И по тѣм вѣстемъ, црь в Крым воротился; а пришол црь в Крым перед ним (полоняником? В. Д.) в другой четвергъ по Велице дни, а возился на топкихъ водах; а под украину отпустил дву или трех с малыми людьми — языков добывати и про цря і великого князя провѣдати. А Моисейко Доментьев побежал ис Крыму спустя послѣ црва приходу недѣлю,

а про црвѣ поход сказав, что походу его нельзя быт никуды, по тому что многіе люди вымерли у него повѣтріемъ.

Да іюня же, 22 днь, Діакъ Ржевской в Серпухов прислал к црю і великому князю в Днепра ис под Ислам Кирмени дву казаков: Рослово Тулянина да Якуша Щеголева з грамотою; а в грамоте писал, что ходили на крымскіе мѣста, а с ними черкаскіе казаки, и улуси воевали и под Ислам Кирменем и на Белого-роцком поле и на Очаковскимъ мѣсте были и посадки пожгли и про цря им тѣ же вѣсти сказывали: что црь Крымской со всѣми людьми пошел былъ на черкасы на пятигорскіе, да воротился; а нынѣ в Крыме со всѣми людьми“ (стр. 182—183).

Як знаємо, се саме ті часи, коли на Хортиці засїв був з козаками Дмитро Вишневецький (Байда). Отже про нього подибуємо далі кілька звісток, які і нотуємо тут. „Того же (1557) лѣта, іюл во 2 днь, по вѣстем князя Дмитрея Вишневецкого, что црь крымской вышел со многими с прибыльными людьми“ московський князь наказав іти під Коломну і т. и.“ (стр. 188). Друга звістка: „Того же лѣта (1558), генваря, црь і великій княз послал на Днепр на Хортицу князя Дмитрея Вишневецкого; а с ним послал: Игнатья Ушакова сна Заболоцкого, да Ширяя Васильева сна Кобякова, да головъ: Данила Чулкова, Дьяка Ржевского, Ондрѣя Щепотьева, Василья Тетерина, Михаила Ескова, Михаила Андрѣева сна Павлова, Ануерія Лашинского, Петра Таптыкова, Микиту Суцева, Нечая Ртищева“ (стр. 192). Іще одна: „Того же лѣта (таки 1558), іюня (вар. іюля) въ 12 днь, прислал к црю і великому князю из Исламова городка князь Дмитрей Вишневецкой со княземъ Андрѣемъ Вяземским с товарищи крымского полоняника, городецкого тотарина Кочеулая Сенгилдѣева сна Бастановца; а сказывалъ тотъ полоняникъ, что он выбежал ис Перекопи тому в четвергъ 3 недѣли минуло, іюня въ 8 днь; а как онъ побежал ис Перекопи, а црь крымской со всѣми людьми готов в Перекопи, а к турецкому просить людей послал же; а какъ турецкой црь людей на помоч ему пришлет, и тогда де црь крымской хочеть быти на великого князя украины; а того не вѣдомо, на которые мѣста“ (стр. 194). Нарешті остання: „Того же лѣта (1559) послал гдрь на Дон постелничего і воеводу Игнатья Михайловича Вешнякова, а велено ему сходитис на Дону со княземъ Дмитріемъ Вишневецкимъ“ (стр. 208).

Тут же в того ж таки року 1559 варто занотувати, що московські воеводи з своїми полками, яким призначено було зістати ся в Апселском городѣ (на р. Пелі), — мали „со Псла ити на Днѣпръ въ судѣхъ“ (стр. 208).

В поході на Полоцьк р. 1563 „в правой рукѣ“ були „черкасы и с черкасскими князми“, а з ними (старший?) Роман Плещеев та в служилими татарами Федір Нагой (стр. 233). На другий рік визначений був похід в Литовську землю, и „с черкасскими князи с Василком с товарищи“ мав бути разом голова Михайло Булгаков (стр. 243). Але се, очевидно, Черкаси кавказькі.

З року 1565: „И изо Пскова Василей (князь Серебряний) ходил в литовские мѣста. И под городом под Смилтином (?) литовских людей побил и языки поимачь і воевал смелтинские и кесские (?) і володимерские и ровенские мѣста, и у Триката (вар. Трекрата) посады пожгли и литовских людей многих побили, привели полону три тысячи двѣсте члкъ. И з золотыми к Василью послан Иванъ Михайлович Бутурлин“ (стр. 264).

Ще сі матеріяли подають чимало імен московських воєвод та їх намісників в деяких українських містах, як Новгород-Сіверський, Стародуб, Чернігів, Гомель, Новий (Апселскій) городок на Пслі; але цікавих в сій справі відсилаємо до самого джерела. *В. Доманицький.*

П. Жуковичъ — Московская смута начала XVII в. и ея отраженіе въ Литовско-Польскомъ государствѣ (Христіанское Чтеніе, 1902 г. кн. XI, ст. 629—664; XII, 820—845).

Під таким широким заголовком містить ся досить вузька змістом замітка відомого дослідника історії унії проф. Жуковича про польські сойми 1611 й 1613 рр. з боку їх значія для розв'язання релігійних суперечок межі уніятами й православними в Польщі.

„Час непосредних мішань польского уряду в московську смуту початку XVII в., — каже д. Жукович, — у внутрішнім релігійно-церковнім західно-руським житю був часом соймової й позасоймової боротьби православних з уніятами в справі судової інстанції в їх обопільних претенсіях“. Уряд в особі кор. Жигимонта розв'язав у Вільні питане про неї перед самим московським походом, значить ся, — ще на соймах 1607 і 1609 рр., признавши за інстанцію *judicium compositum*, бажаний уніятам, а не трибунальний світський суд, бажаний православним. „На соймі 1611 р., серед польських воєнних тріумфів та політичних раювань (після захоплення Москви, Смоленска й повороту Сигизмунда до Варшави), православно-руським земським послам — менш, як коли — можна було сподівати ся уваги до своєї старої релігійно-церковної справи“. Дійсно, наведені автором соймові королівські пропозиції свідчать про надзвичайний зріст патріотичного й релігійного духа в Польщі, про пробудження віри в богопризначеність польської місії на сході. Король разом

з польською суспільністю мріє про широкі придбання, про заснування великої словянської держави, де буде панувати Польща й католицька віра. Сойшові послы теж переняли ся такими мріями й ухвалили продовжене війни з Москвою, нові податки на вдоволене військових потреб і т. и. Не було тут часу й розмовляти ся про якісь релігійні змагання православних з уніятами. Король з певною погордою дививсь в той час на „схизматиків“.

„Підчас сойму 1613 р., — каже знову д. Жукович, — московські справи повернули ся зовсім инакше. Зворот сей був такий, що самі пекучі інтереси соймових груп повинні були на час уступити ся перед внутрішньою грозою, що зависла над краєм в образі конфедератів (які ремствували на уряд, що розпочав московську війну без дозволу сойму, за побільшене податків, незаплачене удержання жовнірам і т. и.) та перед страхом утрати завойованих від Москви країн“ (стр. 845). Таким чином православні знов не встигли підняти свій голос на соймі, піднести, як слід, свою справу, бо треба було ратувати державу, що пробувала в справді сумнім стані. Разом з дисидентами кинувши кілька скарг королеви в лице, вони мусіли обмежити ся на фактичній, щоденній й боротьбі з уніятами. А тимчасом митр. Потій діставав королівські універсали, котрі давали йому спромогу відібрати останні православні монастирі в Вильні, Минську, Київі, заіменувати собі коад'ютора, під зверхність якого піддано галицьку епархію, й успішно правувати ся з духовенством Київа, котре приняло до себе митрополита софійського Неофіта зі Сходу.

Як оперта в значній мірі на рукописних джерелах, взятих в більшості в петербурзької публичної бібліотеки, і як продовжене попередніх розвідок проф. Жуковича по історії унії, і ся статя його має безперечну наукову вартість.

С. Г.

Władysław Łoziński — Proces o ranę (Rocznik krakowski. т. V 1902, ст. 47—59).

Нотуємо сей невеликий образок з львівського життя, списаний звістним істориком Львова. Автор пише про сей „процес“ на підставі актів лавничих з 1637 р., а задля додержання кольориту часу винює його в значній часті оригінальними листами й ореченнями обох сторін процесу: львівського міщанина доктора медицини Павла Домініка Гепнера і краківського купця Станіслава Брікнера. Обжаловує доктор Гепнер купця Брікнера за те, що той приобіцявши молодому Гепнерови, також докторови, свою доньку за жінку, не додержав слова, але звабивши обіцянкою молодого до Кракова, збув його нічим. Історію сю, досить дрібно оповіджену, на скільки старчило документальних жерел, попереджає

автор кількома замітками про живі зносини в той час між Львовом і Краковом задля різних інтересів, головню торговельних. Також було тоді в звичаю й моді дружитись львов'янам в Кракові, а краков'янам у Львові.

В архівальних актах процес не доведений до кінця, але уривається на тім, коли по вступній процедурі дійшла справа до річевого трактованя і зацитовані були листи й визнання свідків, в значній мірі некористні для Брікнера, з яких видно, що сей справді прирік був видати донку за молодого Гепнера. Але Брікнер відбиває зручно й дотепно закиди; він обходить ся навіть без правного дорадника і боронить ся в суді сам.

Тому, що в дальших актах ані з сього 1637, ані з дальшого року нема ніяких слідів того процесу, автор догадується на певно, що обі сторони погодили ся. По чийй стороні лежала правда, автор не береть ся рішати і взагалі поминає се питанє, як зовсім не важне, а зазначає, що ескіз свій списав тільки задля кольориту часу й людей, та задля побутових подробиць, які освітлюють домашне житє й домашню культуру польських міщан XVII в. Тому, що виступає тут міщанське житє „ruskiego grodu“, вартий він і нашої уваги. *М. Г—а.*

- В. Перетць. — Къ характеристикѣ общественныхъ отношеній въ Малороссіи XVII в. (Изв. отд. р. яз. и слов. академіи наукъ 1903, кн. 2, стор. 159—168).

Отся невеличка статя д. Перетца подає зміст і розбір одної рідкої друкованої книжечки і знайомить нас разом з тим із одним із українських письменників XVII в., о. Ігнатієм Старушичем, ректором і ігуменом київського братського монастиря. В р. 1641 о. Старушич виголосив промову на похороні одного з немногих уже тоді православних панів, князя Іллі Четвертинського і надрукував сю промову в друкарні Печерської Лаври. Чи писав і друкував о. Старушич дещо більше, не знаємо, і д. Перетц не дошукується. За те отся промова ярко характеризує його національне становище і д. Перетц зовсім вірно підкреслює у о. Старушича наскрізь шляхетський світогляд, чудернацьке помішанє ідеала християнина з характером ката свого рідного народа, погляд на козацтво як на „крнобрныхъ ребелизантовъ“ і на мордованє їх як на велику заслугу супроти „милой отчизны — короны полской“. Д. Перетц бачить у тім цивілізаційний вплив могилянської школи, хоча не пробує ствердити, чи був о. Старушич вихованцем тої школи, і з огляду на дати (школу заведено 1631, а о. Старушич у р. 1641 був уже ректором і ігуменом) се здається мені неправдоподібним. Далеко легше буде припустити звичайну слабохарактерність о. ректора: попавши на маґнат-

ський похорон він уважав потрібним говорити панам шляхті так, як вони любили говорити й самі, а погляди на козацтво, на Польщу, на лицарські чесноти такі, які висловлено в промові о. Старушича, се звичайні шляхецькі погляди того часу.

Ів. Франко.

Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski, wydał Bronisław Dembiński. Tom pierwszy: Polityka Rosyi i Prus wobec Polski od początków Sejmu czteroletniego do ogłoszenia Konstytucyi Trzeciego Maja (1788—1791). У Львові, 1902, ст. 565+LXXI.

Велика ся книга, видана „Товариством для підмоги польської науки“, являєть ся плодом довголітніх архівальних дослідів шан. автора в державних архівах.: в Берліні, Парижі, Відні, Москві й ин. Плян сього видання жерел широкий, як бачимо з того, що перший том, неначе вступ самий, обіймає аж 530 чисел. В нім наука здобуде (в части здобула вже) велике багатство матеріалу, потрібного для зрозуміння всіх ріжнородних ниток дипломатичних зносин міжнародної політики європейських держав в приводу такого важного історичного акту, яким був повний розділ Польщі. Ся сторона історичної науки вимагає спеціально великого числа ріжнородного матеріалу і тому належить ся проф. Дембінському повне признание за відповідний плян видання. Розумієть ся, маємо надію, що видання дальших томів не проволічеть ся на довгий час і що вони будуть видані так само гарно і старанно, як отсей перший. Бож і дійсно взірцеве видання жерел, з боку методичного, формального і технічного — як рідко подибуєть ся! Наперед поданий перегляд документів в порядку, в коротенький змістом їх; дальше наступає коротка передмова (по польськи і французьки), що дає коротку характеристику матеріалу, його походження і зібрання. Тексти документів, переважно з оригіналів, в части т. зв. „мінут“, або *in extenso*, або в виривках, містять ся на 555 ст. і містять ось такі відділи: I Російська дипломатична кореспонденція межи Берліном і Петербургом, від січня 1789 до мая 1791 р. (ст. 1—152); II. Пруська дипломатична кореспонденція межи Петербургом і Берліном, в тому самому часі (ст. 155—376 і 546—555); III. Приватна кореспонденція Люккезіні з Герцбергом, від жовтня 1788 до мая 1791 р. (ст. 379—453); IV. Російська дипломатична кореспонденція межи Віднем і Петербургом, від січня 1790 до квітня 1791 р. (ст. 458—480); V. Французька дипломатична кореспонденція межи Варшавою і Парижем, від січня 1790 до мая 1791 р. (ст. 483—545). Замикає книжку докладний показчик імен осіб і місць (ст. 557—565), що стає в добрій пригоді при користованню книшкою.

Коли-б хотіти дати докладну характеристику виданих документів і подати, бодай загально, що дає се цінне видання, то прийшлось би

писати грубу брошуру, і сього не дозволяють рами отсеї рецензії, тому я обмежу ся виключно до питання цілком односторонного: що дають сі матеріали для історії українського народу? — все иньше, хоч і як важне для історичної науки, полишаємо на боці. Розуміть ся, проф. Дембінський мав на оці свою наукову ціль, і звістки та факти про Україну попадають ся тільки мимоходом, одже їх не багато, але деякі з них дуже важні.

Передовсім бачимо тут два документи (341, 342), що належать до звісного посольства В. Капніста до Берліна у квітні 1791 р. Заслуга відкриття сього посольства належить ся виключно проф. Дембінському, що ще 1896 р. оголосив розвідку про сей факт ¹⁾, занотований і докладно обговорений потім також і на сторонах наших Записок ²⁾. Сі два документи, се 1) лист пруського міністра Герцберга (Herzberg) до короля Фридриха Вільгельма II з дня 21 квітня 1791 про авдієнцію Капніста, з долученою копією Капністового прошення, щоб добитись авдієнції і 2) відповідь короля з завіткою міністра, з дня 25 квітня т. р. Самі опубліковані тепер документи не дають ніяких нових деталей до того, що вже написано самим проф. Д. й иньшими з приводу його статі ²⁾, хіба що додатки до обох листів, міністра й короля. Долучений акт до першого се оригінальний лист Капніста (без підпису) до Герцберга, розуміть ся, в ньому нічого конкретного (*d'un pays éloigné... une expédition la plus prompte et le plus grand secret.*). Інтересніша дописка міністра на листі короля. На неї не дав був позору проф. Дембінський давнійше. Виходить, що Герцберг приймав по відповіді короля ще раз Капніста і повторив йому давнійшу відповідь: *que s'il y aurait guerre entre la Prusse et la Russie, ce serait alors à voir aux cosaques s'ils voulaient s'adresser au roi...*, а зараз за тим трохи нечемно говорив (чи може тільки написав?) міністер: *mais que je serais bien aise qu'on ne s'adressât pas à moi, qui n'aimais pas à exciter les mécontents.* Тоді Капніст сказав: *qu'il se tournerait chez lui; qu'il avait un frère qui voyageait et qui pourrait se présenter ici, le cas existant.* Інтересна тут звістка про брата Капніста, що був, як виходить, свідомий акції Василя. Котрий се брат — не можу тут сказати. Український емісар не хотів справи цілком покидати, від'їздив на Україну певно заля порозуміння, а в разі потреби мав його заступити брат, що може

¹⁾ *Tajna misya Ukraïńca w Berlinie w r. 1791, st. 15.* (Przegląd Polski, 1896, март).

²⁾ М. Грушевський — Секретна місія Українця в Берліні 1791 р. (Записки IX, miscel., 7.). Пор. рецензію Д. Коренця на статю проф. Д. (Записки XIV, бібл. 17).

тоді й перебував в Німеччині. Що ціла „афера“ скінчила ся на нічім, тому винні передовсім міждержавні політичні обставини, що до сподіваної війни Прусії і Росії таки не дійшло. Одначе, на мою гадку, прийняте у Берліні не могло одушевити Капніста, воно було дуже студене. Зі всього виходить, що йому таки не вірено і Герцберг приготував в тому напрямі короля, радячи йому не вдаватись із емісарем у зносини: *J'ai cru ne devoir pourtant pas cacher à V. M. cette ouverture, en abandonnant à Sa haute volonté si Elle veut ainsi renvoyer cet émissaire, comme je le crois le plus convenable, ou si Elle veut lui fuire parlez par quelque autre que par moi. Il est à craindre que ce ne soit un émissaire aposté par la cour de Russie et envoyé pour sonder ici le terrain, quoiqu'il n'en ait pas la mine extérieure*¹⁾ Одже не дивниця, що Капніст не міг сподіватись багато і тому бажав скоро від'їхати (у листі міністра: *c'est là-dessus qu'il veut repartir*); довший побут у Берліні міг бути для нього навіть небезпечний. Такий вихід української „конспірації“ 1791 р. міг би був бути доброю наукою для її учасників, як би вони могли були взрумити сю науку...

Иньша українська справа, що знайшла відгомін і в сих матеріялах, се так званий „волинський бунт 1789 р.“ Сюди належать документи: 8, 111, 113—120, 143. Вони не говорять нічого про самий „бунт“, але майже виключно про справу входу одного полку російської кінноти у Польшу (у маєтність Потемкина Смілу), що дало товчок до великого розбурхання умів на соймі в Варшаві і збільшило сплетні про хлопський бунт, буцім то устроюваний Росією. Розуміється, се перекинення війська, буцімто тільки для запровіятовання, було уряджене з політичною ціллю окупації (се видко з листу рос. посла у Варшаві Штакельберґа до генерала Міллера, ч. 111), але підбурювання людей тут ні при чому. Противно, захованне шляхти могло легко викликати селянські рухи (ч. 115 Штакельберґ до Румянцова). Що ґрунт був для розрухів податний — нічо дивного і се доглянув рос. полковник у Смілі Шталь. Він писав 29/II 1789 до Штакельберґа: *In der ganzen polnischen Ukraine ist eine Gährung entstanden, deren Grund glaube ich in der zu voreiligen Furcht des hiesigen Adels zu suchen, die sehr leicht und wahrscheinlich auch zum Ausbruch kommen kann, in dem nur bei der jetzigen Stimmung des Volkes ein Tongeber fehlt*; дальше просить вказівок, як має в разі рухів поступати. В тім самім листі згадано теж

---

¹⁾ Але на иньшому місци писав: *Cet émissaire a assez bon ne mine et m'a parlé d'une manière assez prévenante.*

про аферу случького архимандрита Садковського і його арештованне за те, що читав церковні розпорядження від синоду так, як читано в Росії, себто зі вступом: „Сим подаємо до відомости всім нашим вірним підданим...“

На тому кінчить ся все у сьому томі, що дотикає безпосередно український нарід; поза тим можна-би знайти хіба самі дрібнички. Я позволю собі ще дати позір на одну частину документів про відносини, важні для нас тільки з теоретичного боку. Се справа Галичини. Як відомо, підчас 4-літнього сойма наступає зближенне, а навіть союз між Прусією і Польщею. Була се частина широкого політичного пляна, який уложив старий пруський політик Герцберг. У пляні було: довести тодішню російсько-турецьку війну до кінця, хоч би й проти волі Росії: признати тій Очаків і Бесарабію, турецькою метою назначити Дунай, Молдавію і Валахію віддати Австрії, натомісьць Галичину Польщі; Фінляндія перейшла би від Росії до Швеції, а Прусія заробила би: Гданьск, Торунь, Познань і Каліш — від Польщі, Поморє — від Швеції. Здійсненне такого рахунку натрапляло на великі перепони, а з тих найважнійша була Росія, бо цілий сей плян був для неї найбільше болючий. О тверду й консеквентну її політику розбив ся він: Галичина остала ся при Австрії. До сеї справи належить багато документів у I томі обговорюваної книжки, яких глядіти треба за словом „Галичина“ у показчику. Переважна їх частина обговорює питання, як би довести Росію й Австрію до такої переміни. Проти Росії мала служити навіть широко закроєна війна Прусії, поруч Англії й Туреччини, а проти Австрії пробовано ужити давного способу: підбурювати до повстання Галичан, Угрів і Бельгійців, а в разі потреби привернути південні границі Австрії в р. 1718. Про повстанне Галичан говорить ся у тих документах часто. З часом пруський король переміняє плян о стільки, що для Польщі признає тільки західню Галичину без Спишу, а східню тільки до Дністра і Стрия (чч. 257, 528). Люккезіні був тої гадки, що Австрія діставши за Галичину Молдавію, могла-б стягнути туди українську людність із Польщі (ч. 352). Про сю галицьку справу можна-б написати окрему статю на основі зібраного тут матеріалу.

Кінчаючи висказати треба бажанне, аби шан. автор як найскорше довів ціле виданне до кінця.

С. Томашівський.

Johann v. Grzegorzewski — Ein türk-tatarischer Dialekt in Galizien (Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Classe, B. CXLVI, ст. 1—80).

З 18 давних кольоній „Лях-Караїтів“, що були на території давньої Польської держави, каже автор, нині є тільки де-кілька: в Троках

й околиці на Литві, в Луцьку й околиці на Волині і в Галичі й околиці в Східній Галичині. Від XIV ст. мешкали Караїти також у Львові, одначе в трицятих роках XIX ст. перенесли ся до Галича.

Всіх Караїтів в Галичі є по обчисленю автора з 1896 р. 192 осіб, чи то 57 родин, що творять невеличкий острівець поміж тамошньою українською, жидівською і вчасти польською людністю. Тільки невеличка їх частинка мешкає в сусіднім селі Залукві, всі иньші мешкають в самім місті на осібній улиці Караїтській. Галицькі Караїти народ тихий, чесний і трудящий; нині займають ся передовсім хліборобством і ремеслом, колись провадили також торговлю. Просьвіту дістають в місцевих школах, а крім того ще в спеціальній своїй медресі, де виучують ся біблії, мови гебрайської і караїтської літературної. Всі вони дуже добре говорять по українськи і польськи, ліпше навіть від тамошніх Жидів; за те не знають німецької мови. З Жидами не сходять ся.

Лінгвістично прослідив говори кримських, троцьких і луцьких Караїтів др. Радлов; галицьких поминув. От тому до них забрав ся автор. Перший раз займав ся він ними в 1896 р. в самім Галичі, потім вертав туди ще декілька разів і зібрав багато інтересного матеріялу. На основі тих дослідів ладить автор ширшу розвідку зі словарем караїтської мови, тут подає тільки витяг про найбільш інтересну прояву, про звукову гармонію чужих слів в мові галицьких Караїтів. Перед тим одначе подає деякі замітки про певні характеристичні прикмети того говору, пр. про звуковий і співзвукний матеріял, про морфольогію, нї і ин. Мову галицьких і луцьких Караїтів вважає автор за два осібні говори одного нарїча, противного до нарїча польсько-литовських Караїтів (троцьких і поневежських), що лексикально, фонетично і морфольогічно більше зближуєть ся до мови кримських караїтів. Він ділить чужі слова в галицько-караїтській мові на три групи: на персько-арабську, гебрайську і польсько-українську. Обговорюючи предмет, ми обмежимо ся тільки до третьої групи.

Автор найперш приступає до монофтонгічних пневих і неподільних морфем. Словянські морфеми, що тикаєть ся гармонізації, займають посередне місце між персько-арабськими і гебрайськими. До мови галицьких Караїтів примінують ся словянські морфеми шістьома способами: через комбінаційну звукову зміну самозвуків і співзвуків (пр. gen. s. пол. о́ловк-а || олу́fkä), через виступ словянського морфему, без звукового виголосу, або в стягнених пнях в формі турецько-татарського пня, дальше тим, що словянське слово задержує свою будову і наголос незмінними, далі через апокопу виговірних словянських зруків, пр. sałam || укр. солома, що автор пояснює семасіольогічними мотивами, через витискане зміною наголосу фонетично і морфольогічно незатраченим словянським

словам туранізму і вкінці через перенесення слов'янських морфем цілими словами до караїтської мови. Цікаве те, що хоч галицькі Караїти живуть від кількох століть в щоденних зносинах і під впливом українських і польських говорів, то все таки ні одні ні другі не вплинули на караїтську мову своїм наголосом. Вони мали вплив і то великий, але тільки своїми коріннями, цнями і цілими будовами слів. Старша караїтська генерація намагається часом заступати деякі українські і польські слова гебраїськими, особливо тоді коли хоче, щоб її не розуміли ні діти, ні слуги (головно християне). Однак молодша генерація поступає зовсім протилежно і що раз більше вводить слов'янський елемент.

Далі говорить автор про діфтонгічні пневі й неподільні морфемі, подає коротко історію повстання діфтонгів в мові галицьких Караїтів, обговорює приставки з довгими та короткими самозвуками, співзвуківу тракцію самозвуків, українські і польські придатки, наростки і ин. В окремім розділі обговорює всілякі зложення: номінальні (пр. subst. + subst, де перша частина арийська, друга урало-альтайська: *sereda—kin* = середа [укр. середа + тур.-татар. *kin* = день], *adj + subst, adj + adj*), прономінальні, адвербіяльні й ин. В кінці показує на прикладах безпосереднє урало-альтайське суффігування до слов'янських пнів, практиковане в караїтській мові. Окремо подає автор кілька текстів, як взірців мови й поетичної творчості чотирьох генерацій галицьких Караїтів, переважно з XIX ст.

Як сильний вплив слов'янських мов (української і польської) на мову галицьких Караїтів видно з того, що в однім варіанті римованої караїтської байки, яку автор подає в оригіналі, є на 70 всіх слів 14 українських і польських (20%), в другім варіанті на 56 всіх слів 16 слов'янських (28%), а в байці під ч. IV на 232 всіх слів є 66 українських і польських, отже більше як 30%. Те саме слідно і в иньших прикладах. Взагалі показується, що чим приклад новіший, тим більше в ній слов'янського елемента, а то показує, що Караїти підпадають сильно впливови слов'янських мов.

I. Кр.

Олена Пчилка — Українскія колядки (Текстъ Волынскій). (Кіевская Старина, 1903, кн. I, 152—175, кн. IV, 124—160, кн. V, 192—230, кн. VI, 347—394).

Кождому дослідникови української народної поезії відомо, яке важне місце займають у ній народні колядки. Не диво про те, що їм — побіч весільних пісень — присвячено в наукових сферах стільки уваги, як може ніяким иньшим пісням. Досить згадати тут величезну працю О. Потебні, щоби про те переконатися. Та всього того за мало ще, щоб досліди над колядками вважати довершеними і закінченими; навпаки,

зроблені вже праці ледви проломили перші леди, ледви вказали дороги, по яких треба йти повим дослідникам... Се й не диво, коли зважимо, що до тепер пема в нас критичного видання колядок, а й видані були в значній мірі фальшовані (пор. колядки в збірнику Головацького „Народ. п'єсни Гал. и Угор. Руси“ та доповнення до них Ю. Яворського в „Сборнику Гал. рус. Матицы“). З уваги на се, кожний причинок до роз'яснення тексту колядок, чи навіть само докладне записане тексту — може мати своє значіне як вклад до великої студії, що в будучности мусить бути переведена над колядками.

Виходячи з сього становища ми повинні тішити ся, що д. Пчілка оголосила друком і свої причинки тим більше, що вона подає не лише голі тексти, але й широку студию. І так певно зробить кожний зразу — як се зробили й ми — поки не прочитиє цілої праці і — не розчаруєть ся досить немоло. Цілий настрій праці д. Пчілки вказує, що вона незвичайно суворий і острій критик для всіх, не поминаючи найбільших наукових поваг і дійсних знавців річи, про яку вони пишуть; за те до себе вона не ставить майже ніяких вимог і пише, що їй подобаєть ся, без огляду, чи воно уаргументоване відповідно, чи належить до теми і скільки, чи зовсім ні. Отся її праця аж надто свідчить про те, і ми вкажемо се в відповідних місцях.

Починаючи вже свою працю, авторка говорить так: „Українські колядки, сі обрядові пісні, що містять у собі такий багатий етнографічний матеріал, та відграють таку велику роль в духовім житю нашого народа, давно звертали на себе мою увагу, наслідком чого з'явила ся у мене значна збірка записаних мною пісень сього циклю“ (I, 152). Перевертаємо цілу працю, зраховуємо число пісень і констатуємо відразу маленьке переборщене: всіх колядок, записаних д. Пчілкою, є 48. Коли зважимо, що в однім селі можна записати (бодай в Галичині) коло 25 колядок (розумієть ся, що в сусідних селах вони бувають часто зовсім ідентичні) то при сьому порівнаню ся „значна“ збірка „значно“ змаліє. Ще більше зменшить ся вона, коли відчислимо від неї 1) відривки, яких є значний процент, особливо між гумористичними колядками; 2) пісні, які не відомо чому зачислені д. Пчілкою між колядки, прим. одна весільна (ч. 9, I, 169), одна баяда (ч. 10, I, 173); 3) коляди, про які ще дальше скажемо.

Та вага колядок, як і в загалі всяких творів народньої словесности, записуваних і оголошуваних кілька разів, не в їх числі, але в змісті та в тих відмінах, які виказують одні варіянти супроти других. Се розуміє добре й авторка, тому й каже: „Се, що мої записи зроблені на Полісю, надає їм особливого значіня тому, що людність сеї місцевости, запроторена в лісах і кутах, далеких від нових впливів, переховала

красше стару пісенність“ (I, 154—5). На жаль, авторка пустившись на широку воду не вважала потрібним застановити ся і виказати се особливе значінє своєї збірки. А шкода, бо колиб вона була свої колядки порівнала з друкованими вже, була би переконала ся, що не записала ні одної нової колядки. Се могло знов її довести до цілком иньшої праці, що певно не дуже приємна й не дуже поплатна, але за те далеко корисніша для науки: маю на думці тут докладну аналізу змісту та порівнань поодиноких варіантів. Було се тим конечнійше, що авторка сама була перекопана, що не дає нових записів, і лише ненависть до „альгебри“ відіпхнула її від сеї одиноко раціональної дороги. Сю думку стверджують навіть її власні слова: „Що до змісту колядок то я очевидно зовсім не думаю, щоби вони являли ся цілком новими; навпаки, я могла би сама вказати їх варіанти в иньших збірниках. Думаю зрештою, що знайдеть ся в них дещо й зовсім нове або в цікавих комбінаціях. Не роблю одначе „алгебраическихъ сводокъ“ і вказівок, аби не роздроблювати цілости вражіння (?!) вибраних колядок, як певної ілюстрації (?!)“ (I, 159).

Надіємось, що по всім сказанім, кождому буде ясно, чому вага збірки колядок д. Пчілки не велика, та чому її не инакше належить трактувати, як сирий і не новий матеріал, над яким іще треба попрацювати, щоби поробити з нього виводи.

Переходячи до самої студії д. Пчілки мусимо зазначити, що в ній вкажемо лише маркантнійші місця бо инакше мусіли б ми написати цілу брошуру, що на нашу думку було б одначе безхосенною роботою.

Головна, засаднича хиба праці д. Пчілки та, що вона пишучи про колядки, не знає різниці між ними і колядами, хоч у нас знає її майже кождий селянин, називаючи штучні пісні, співані переважно в церкві (хоч співають ся вони й поза церквою) і зложені на теми різдва Христового та звязаних із ним подій — колядами, а народні пісні, не співані ніколи в церкві, лише поїд вікнами, без огляду на теми розроблені в них (переважно світського змісту, що не має нічого спільного з різдвом, або й євангельською, але апокріфічного змісту) колядками, щедрівками або по просту „старо-свіцькими“. Наслідком сього д. Пчілка втягає до своєї збірки такі „колядки“, як „Нова рада (! нам радість) стала“, „Дарь ныни пребогатый“, „Предвичный Богъ на земли вродився“ (Пред. родивъ ся предъ лѣты), „Выдыть Богъ, выдыть Створытель, що весь мыръ погыбае“, „Цвить змысленный“, „Новая рада (знов нам. радість) свиту ся зъявыла“ і т. д. Через те не лиш збільшує безпідставно свою збірку колядок, але й звертає цілу свою працю на цілком фальшиву дорогу. Вона пише приміром із тої нагоди цілий величезний розділ, що й ста-

новить *gros* її праці, про вірші XVII—XVIII ст., хоч се зовсім зайва річ при колядках, а особливо при тих текстах, які друкує авторка, бо вони не мають нічого спільного з віршами. Вона говорить дуже багато про „Богогласникъ“, як про якусь новину, а тимчасом він відома річ у науці, а практично знаний в нас майже кожному письменному чоловікови. Відкриває тим чином отже порох, відкритий давно і з'уживає на те великий засіб енергії. Розуміть ся, що й виводи мусять бути відповідні до того. Ми зацитуємо хоч дещо. Оповідаючи про побут свій в Полоннім, авторка каже: „Так почула я між иньшим колядки, що видали ся мені дуже дивними і немов книжними (з виразами: тріє царі, Христе добротливий і ин.); я почала розпитувати компанію колядників, хлопців міщан, що се за колядки, звідки вони їх навчились, а вони відповіли з гордістю, що в них така книжка є“ (VI, 147). Діставши опісля „ту книгу“ і порівнавши свої записи „з полонською книгою“, я переконала ся, що вони запозичені дуже близько з неї, але мають і відміни від „книги“ — фонетичні відміни, пропуски цілих строф і навіть стягнене двох колядок-псалм (!) в одну (початок одної і кінець другої). Чому співаки робили так, я не знаю“ (VI, 348). Тимчасом кожному фольклористови відомо, що десять оповідачів оповідаючи ту саму річ, оповідають її відмінно бодай в дечім, а передаючи щось із штучної літератури, передадуть приспособивши кождий инакше мову, скоротивши або продовживши річ своїми додатками і т. и. І се зрозуміле, відоме й нецікаве; цікаві можуть бути лише зміни; на скільки вони важні.

Друга важна хиба праці авторки, се її погляд на порівняний метод у фольклорі і в загалі в етнографії, її філіпіка проти нього, кепкованє і через те зблудженє з властивої дороги. Авторка заявляє вже на початку праці: „Упереджую читача, що в моїх коментаріях предкладаного матеріалу він не знайде приложеня сього методу, що так широко розповсюднив ся тепер і без якого не рішають ся випускати в світ скільки небудь солідну замітку“ (I, 153), а то з тої причини, що „море, назване науковим фольклором, не лиш безконечно широке й глибоке, але ще й має багато течій, що переплітають ся з собою“, тому треба генія „для безошибочнаго слѣдованія по его путямъ, а геніи такъ рѣдки“ і т. д. Се має бути іронія так само, як і дальше (ст. 156) говоренє про слово „світєць“, про яке по думці авторки можна написати цілий том, тримаючись порівняного метода, і ні до чого не дійти. Подаючи пісню про дівчину-вояка за колядку (I, 173—4), вона завважує: „Этотъ мотивъ во многихъ сборникахъ является въ примѣненіи къ молодцу; желающіе гоняться за нимъ имѣють обширное поле въ сборникахъ Чубинскаго, Головацкаго и другихъ“ (I, 174). Дістаєть ся при тім особливо проф. Веселовскому, хоч його

імени не називається, що він „рискає“ чорт знає чого по різних фольклорах,— се розуміється без аргументів, або з дуже наївними; в загалі авторка не церемониться з репрезентантами порівняного метода; „въ разысканіи г. А. Веселовскаго меня заняло не то, что“ він виказує, але те, що їй подобається; „я не соглашаюсь съ г. Сумцовымъ“ і т. д. Коли так говорить оден спеціаліст про другого, то воно ще не разить, але коли про солідного ученого говорить так учений-аматор, що так скажемо, то се виходить за претенсiонально...

Та коли зразу авторка виражається зовсім негатиивно про порівняний метод, то при кінці змінює вже трохи свою думку, говорячи між иньшим так: „Що тикається самого змісту колядок, то нема сумніву, що як сам народ не був ізольований від посторонніх культурних впливів, так і його пісні, що належали до одного з головніших обрядів, могли і навіть повинні були виказувати ті впливи; але коли говорить ся про впливи далеких століть, то при бідности даних незвичайно трудно судити про самий степенъ відомого культурного впливу на народ, на його обряди і творчість. Не лиш не можна вхопити, як відбувався з одного боку вплив, із другого запозичуване і асиміляція, комбінація старих елементів із новими — що так цікаве — але й самі факти запозичення являються загадковими“ (VI, 387).

Се не шкодить одначе авторці застановляти ся над нашими віршами, порівнувати їх із польськими і в кінці прийти до такого виводу: „Я не хочу казати, що наші вірші або деякі наші колядки запозичили свої мотиви з польських колядок¹⁾); та останні показують, що в народній колядці можуть бути такі мотиви; а коли вони є в сусідній і спорідненій народній творчости, то вповні можливі і натуральні також у нашій колядці. Тому подибуючи такі колядки, як низше, не конче треба вважати їх відгуком впливу вірші або орації, але можна признати їх чисто народніми. Дуже можливо, що й гумористичні вірші з різдвяними мотивами та колядки (польські й иньші) мають спільним жерелом вертепні і всякі иньші „дїйства“, для яких послужили взірцем західно-європейські середновічні містерії і иньші представлення (між иньшим Paradiesspiele). Мотиви тих „дїйствъ“, як серіозчі, так і комічні, переходили і в віршу і в простонародню колядку“.

Ми певні, що з сих цитатів переконається ся кождий про неконсеквентність поглядів авторки, а навіть про суперечність самої собі. Не признається ся порівняного метода, але як треба, послугується ним

---

¹⁾ В дійсности є в нас колядки (бо про них мова) не лише з „позиченими“ мотивами, але просто перекладені з иньших мов.

(хоч на вузку скалю); нема ніякого запозичуваня і нараз показуєть ся, що є і т. д. Все отсе походить звідси, що авторка не здає собі ясно справи, що то є порівняний метод, до чого він стремить і які виводи можна на його підставі робити. Ми очевидно не будемо викладати тут його задач, але для прикладу згадаємо хочби се, що коли ще до недавна в професорських катедр голошено в нас, що „фільософія українського народа містить ся в його приповідках“ і роблено на тій підставі ріжні виводи, то нині, наслідком порівняного методу, повторити сього не можна, бо кождому відомо, що багато подібних або й ідентичних приповідок є в иньших народів і що про иньші народи можна те саме сказати. А се не тільки в нас було, але всюди і не тільки з приповідками.

Сі дві хибки відбили ся так сильно на праці д. Пчілки, що через них значіне її зведене ad minimum. По за ними всі иньші, дрібніші, по просту гублять ся і ми не будемо їх виказувати. Згадаємо лише на закінченє, що з методичного боку праця також дуже шкутильгає. В кождій науковій праці мусять про виводи рішати арґументи, в д. Пчілки рішає її „я“; вона ділить приміром колядки на групи і замість арґументів за сяким чи таким поділом каже „распредѣленіе... зависѣло отъ моего взгляда на нихъ и отношенія къ нимъ“. Ну, сього трохи за мало. Так само говорячи про одну річ, треба її тримати ся, а не втягати до неї всяку всячину; тимчасом д. Пчілка дає в своїй праці цілий ряд екскурсів, що не мають нічого спільного з колядками, хоч в самій річи вони може й не злі. До иньших дослідників кладе авторка, як ми вже зазначили, дуже високі вимоги і здорово покепковує собі з них, але для себе не уживає сього метода, розумієть ся, на шкоду собі.

В. Гнатюк.

R. F. Kaindl: Höhencultus in den Karpathen (Die Sonntagszeit. Beilage zu nr. 56).

— Karl Emil Franzos und die ethnographische Forschung (Die Zeit, 1904, XXXVIII nr. 487).

Проф. Кайндль не перестає інформувати німецьку публику про Русинів, а спеціально Гуцулів, котрими займаєть ся також в повисше виписаних статях.

В першій з них подає нам вязанку знапих вірувань Гуцулів та Бойків про гори, навязуючи до звісної книжки Ф. Андріяна „Der Höhencultus asiatischer und europäischer Völker“. Wien 1891. І так наперед оповідає про науки і майки. Ся частина статі се лише скороченє його давнійшої статі про ту саму тему (в Beilage für Allg. Zeitung, 1902 nr. 110), про котру була вже реценція в Записках. Далі

наводить два перекази про бабу Євдоху (Докію): один з них прив'язаний до Чорної гори, на якій по віруванням Гуцулів відбуваються зборища дідьків, відьом і опирів. Автор наводить про се кілька оповідань і закінчує статтю згадкою про Довбуша і про закопані скарби. Описує також досить цікаве свята у Бойків, що відбувається вночі з 5 на 6 липня на горі Клева коло Преслупа, тут сходять ся хлопці і дівчата а також жонаті мушчини і молодці з доколичних сіл з Порогів, з Яблінки, з Богровки і з Преслупа, запалюють огонь і танцюють та співають пісні в коломийковім ритмі. Перед сходом сонця ідуть ся усі купати ся і тягають ся по росі: особливо роблять се молодіці і дівчата. Під той час збирають ся також т. зв. бразолиці, що мають помагати на молі.

Друга стаття звернена проти фантазій Францоza про монгольство і некультурність наших Гуцулів. Автор вже давнійше остерігав учених перед невірними чи тенденційними писаннями сього повістяра і фейлетоніста і умістив іще в 1894 р. в „Mitth. d. k. k. Geogr. Ges.“ 5. „Die Wahrheit über die Huzulen“. Там виказав він помилки Гельвальда в його „Ein vergessenes Völkchen in den Karpathen“ 1886 і в книжці „Unter Halbwilden in Europa“ 1894 і скритикував остро байки Diefenbacha про Гуцулів в „Völkerkunde Osteuropas II. 1. 1880“, та вказав як на жерело усіх тим баламуцтв повісти Францоza. Звідси мабуть взяв і Біхнер свій цитат в „Kraft und Stoff“, що Гуцули не знають майже релігії, а живуть сумирно і тихо без св'ящеників. Тут дає Кайндль на початку витяг чи зміст своєї першої студії, а дальше спинює ся довше над вигадками Францоza, котрому вірив іще вповні в 1903 р. так славний етнограф Андре. Кайндль наводить маркантнійші місця з двох повістей „Ein Kampf ums Recht“ і „Aus Halbasien“ і виказує їх первірність і незгідність з дійсністю. Може бути, що його слова не промонять без успіху.

З. Кузеля.

Dr. Heinrich Schurtz Völkerkunde (Die Erdkunde. Eine Darstellung ihrer Wissensgebiete, ihrer Hilfswissenschaften und der Methode ihres Unterrichtes, herausgegeben von Maximilian Klar, XVI Teil) Липськ і Відень, 1903, стор. XIII + 178.

Перед роком почало під редакцією проф. Максиміліяна Кляра в Вінер-Найштата виходити дуже гарне видавництво, що під збірним титулом „Die Erdkunde“ має в ряді популярно, але вповні науково держаних підручників дати повний образ нашої землі і студій над нею з оглядом на їх розвій, методи й результати; широко задуманий плян обіймає 30 томів в обемі 12—15 аркушів кождий, з рисунками і мапами. Варто завважити, що власне помічні науки в тім пляні займають велике місце; властивій географії: фізичній, політичній, історичній і економічно-

торговельній присвячено тільки по одному томикови, а за те спеціальні томики трактують про такі предмети, як географія рослин, географія звірів, метеорологія і кліматологія, географічна номенклатура, геодезія, мапографія, наука рисованя мап; кілька томиків (2, 3, 4, 28, 29, 30) присвячено різним галузям і формам шкільного навчання географії. Одним словом, видавництво вповні відповідає тому високому розвою географічного знання і тому величезному зацікавленю географічними досліддами і досвідами, що характеризує сучасну Європу і стоїть у безпосередній залежності від сучасного торговельного та колонізаційного руху.

Т. XVI. сього позиточного видавництва містить працю д-ра Г. Шурца про людознавство. Др Шурц, молодий бременський учений, належав до найздібніших німецьких етнологів нової школи. Його праця „Altersklassen und Männerverbände“ та його гарний підручник „Urgeschichte der Kultur“ свідчили про велике начитанє та бистрий обсерваційний дар; на жаль отся книжечка, яку тут обговорюємо, була його остатнім твором. Перед її надрукованєм автора захопила смерть. На сю книжечку можна вказати як на взірець широкого охоплення і разом з тим до крайности упрощеного, сконцентрованого, скупого на слова, а при тім ясного та популярного оброблення предмету. Автор вповні паує над предметом, із безмежної многоти явищ уміє все і всюди вихопити та показати самі характеристичні і типові, а при тім викладає річ по просту, безпретенсiонально і ясно. Для кожного, хто хоче познайти ся з многоважною наукою народовідання, книжка Шурца може бути добрим підручником, який допоможе йому орієнтувати ся в багатій літературі предмету. Жаль лише, що тісна рамка книжки, зачеркнена цілістю пляну, не дозволила авторови при кождім розділі зазначити хоч важніші спеціальні праці; декуди зрештою він робить се.

Щоб дати понятє про багатство змісту, який убогав автор на 178 сторінках своєї праці, вкажу лише на важніші її розділи. Крім короткого вступу про основу, обсяг, методу й розвій надознавства праця розпадаєть ся на три часті: основи надознавства, порівнане надознавство і народи на землі. Перша часть говорить про фізичну антропологию (раси, їх походженє, їх поділ, їх перегляд), антропогеографію і язикознавство (початки мови, мова і народ, поділ людей по мовам, письмо). Друга часть також має три відділи: наука про суспільність або соціологія (початки суспільности, первісні форми суспільности, пізнійші форми суспільности, звичаї й обичаї, право) і наука про господарство і наука про культуру. Третя часть оглядає в коротесеньких нарисах усі звісні етнічні групи земної кулі. Закінчують книжку дуже позиточні уваги, як брати ся кождому охочому до етнологічних обсервацій і студій. В текстї подано 34 ілюстрацій.

Ів. Франко.

Dr. Raimund Friedrich Kaindl, Die Volkskunde, ihre Bedeutung, ihre Ziele und ihre Methode, mit besonderer Berücksichtigung ihres Verhältnisses zu den historischen Wissenschaften. Ein Leitfadens und Einführung in die Volksforschung. (Die Erdkunde u. s. w. XVII Teil) Липськ і Відень, 1903, стор. XI+149.

Отся книжочка черновецького професора д-ра Ф. Кайндля, видана в тій самій серії, що й попередня, творить немов продовжене і доповнене праці Шурца, який виразно виключив тзв. фольклористику зі свого плану. Та на жаль книжка д-ра Кайндля творить різкий контраст до праці Шурца: о скільки там широка систематичність, строга річевість і ясність розуміння, о стільки тут неясність у основних поняттях, безсистемність викладу, широка балакучість про потребу і важність фольклору, а брак власного розуміння предмету, заслонений і податаний купою цитатів, нерас суперечних із собою, часто дібраних зовсім не до діла, в кождім разі зайвих. Ті важні браки автор силкуєть ся надгородити рясними відсилачами на чужі праці та загальною бібліографією, хоча й тут видно скрізь пильного збирача, аматора, але ніде не видно справжнього вченого, що панує над своїм предметом.

В яких неясних нарисах уявляєть ся авторови та дисципліна, про яку взяв ся говорити, се видно найліпше з того, що він не вважаючи на власні широкі балаканя про межі між етнографією, етнологією і фольклором скрізь мішає ті дисципліни і переважно замість про фольклор говорить про етнологію, про матеріальну культуру. Що до самого фольклору, то автор висловлює про нього досить кумедні, в устах німецького вченого чудні погляди, приміром коли вважає „етнологію філософією будучини“ і доказує се (стор. 6—7) увагами, з яких виразно видно, що ані про етнологію, ані про філософію він не має ясного поняття. Тай те, що він далі говорить про фольклор, доказує, що справа се для нього неясна; скрізь мішаючи його з описовою етнологією він що найбільше признає самостійне значінє мітології, хоча й тут не вмів подати ясного і повного образу новочасних дослідів і метод.

Не входимо в деталі, бо приходилось би полемізувати мало не з кождою основною тезою автора, о скільки взагалі ті тези можна вловити в повени пустих фраз і загальників. Треба хіба висловити жаль, що редактор видавництва не знайшов для сеї важної дисципліни відповіднішого робітника. Проф. Кайндль — гарний збирач і в певних спеціальних обсягах добрий етнолог; його досліди над матеріальною культурою Гуцульщини запевняють йому (обік його історичних праць) видне місце в науці. Але він не теоретик і не фольклорист і для того

було помилкою з його боку брати ся до обробленя теми невідповідної для цього. Найцінніше в його книжці, се богата, хоч не повна і не зовсім систематично дібрана бібліографія, а особливо пильна увага, яку звернув автор на славянські етнологічні та фолькльорні праці, звичайно ігноровані німецькими вченими.

Ів. Фрашко.

Труды харьковскаго предварительнаго комитета по устройству XII археологическаго съѣзда, изданы подъ редакціей проф. Е. К. Рѣдина, Харків, т. I 1902, стор. 1—549+1—81 малюнки, т. II, ч. I і II стор. 1—450+1—251+мани.

XII археологічний з'їзд у Харкові, після досить непродуктивного і взагалі невдатного з відомих причин XI з'їзду в Києві, визначається таким багатством різнородного матеріяла, якого ще не мав жадний археологічний з'їзд, через що „предварительный комитетъ“ напав на щасливу думку видати де-які праці окремо — не в „Трудах“ з'їзду, і видав їх в двох спорих книжках під заголовком „Труды харьковскаго предварительнаго комитета по устройству XII археологическаго съѣзда“. Видані обидва під редакцією проф. Рєдина, при тім другий том яко 13-й том Сборника Харківського істор.-філос. товариства.

В першому томі уміщені протоколи засідань харківського предварит. комітета і відчитані на них наукові реферати, студії, короткі замітки і т. и., переважно археологічного, а почасти історично-літературного змісту. Другий том складається з двох частин: в першій — опис і обслідування архівів, а в другій — етнографічні праці.

Спинимо ся на першому томі. Переважну частину його займають статі і студії археологічного змісту, з яких більшість припадає спеціально на Харківщину. При тім спеціально до м. Харкова належать лише три: „Лист Ів. Щелкова про місцеві старинности“ (стр. 7—10), статя Леваковскаго „Про підземні ходи в Харькові“ (10—16) і „Випис з матеріяльної книги мініц-кабінету Харьківського університету про знахідки скарбів з р. 1825—1894“ (262—264). До Харківщини взагалі належать: статя Ё. Ходскої „Про де-які місцеві старинности“ (16—21); Ю. Морозова (давнійша статя) „Про городища Харківщини“ (82—97); І. Чирикова „Про камінні баби в Харківщині“ (159—175), також давня (з р. 1879) статя В. Данилевича „З приводу одного похорону, вирізаного з землею (361—364), цікава інструкція, як в такім разі поступати, варта уваги археологів, його ж „Декілька стаций і знахідок камінного віку з Ахтирського та Богодухівського повіту“ (365—372), проф. М. Попова „Анатомічне обслідуване кісток, віднайденних при розкопах курганів в Харьківщині“ (додаток, стр. 1—81), детальне анатомічне обслідуване 54 черепів і окремих кісток, ціна студія

Катанева і Д. Айналова „Східні металічні зеркала з Харківської та Катеринославської губ.“ (466—474), в якій д. Айналов робить вивід, що цілковите родство типів і шарок харківських та поволжських зеркал свідчить про те, що такі зеркала торговельними шляхами йшли на південь в XI—XIII ст. через Поволже зі Сходу; нарешті не менш цінна, основна студія Я. Смирнова „Про бронзовий водолій західноєвропейського виробу, знайдений в Харківщині та інших подібних знахідках в Росії“ (стр. 481—519), де автор, покликуючись на численні аналогічні вироби в Західній Європі, рішучо стоїть за те, що усі водолі, відомі нині в Росії (один київський, один харківський, два сибірських і т. в.), усі західного, а не східного, як напр. се гадає Н. Кондаков, походження. Коротенько згадує (стр. 519) і про київського „давнього славянського божка“, знайденого в могилі в Полтавщині (див. В. Прохоровъ: „Матеріали по історії русскихъ одеждъ, вып. I, 1881, ст. 52), про византийське походження якого, при тім досить давнє (V—VII ст.), по словам автора не можна й сумнівати ся. Проф. В. Антонович між иньшим вважає його за фігуру типового славянина.

Окремим місцевостям Харківщини також присвячено кілька статей і заміток, більш усього повітови Ізюмському, а власне: дві статі П. Федоровського про старинности в околиці с. Райгорода (72—77, 78—80); дві статі В. Снесівцева „Про залізні річи з с. Райгородка (372—73) і взагалі про старинности с. Райгородка (437—38), А. Покровського „Про розкопки в с. Прелестному, Ізюм. пов.“ (78—80), С. Івановича „Розкопки кургана в Ізюмському повіті“ (146—147) і „Розкопки В. Городцова тамже (434—436). Останні розкопки дуже інтересні. Автор розкопав багато могил, курганів, городищ і добув 299 похоронів, з яких 264 належали до бронзової епохи, 255 похоронів і 9 із спаленням. Дуже шкода лише, що автор збув свої досліди усього на 3 картках.

Иньшим місцевостям Харківщини присвячені статі: І. Ш—ва „Пам'ятки старовини в Ахтирському повіті“ (80—82), Г. Попова „Про старинности в околиці м. Купянська“ (183—185), П. Константинова „Слобода Алексієвська кріпость, Змієвського повіту“ (477—480).

Решта статей доторкаєть ся иньших губерній: найбільш Вороп'їжської, почасти Курської, дві Катеринославської і дві області війська Донського, а власне: Н. Алякритского „Старинности Дмитрієвського повіту Курської губ. і церква м. Дмитрієва“ (376—389), М. Халанского „Путивльські намогилні камні з надписами XVII в.“ (281—294), І. Рябишица „Про путивльський Преображенський Собор і ті церкви та монастирі, що мали зв'язок з собором“ (294—342), Проскурникова „Про старинности м. Корочі“ (180—182), А. Томилиної „Описи колекцій, зібраних на початку і середині XIX ст. дідичем с. Мандрова, Тимського пов.,

Курської губ. Егіором Томилиним“ (121—135): книжки, рукописи, монети, ікони, хрести, баби камінні і т. и., М. Халанського „Про деякі старинности (в Курщині), на які бажано звернути увагу археологічного з'їзду в Харкові“ (50—51), Б. Познанського „Про кургани Вороніжської губ.“ (179—180), Е. Радакової „Справозданє з екскурсії в Старобільський повіт“ (103—108), — цікаво занотувати, що Великороси в сьому повіті окрім мови і одягу перейняли і зовнішній побут Українців, А. Яковлева „Плоскі могили камінного віку на р. Чир, Донської області“ (143—146), А. Єфименкової „Стація на р. Донці проти с. Кочетка (342—344), Єленева „Про „Остру Могилу“ в Славяносербському повіті, Катеринославської губ.“ (398—399) і А. Яковлева „Розкопка могили (кургана) у с. Скотоватому, Бахмутськ. пов.“ (186—187).

Про археологічні пам'ятки Кубанщини і Чернігівщини довідуємося зі справоздань осібних комітетів: Кубанського (стр. 239—241) і Ніжинської при Інституті князя Безбородка (стр. 195—233). Особливо цікавий останній, де занотовано багато цінних археологічних, історичних, історично-літературних і етнографічних матеріалів з Чернігівщини. На сто. 218 надрукована пісня („Птича свадьба“) „Щоголь тугу має, громаду збірає“, описано чимало рукописів і т. и.

Як до сього додати ще „Програми для збирання відомостей про доісторичні старинности“ (стр. 22—23) та А. Яковлева статтю „Кілька слів в приводу випадкових археологічних знахідок підчас будування залізниць“ (стр. 187—189), то буде вже винотовано усе, що дотикає археології.

Спеціально в поля історії, не лічачи згаданої вже статі І. Рябініна „Про Путивльський преображенський собор“ та ще програми для збирання відомостей про давности історичні (стр. 23—25), немає більш нічого.

Церковна історія, а заразом і штука заступлена трьома студіями і статтями проф. Е. Редіна: „Пам'ятки церковних старинностей в Харківщині“ (стр. 144—148), „Про лицеві синодики, що прийшли в харківський предварительний комітет“ (452—465) і „Ікона“ „Недремане Око“ (153—159, 344—347). В останній автор, розглянувши кілька ікон з Христом-дитиною, що спить на хресті (три з Харківщини, одна з Київщини, віднайдена нами), приходить до виводу, що все сі ікони західної, власне південно-західної редакції.

Додамо ще до сього відділу „Програму до збирання церковних старинностей“ (25—29) і цікаві висновки проф. Редіна з його не надрукованого тим часом справоздання про подорож в Харківщину для досліду церковних пам'яток. В протоколі засідання харківського комітета (стр. 136—137) занотовано, що на думку референта, архітектура огля-

нених ним дерев'яних церков XVII—XVIII ст. в м. Лебедині і деяких селах Ахтирського пов. стоїть в найблизшому звязку з архітектурою церков Донської Области, і як і ся остання, імовірно, стоїть під впливом давньої архітектури Галичини і Польщі (?)

Досить цінні придбання дала давня література і письменство в рукописах, присланих харківському комітету і розглянутих д. М. Халанським. Для нас найбільш цікаві отсі: „Новий список перекладу творів Івана Дамаскина (богословія, діалектики і фрагментів), владженого князем А. М. Курбським“ (55—60). З дописки (пізнійшої) видно, що сей рукопис до р. 1651 належав до ієросхимонаха Жидичинського (коло Луцька) монастиря о. Ісакія, а після його смерті (р. 1651) перейшов до о. Саватія. Рукопис власність П. А. Малинки; „Два списки давнього руського лічебника“ (108—115). Цікавіший перший — XVI—XVII ст., безперечно українсько-руського походження, хоча і пописаний московським переписувачем; про українське походження його свідчать хоч би такі вислови: молока мамка „не может здержати, и не травится в дитяти“, „не годится его велми вихляти и колысати и не велми покидати (подкидати?)“ „незопсовала“, „не уразило“, „егда похощеть матка (ранійш було мамка) дитя ѿ ццки ѿимать и то требѣ не разом“ і т. и.; „Тріодь постная“ (116—117), з XVI ст., написана зах.-руським полууставом на 318 аркушах; „Список Евангелія Феофилакта болгарського з ахтирської преображенської церкви“ (117—119), рукопис зах.-руського походження на 258 аркушів XVI ст. багато болгаризмів; „Збірник півд.-руської скорописи ріжних рук з кіноварю XVII ст. (228—229), містить: Духовныя приклады и душеспасительныя повѣсти Новопреведенныя отъ Великаго Зерцала, въ честь Богу и душевную пользу; усього 110 статей; „Ключь Прогностикарский“, си есть правдивое объясненіе словъ и прозваній не вырозумленныхъ, коихъ астрологове въ календарахъ и прогностикахъ своихъ уживають“ (рукопис 4^о, на 55—69 аркушів, скоропись 1781 р. (стр. 229); теж саме „списане“ (перекладене) „съ подленнаго печатного полскаго в 1781 гонваря 16 дня въ Бѣлорусіи въ мѣстечкѣ Нодинѣ“. (ibid.) Згадуєть ся, що польський оригінал передруковано в Супраслі в друкарні оо. Василіяи в р. 1756; „Столь доволный сі есть господскій либо и худопохолскій“ (229) — кухарська книжка — твір Станіслава Чернецького, кухара Олександра Любомирського; книжка написана в Вильні, оригінал польський надрукований в р. 1731; „Молитви“ (229) (з початку XIX ст.); а) молитва єрусалимська (від пожежі, язви, чорної болізни і спокуси; 2) під час грому (замовлення); „Збірник апокрифічних сказаній“ (229—230 пор. 228), знайдений в архіві Мглинської волости (з початку XIX ст.): „Сон Богородиці, замовлення; 12 пятниць і т. и.; „Давно-руська перекладна

праця з фізіології людини і звірини і з гігієни“ (270—279), з пізнішою допискою: „Писано 1567 года“, знайдена в Путивлі, в бібліотеці Н. Маклакова, також українсько-руського походження, про що свідчать гльоси на маргінесах: фебра — трясавіца, бѣгунка — понось, вода квасныя капуста — росолъ, зѣмность — студѣность, гнѣвное — гарое і т. и ; „Збірничок апокрифів“ (245—246), рукопис з р. 1864: Сон Богородиці, про муки Богородиці, 12 пятниць; „Українські пчільничі обряди і замовлення“ (405—409), рукопис з р. 1845. На першій стороні: „выписка для знанія по какимъ обрядамъ пчеловодство содержать“; подані 21 інтересних замовлень і способів поліпшення пчільництва; замовлення на чистій українській мові; „Московський літописець XVII ст., з варіантами сказань про перших князів руських“ (410—431) (див. Записки т. LXII); „Книга протокольная отпускаемымъ въ сотенной второй полковой Нѣжинской сотнѣ Правленія въ разніе места письменныхъ дѣламъ 1761 году зъ Генваря“ (230).

Сюли-ж зачислимо також рукопис Я. Успенського в Батурині „Въ Сотенную Глуховскую канцелярію отъ патентоваго дьячка Иоакима Бреуха слезно-ридающее допешепіе“ (436—437), звісна гумористична скарга дяка на якогось Трегубія на церковно-славянській мові, і статя П. Іванова „Козак на малюнках українських малярів першої половини XIX ст.“ (стр. 439—443). Власне автор дав своїй статі не відповідний заголовок, бо описує один лише малюнок з першої чверти XIX ст. в слободі Закотній (Старобельського пов.) якогось маляра Строганова, не поцікавивши ся відповідною літературою. Тим часом його Запорожець козак Гордій Велегура — се alterego так званого козака Мамая, про редакції якого була в своїм часі статя А. С. в „Київській Старині“ 1898 р. кн. III, 486—492. Як би автор порівняв був надписи на своїм малюнку з иньшими, наведеними в згаданій статі, то певно запобіг би тим численним помилкам в тексті, які у нього подибуємо. (ничичин — зам. нічичирк, хорегну (sic!) — зам. хоренгу, пасокою вишлась (?!) — зам. впилась, на спашу — зам. спису застряне та иньші). Деякі з віршів дуже близькі до надрукованих в „К. Старині“, майже тотожні, деякі трохи відмінні. Останні стрічки кінчають ся так: „Кошови (!) Харько уродливий (на?) бандуру грає, ниякои пичали не знає“. Чи не можна бачити якого звязку в назві Харька з Андрієм Харченком, що прозвав себе Мамасем і чинив розбишацькі наїзди в Черкащині в р. 1758 (Шорубежникъ, Соч. А. Скальковскаго 1880, вып. III)?

Нарешті ще етнографія. Сей відділ зовсім слабо представлений в I томі. Усього: Н. Лернера „Весільна пісня з Городнянського пов., з Чернигівщини“ (148), згадана вже „Щоголь тугу має, громаду збирає“

(218), „По горі, горі барвіночок слав ся“ з Курської губ. (250), А. Ветухова „Про писанки“ (431—33) — короткий опис матеріяла, присланого ріжними особами в комітет, М. Дринова „Етнографічні досліди А. Музиченка над болгарськими кольоністами Теодосійського повіту, Таврійської губ. (392—398), та ще програми: для збирання етнографічних річей на виставу (29—32), для збирання звісток про кобзарів та лірників (32—35), писанок і звісток про них (36—37).

Переходимо до другого тому, перша частина якого присвячена архівам. Сюди увійшли „Чернигівські архіви“ Ю. Татищева (ст. 1—31) (обговорено в LV т. Записок), „Огляд рукописних памяток з історії Слобідської України, що зберігають ся в Воєнно-учебному архіві в Петербурзі“ І. Катаєва (33—90) (обговорено тамже) „Архіви Харківської губ.“ Д. Міллера (197—435) (обговорено тамже) і „Відомости про деякі архіви духовного відомства в губерніях Курській та Харківській — А. Лебедева (99—195).

Д. Лебедев оглянув архіви: Коренної рождественської пустині, курського троїцького жіночого монастиря, курського знаменського монастиря, курської духовної консисторії, путивльського монастиря, Глинської пустині, Софронієвої пустині, рильського монастиря, та ще подекуди в церквах в м. Сумах та Ахтирці. З розгляненого матеріялу автор вибрав чимало цікавих, переважно побутового відтінку документів, що досить яскраво освітлюють стан (досить сумний) монастирського життя, Харківського та Курського в XVIII ст. Не бракує, розумієть ся, і звісток історичних, місцевих. Не можна поминути не зазначивши таких перлиц, як „Опись училинная колико чего по смерти преосвященнаго Порфирія, епископа Бѣлгородскаго и Обоянскаго, осталось собственнаго изъ питей и ядей“ (1768), (стр. 137—139), де опис одних бочок з горілкою та иньшими напитками та паїдками займає три друкованих сторони. Єсть дві згадки і історично-літературного змісту, а власне „Евангеліе учительное, альбо казанія на каждую недѣлю и свята урочистыи презъ святаго отца нашего Каллиста, арх. Константинопольскаго“, в Евѣ року 1617 (стр. 170), — в Путивльському монастирі; там же біблія на славянській мові, надрукована в Острові 1622 р., та ще в Софронієвій пустині біблія 1582 р., на грецькій і славянській мовах; там же рукопис „Перилипси“ („Сія книга, именіе має Перилипси, юже собра исписа отъ различныхъ божественныхъ книгъ преподобный отецъ нашъ Никонъ, жившій въ глаголемой Черной горѣ. Написана 1595 года іюля 22 дня“) (стр. 183). Цікавий ще указ віднайдений в сѣмській церкві з р. 1693 епископа Аврамья, в якому напр. нагадуєть ся понам, щоб вони верхи на конях з епитрахилем і хрестом „перед браком“ (себто весільним поїздом) не їздили, „ибо то недѣло есть священнику... Могуть

священники, по обычаю, їздить предъ бракомъ, но просто — безъ креста и епитрахили“ (стр. 187).

До першого відділу (архівів) додані показчики, особовий і річевий (437—450). Другий відділ другого тому присвячений працям з поля етнографії. На першому місці стоять „Начерки народнього побуту (із етнографічної подорожі 1901 р. по Ахтирському повіті в Харківщині) (стр. 1—57) проф. Н. Сумцова. Замітки поважаного етнографа мають чималий інтерес і навівають сум на читача своїм змістом, що свідчить про загальний занепад, у всіх сферах духового народнього життя. Дуже іптересна і основно написана розвідка молодого письменника М. Русова „Оселі і будівлі селян Полтавщини“ (стр. 73—120). Автор переважно на підставі власних подорожій, а по части матеріялів зібраних полтавським земством, дав нашій літературі цінну працю. Бажало-б ся, щоб автор згодом перевів подібні ж досліди і в иньших українських губерніях, на підставі того-ж методу. До статі додано чи мало малюнків дворів і окремих його частин.

Д. В. Василенко, полтавський сторожил, що увесь свій вік займав ся етнографічним студіюванєм Полтавщини, подав давно вже пожадану „Пробу толкованого словника народньої технічної термінольоїї в Полтавщині“ (домашні промисли, сільське хазяїство і землезнавство, народні прислів'я і приказки) (стр. 139—216), яка може бути взірцем і підручником для тих, що збирати-муть де-небудь анальоїчний матеріял. Окрім „Проби“ уміщено в сьому-ж томі і його „Доклад в справі питання про толкований словник української народньої термінольоїї“ (стр. 59—71,— практично-інструктивного напрямку.

Далі йде ціла серія статей про кобзарів та лірників: Е. Криста „Кобзарі та лірники Харківської губ.“ (121—133), — автор описує пять бандуристів, між иньшим і відомого ще з 80-их рр. Гната Гончаренка. Йому удалось вислідити школу бандуристів, первоначальником якої був Петро Кулибаба (старий Гончаренко його ученик). Серед бандуристів та лірників не втратилась і досі пам'ять про Сковороду. Додатком до сеї статі служить невеличка статя П. Тиховського „Кобзарі Харківської губ.“ (135—138), — де подають ся нові відомости про Гончаренка та ще 4-х кобзарів. Нарешті д. С. Маслов в статі „Лірники Полтавської та Чернігівської губ.“ (217—226) оповідає бібліографічні звістки і репертуар трьох лірників з Прилуцчини і де-яких в Чернігівщині; одиц із них був знайомий з Остапом Вересаєм.

На закінченню тома уміщено замітку В. Данилевича „Допецьке та Хорошівське городище“ (стр. 227—229), які він оглядав перед з'їздом, і наслідком того радить займатися лише першим, бо друге для науки

загинуло (більша частина під монастирем). І до другої частини другого тому додані покажчики особовий і річевий.

Ще пару слів про коректу. Коректа в наукових виданнях, а особливо, де справа стоїть в джерелах історичними чи літературними, вимагає безперечно пильного догляду. Тим часом сього не можна сказати про видачі харківським попереднім комітетом томи, де на кожному майже кроці подибують ся недоладности. Для прикладу наведемо одну лише (стор. 17, другого тому, відділу першого), де уміщено історичний документ початку XVIII ст. (реєстер віна); читаємо: сѣвѣркамі — зам. сѣбѣркамі, сѣмъ рубковъ — зам. кѣбков, кошут — зам. кошуль, плахот тришовковыхъ — зам. три шовкових, ланціжок стопрковій (стопжковій?), бавальниц — зам. бавольниц. Але більш гумористичної помилки не можна вигадати, як та, що трапилась в примітці на стор. 84 другого тому (другого відділу) при статі М. Русова про „Оселі і будівлі в Полтавщині“. Наведемо сю примітку цілу: „какъ выше (,) такъ и ниже при употребленіи малорусскихъ словъ у насъ правописаніе *фантастическое* *), найбільше соотвѣтствующее языку; оно принято Академіей наукъ въ Россіи“. Отсе так! Але се ще не край — ще одна стрічка в клямрах, яка справді може навести кого будь на думку, що правопись д. Русова і Петерб. Академії Наук дійсно „фантастическая“, а не „фонетическая“: „и = і, ъи = ї (?!), ѣ = е (?!), ы = и, ъе = ё (?!), г = н, г = г.“ В поважних наукових виданнях пожадано було-б не зустрічати таких недоглядів. Їх не треба легковажити при всій внутрішній цінности.

В. Доманицький.

Видання й статі обговорені в сїм томі:

В. Городцевъ — Русская доисторическая керамика, 1901.

В. Хвойко — Раскопки 1901 года въ области трипольской культуры, 1904.

La Mytologie Slave L. Léger, 1901.

S. Rożniecki — Perun und Thor, 1901.

К. Тиандеръ — St. Rożniecki. Perun und Thor, 1902.

І. Ивановъ — Культъ Перуна у Южныхъ Славянъ, 1903.

W. Nehring — Der Name bēlbog in der slavischen Mythologie, 1904.

Извѣстія ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ, II, 1903.

*) Курсив наш.

F. Westberg — Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa, 1900.

— Коментарій на записку Ибрагима ибн-Якуба о Славянах, 1903.

— Die Fragmente des Toparcha Gothicus aus dem 10 Jahrhundert, 1901.

А. Соболевскій — Изъ области древней церковно-славянской проповѣди, 1903.

— Нѣсколько мыслей объ древней русской литературѣ, 1903.

П. Милюковъ — Древнѣйшая Разрядная книга официальной редакціи по 1565 г., 1902.

П. Жуковичъ — Московская смута начала XVII в. и ея отраженіе въ Литовско-Польскомъ государствѣ, 1902.

W. Łoziński — Proces o ranne, 1902.

В. Перетцъ — Къ характеристикѣ общественныхъ отношеній въ Малороссіи XVII в., 1903.

В. Dembiński — Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski, 1902.

J. Grzegorzewski — Ein türk-tatarischer Dialekt in Galizien, 1903.

О. Пчилка — Украинскія колядки, 1903.

R. Kaindl — Höhencultus in den Karpathen, 1904.

— Karl Emil Franzos und die ethnographische Forschung, 1904.

H. Schurz — Völkerkunde, 1903.

R. Kaindl — Die Vollkskunde, 1903.

Труды харьковскаго предварительнаго комитета по устройству XII археологическаго съѣзда, I—II, 1902.

Адреса Товариства: **Львів**, Чарнецького 26.

Adresse der Gesellschaft: **Lemberg**, Čarniecki - Gasse 26.

·
Всякі виплати для Товариства в Росії приймає книгарня Кіевско
Старини в Київі, Безаковська 14 (1 злр. = 1 гульден = 2 корони).

	Корон
Збірник історично-філософської секції т. I: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, 7:50, в оправі	8:50
" т. II: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. II. — 2:00, на ліпшій папері 5:00, в оправі	6:40
" т. III—IV: Історія України-Руси т. III, на звич. пап. 5:00, в оправі	6:40
" т. V: Матеріали до історії духового життя Галицької Русі XVIII—XIX в.	4:00
" т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський т. IV. 4:50, на ліпшій папері	5:50
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I, II, III і IX по 3—	
т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) по	2:00
"Зоря" письмо літературно-наукове р. II, V по	6:00
" " " " р. VI, IX по	10:00
" " літерат.-наук. ілюстроване р. XIII, XV, XVI, XVII і XVIII по	12:00
Руська історична бібліотека:	
т. I. С. Качала — Коротка історія Русі	2:40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії	4:00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Русі	6:80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Монографії до історії України-Русі	3:00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князівства литовського	3:20
т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Русі XIV—XV в.	2:20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI—XVIII вв.	2:00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький	12:80
XIII. " Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького	3:20
XIV—XVI. " Руїна	8:40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович Останні часи козаччини на Правобережжі	6:60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII в.	3:60
XX. Шульгин — Начерк Колівищини	3:00
XXI і XXII. Розвідки про селянство на Україні-Русі в XV—XVIII ст.	5:00
XXIII. Розвідки про міста і міщанство, ч. I.	2:00
Інтрем Дж. Історія політ. економії	4:00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки	0:60
Калитовський Ом. Др. — Матеріали до літератури апокрифічної	0:70
Кельнер Л. Др. — Історія педагогії	1:20
Кареев М. Філософія історії	0:25
Колесса Ол. Др. — Юрий Косован-Федькович	0:60
Кониський О. Листи про Ірландію	0:45
Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по	1:00
" Письмо до ред. Колокола	2:00
Кримський А. Мусулманство і його будучність	1:20
Левицький Нечуй І. — Світгляд українського народу	0:60
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	7:00
" Руська Правда	1:00
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 16:00, повні річники 1899—1903 по 16:00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у попередніх книжках статей	12:00
Ляссаль Ф. Про суть конституції	0:30
Масарик Т. Ідеали гуманности	0:36
Матеріали до українсько-руської етнології т. I і III.	11:00
" т. II, IV—V і VII (містить монографію проф. Шухевича про Гуцулів)	20:00
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту	2:00
Міцкевич А. До галицьких приятелів, зі вступом і поясненнями	0:46
Огововський Ом. Др. Історія руської літератури т. II. 6:00, т. III. 8:00, т. IV	2:00
" Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3:00
Олехнович В. Раси Европи	0:70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	3:00
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні	4:00
" " " " " т. II і III. Апокріфи новозавітні по	5:00

	Корон
Павлик М. — Про читальні	1:00
„ М. П. Драгоманов, его ювілей, похорон, автобіогр. і спис творів	4:00
„ Якуб Іаватович	1:00
Партицький О. — Старинна істория Галичини	6:00
„ Словянська держава перед двома тисячами літ	0:20
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	0:70
„ Скандинавщина в давній Русі	0:40
„ Слово о полку Ігоревім	1:60
Партицький О. Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2:80
Правнича часопись, річник IV—V по 6:00, VI, VII — X по	2:00
Правнича бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	4:00
Правнича і економічна часопись, т. I—III по 3:00, т. IV—V і VI—VII по	4:00
„Правда“ письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	4:00
„ з р. 1878 2:00, річн. XIII з доповненням	3:00
Пулюй І., Непропаца сила	0:20
„ Нові і перемінні звізди	0:16
Раковський І., Вік нашої землі	0:10
„ Вулкани	0:30
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	1:00
„ Руські землі Польської Корони при кінці XV в.	0:80
Сеньобоб Ш., Австрія в XIX ст.	0:00
„ Міжнародні революц. партії	0:40
Спис творів Ів. Франка за 25 літ його літературної діяльності	1:00
Стоцький С. — Буковинська Русь	2:40
Студинський К. Др. — Лірники, студия	0:40
„ Пересторога, історично-літературна студия	2:00
Тен Г., Філософія штуки	1:00
Терлецький О. Москвофіли й народовці	0:30
Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.	2:00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	3:00
„ Київська Козачина 1855 р.	0:10
„ Маруся Богуславка в укр. літературі	2:00
Уайт Д. А., Розвій географічних поглядів	0:30
„ Розвій астрон. поглядів	0:46
„ Розвій поглядів на лихву	0:30
Українсько-руська бібліотека т. I, 6:00, II, 4:00, IV, 3:00, оправні о 1:20 дорожні.	12:00
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I—IV	1:30
Феррієр Е. Дарвінізм	2:00
Флямарион К. Про небо	0:60
Франко Ів. Нарис історії філософії	0:40
„ Наші коляди	2:00
„ Іван Вишенський	0:60
„ Про панцину і її знесенє 1848 р.	2:00
„ Хмельницина 1648—9 р. в сучасних віршах	0:50
„ Слово о Лазаревѣ воскресеніи	0:30
„ Апокріфічне євангелиє Псевдо-Матвія	0:40
„ Шевченко героєм польської революційної легенди	2:40
Целевич Ю. Др. — Істория Скиту Манявського	0:40
Целевич О. Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею	1:00
„ Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр.	0:20
Щурат Чернеча република на Афоні	0:20
„ „Чернець“ Т. Шевченка, студия	0:20